بسم الله الرحمن الرحيم

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları / 536
İlmî Eserler / 85

Tashih
Mustafa KAYA

Grafik&Tasarım
Mücella TEKİN
Emre YILDIZ

Baskı
Semih Ofset Mat. Sek. Yay. ve Amb. San. Ltd. Şti.
Tel.: (0 312) 341 40 75

2012-06-Y-0003-536
ISBN: 978-975-19-3205-1
Sertifika No: 12930
2. Baskı, Ankara 2012

Din İşleri Yüksek Kurulu Kararı: 25.09.2001 / 128

Dini Yayınlar Genel Müdürlüğü
Basılı Yayınlar Daire Başkanlığı
Tel: (0.312) 295 72 93-94
Faks: (0.312) 284 72 88
e-posta: diniyayinlar@diyanet.gov.tr

Dağıtım ve Satış
Döner Sermaye İşletme Müdürlüğü
Tel: (0.312) 295 71 53 - 295 71 56
Faks: (0.312) 285 18 54
e-posta: dosim@diyanet.gov.tr

KÂMİL MİRAS'IN HAYATI VE ESERLERİ

Prof. Dr. Nesimi YAZICI
A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Öğretim Üyesi

(İyiyi, doğruyu, güzeli öğreten hocalarıma!..)

ÖN SÖZ

Her çalışmanın bir hikayesi olmalıdır. Neden, niçin ve nasıl yapıldığı gibi. Bir amaç ve hedef olmaksızın araştırma yapmak ve nihayet bunu yazıya dökmek mümkün değildir. Bizim de satırlarımızın başında bu konulara açıklık getirmemiz yerinde olacaktır.

Kanaatimize göre, gerçekten değerli pek çok eser doğrudan doğruya müelliflerinin, kendi öğrenme ihtiyaçlarına cevap olarak hazırlanmıştır. Elinizdeki bu nâçiz çalışma da, öncelikle yazarının kendi entellektüel merakına cevap arama çabasından ibarettir.

Prof. Kâmil Miras, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikâl eden ve her iki dönemde de bu vatana, bu millete ve yüce dinimize önemli hizmetlerde bulunan bir büyük şahsiyet, eserler vermiş bir din âlimimizdir. Onun hayatının en büyük bölümü okumak ve okutmakla geçmiştir. Doğum yeri Afyon'daki ilk ve orta öğreniminden sonra, gerek medrese ve gerekse üniversite tahsilini İstanbul'da tamamlamıştır. Bâyezid Cami-i Şerifi Dersiâmlığıyla başladığı öğreticiliği bir ömür boyunca, dönemin en önemli medreselerinde üst düzey müderrislik ve üniversitede profesörlüğün de ilavesiyle devam etmiştir. Bu öğretim kurumlarında Tefsir, Hadis, Fıkıh, Kelâm, Mantık, Ahlâk, İslâm Tarihi ve Dinler Tarihi gibi hemen bütün önemli İslâm ilimlerini ders olarak okutmuştur. Şüphesiz binlerce öğrenci ve değişik düzeylerdeki ilim taliplerini içine alan onun bu faaliyetinin boyutlarını, maddî ölçülerle belirleme imkânımız bulunmamaktadır. Onun takdir ve taltifi, her şeyde olduğu gibi Yüce Yaratıcı'ya aittir.

Prof. Kâmil Miras, ilmî çalışmaları yanında birçok açıdan pek değerli sayılabilecek siyasî faaliyetlerin de sahibidir. Nitekim üçü Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nda, biri de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde olmak üzere dört defa doğum yeri Afyon'un temsilciliğini yapmıştır. O bu siyasî çalışmaları sırasında, ilimle olan ilişkisini hiç kesmemiş, bu durumun bir neticesi olarak da çok sayıda eser ortaya koymuştur. Çizilen bu resim, Kâmil Miras'ın iyi tanınan bir şahsiyet olduğunu düşünmemizi gerektirmekteyse de, gerçek bundan çok uzaktır. Bize hizmet eden niceleri gibi, o da kalın bir unutulmuşluk perdesi altında kalmış, ismi ve ismiyle birlikte söylenebilecek birkaç güzel cümle, bunlara eşlik eden bir iki maddî taltif unsurundan başka ondan bize bir şey kalmamış, daha doğrusu ne kaldığı merak da edilmemiştir. Kâmil Miras, sanki adresi belirlenmemiş bir mektup haline gelmiştir.

Gerek Afyon'la ilgili bazı küçük çalışmalarımız ve gerekse diğer bir kısım araştırmalarımız sırasında, yukarıda çizilen panoramayı belirlediğimizde, önce hayret ettik, sonra da Kâmil Miras'ın hayatı ve eserleri konusundaki bu bilgi eksikliğimizi gidermeyi düşündük. Başlangıç olarak onu bir tebliğ konusu yaparak, doğum yeri Afyon'da düzenlenen bir sempozyumda sunduk. Bunda gayemiz belirli bir ilgi uyandırmak ve bu alâkayla birlikte araştırmalarımızdaki bir kısım sıkıntıları aşabilmekti. Bundan hemen hiçbir netice elde edemedik. Bu arada onun izinden yürümeye gayret sarf ettik. Çeşitli kurumlardaki sicil dosyalarını inceledik. Böylece eksik de olsa, birinci elden kaynaklara sahip olduk. Ailesinden kalanlara ulaşma yönündeki yoğun çabalarımız, torunu İsmail Miras'a ulaşmamızla meyvesini verdi. Kendisinden büyük oranda faydalanmamız mümkün olamadıysa, bu onun bütün iyi niyetiyle bize yardım etme isteğini burada hatırlamamamızı gerektirmez.

Kâmil Miras'ın hayat hikâyesini, kısa da olsa yazanlar, onun bir kısmı matbu, diğer bazıları da basılmamış eserin sahibi olduğundan bahsederler. Hatta bunlardan yayınlanmış olanların isimlerini de verirler. Fakat bu sırada basılış yer ve tarihlerinin hiç gösterilmemiş olması, bu kayıtların başkaları tarafından verilen bilgilerin aktarılmasından ibaret olduğunu düşündürmektedir. Biz araştırmamıza başladığımızda onun, hiç değilse matbu eserlerine ulaşabileceğimizi düşünüyor, bu hususu hedeflerimizden biri olarak görüyorduk. Bu hedefimizi, tam olarak tahakkuk ettiremedik. Bu durumun, bizim açımızdan, nedenlerini çalışmamızın ilgili bölümünde gösterdik. Ona ait kitap ve makalelerinin bir listesini hazırladık. Bu çalışmalarla ilgili değerlendirmeleri, imkânlar ölçüsünde, konularının mütehassısı arkadaşlarımıza yaptırdık. Neticede merak ettik, merakımızın gereklerini yapmaya çalıştık ve elinizdeki naçiz esere ulaştık. Belki bizim haricimizde de merak edenler bulunur diye de yayınlamaya karar verdik.

Boyutlarının küçüklüğüne rağmen bu çalışmamız sırasında, çok sayıda dostumuzdan yakın ilgi ve alâka gördük. Bu vesile ile Diyanet İşleri Başkanlığı'nın farklı birimlerindeki fedakâr personeline, Emekli Sandığı Sicil Arşivi görevlilerine, yakın çalışma arkadaşlarıma teşekkürlerimi, bir defa da yazılı olarak ifade etmem yirende olacaktır. TBMM Kütüphanesi'nin yardım sever görevlilerini müdürleri Ali Riza Cihan'ın şahsında burada bir defa daha tebrik etmek, Sicil Arşivi Müdürdülüğü'nden bu sırada emekli olan İhsan Ezherli'yi muhabbetle anmak benim için en zevkli bir görevdir.

Bu çalışmanın bütün kusurları bize aittir. Hata ve eksikliklerimizi gösterenlere içten teşekkür ederiz.

Mart 2002
Prof. Dr. Nesimi YAZICI

KISALTMALAR

AÜİFKtp. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kütüphanesi
AŞS. Afyon Şer'iye Sicilleri
AÜSBE. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
CADB. Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı
DİA. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
HD. Hakka Doğru
İA. Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
İFD. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
İTA. İslâm-Türk Ansiklopedisi
İTAM. İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası
İTED. İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi
İÜİFD. İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi
MMZC. Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi
SR. Sebilür'r-Reşâd
TBMM. Türkiye Büyük Millet Meclisi
TM. Türkiyât Mecmuası
TTK. Türk Tarih Kurumu
A.g.e. Ade geçen eser
A.g.tez. Ade geçen tez
c. Cilt
Çev. Çeviren
d.not. Dip notu
H. Hicrî
Krş. Karşılaştırınız
Md. Madde
ö. Ölüm Tarihi
R. Rumî
S. Sayı
s. Sahife
v.d. Ve devamı
v.dd. Ve devamının devamı
Yay. Yayına hazırlayan

HAYATI

Kâmil Miras, 1291R/1875'te **Karahisar-ı Sahib** (**Afyonkarahisar**)'de doğmuştur. Annesi **Atike Hanım,** babası müderrisînden **Ahmed Rüştü Efendi**'dir. Cumhuriyet öncesinde Mehmed Kâmil ismini kullanan Kâmil Miras'ın bu soyadını alması, babası tarafından ailesinin **Miras-zâdeler** olarak tanınmış ve dinî ilimlerle uğraşarak medreselerde müderrislik yapmış, eserler vermiş olmalarıyla alâkalıdır.[1]

Kâmil Miras'ın çocukluğu ve ilk tahsil yılları konusunda fazla bir bilgiye sahip bulunmamaktayız. Onun hayatı ile ilgili ilk elden bilgiler, halen Diyanet İşleri Başkanlığı'nda bulunan, kendi el yazısıyla yazıp mühürlediği, 25 Haziran 1910 tarihli sicil özetiyle, yine kendi el yazısıyla yazıp imzaladığı TBMM Arşivi'ndeki 27 Ekim 1923 tarihli özgeçmişinde, ayrıca Emekli Sandığı Arşivi'ndeki dosyasıyla bu dosyalardaki resmî belgelerde bulunmaktadır.[2] Buna göre Kâmil Miras, İbtidaî ve Rüştiye'yi doğum yeri olan Afyonkarahisar'da bitirmiştir (1894). Onun bu tahsil devresinde dinî ilimlerin başlangıçları ile birlikte, Rüştiye'de fen derslerinden bilhassa Matematik okumuş olduğunu biliyoruz.[3] Bu dönemde derslerini takip ettiği hocaları arasında babası Ahmed Rüştü Efendi ile birlikte yine bir müderris olan ve daha sonra (1912-1916) Karahisar-ı Sahip müftülüğü yapacak olan **Musamcı-zâde Ali Fevzi Efendi**'yi tanıyoruz.[4]

Kâmil Miras, Rüştiye sonrasındaki tahsilini, dinî ilimler alanında Osmanlı başkenti ve dönemin en önemli ilim merkezi olan İstanbul'da tamamlamıştır. Burada Fatih Cami-i Şerîfi dersiâmlarından ve aynı zamanda Ders Vekili olan **Alasonyalı Hacı Ali Zeynelâbidin Efendi**'den *ulûm-ı âliye* ve *êliyeyi* okuyarak 4 Şubat 1905'te *icâzetnâme*sini almıştır.[5] Bu arada 1903'te **Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Diniyye** şubesine giren Kâmil Miras, burayı dört yıllık normal süresinin sonunda (1907) *aliyyülâlâ* derecesiyle bitirmiştir. Dârul-Fünûn'daki öğrenimi sırasında Tefsir-i Şerif, Hadis-i Şerif, Usûl-i Hadis, Fıkıh, Usûl-i Fıkıh, İlm-i Kelâm, Tarih-i Dîn-i İslâm derslerini okumuştur.[6] Bu arada 1906'da yapılan *ruûs imtihanları*nı da birincilikle kazanmış bulunan Kâmil Miras, 19 Mayıs 1906'da *tedrîs ruhsatı*nı almıştır.

Kâmil Miras tahsilini bitirdikten sonra tedris/öğreticilik hayatına başlamıştır. Onun ilk görevi, aynı zamanda bütün hayatı boyunca da en devamlısı olanı **Bâyezid Cami-i Şerîfi** *Dersiâmlığı*'dır. 14 Şubat 1907'de buradaki vazifesine başlayan Kâmil Miras, dönemin uygulamaları istikametinde bir müddet ücretsiz yürüttüğü bu görevinden, 12 Eylül 1907'den itibaren aylık 190 kuruş maaş almıştır. Bu ilk göreviyle birlikte başlamış olduğu öğreticiliği, dönemin değişik eğitim-öğretim kurumlarında farklı dersler vererek sürdüren Kâmil Miras'ın bu alandaki faaliyetini takip etmek, kendisini daha iyi tanımamıza imkân vereceği gibi, dönemin din öğretimi kurumlarını da daha yakından gözlemlememizi mümkün kılacaktır.

12 Eylül 1907'den itibaren 190 kuruş aylık maaşla Bâyezid Cami-i Şerîfi Dersiâmlığı'nı yürüten Kâmil Miras, bu görevine devam ederken **İkinci Meşrutiyet**'in ilanından sonra gerçekleştirilen ilk seçimlere doğum yeri Karahisar-ı Sahib'den katılmış ve en yüksek oyu alarak mebus seçilmiştir. O dönemin geçerli kurallarına uygun olarak Kâmil Miras, bu yeni durumda da öğretim faaliyetlerini aralıksız sürdürmüştür. Onun bu ilk mebusluğu 17 Aralık 1908-18 Ocak 1912 arasındadır.

Kâmil Miras'ın Bâyezid Cami-i Şerîfi'ndeki Dersiâmlık maaşı 14 Ağustos 1909'da 400, 14 Ağustos 1910'da 500 kuruşa yükseltilmiş, aynı senenin 1 Kasım'ından itibaren buna ek olarak 300 kuruş maaşla **Dâru'l-Fünûn Meclis-i Müderrisîn**'i tarafından **Ulûm-ı Şer'iyye** şubesi *Tarih-i Din-i İslâm* muallimliğine uygun görülerek tayin edilmiştir. 1912'de tekrarlanan seçimlerde ikinci defa Karahisar-ı Sahib mebusluğuna seçilen Kâmil Miras'ın bu defaki mebusluğu üç ay kadar (6 Mayıs-5 Ağustos 1912) sürmüş, aynı yıl içerisindeki öğretim döneminde Dâru'l-Fünûn'da *Tarih-i İlm-i Fıkıh* dersleri vermesi kararlaştırılmıştır (24 Eylül 1912). Buradan aldığı maaşı 14 Aralık 1913'te 600 kuruşa yükseltilen Kâmil Miras, 29 Ocak 1914'ten itibaren, üzerinde bulunan görevlerine ilave olarak Dâru'l-Fünûn'un yukarıda adı geçen şube-

---

[1] Bolvadin Anadolu Lisesi Müdürü Araştırmacı Muharrem Bayar'ın bize verdiği bir fotokopi belgede, 1278H/1861-62'de yazımı tamamlanan bir Kur'ân-ı Kerîm'in hattatının, Karahisarlı Miras-zâdelerden **Hâfız Ömer Zihnî**'nin öğrencisi **Hâfız Osman Vehbi** olduğu kayıtlı idi. Miras-zâdelere ait başka bazı eserlerin de bulunması söz konusuysa da, bunları kesin olarak belirleyerek burada göstermemiz mümkün olamamıştır.

[2] Bu çalışma sırasında Kâmil Miras'a ait dört sicil dosyası kullanılmıştır. Bunlar; **Diyanet İşleri Başkanlığı**'ndaki **23-2500** numaralı; **Emekli Sandığı**'ndaki **MO/102872** numaralı; TBMM Arşivi'ndaki **Meclis-i Mebusân Azaları**'na ait **118** numaralı; yine aynı arşivdeki **TBMM II. Devre**'ye ait **440** numaralı sicil dosyalarıdır.

[3] Bu rüştiye ile Afyon medreselerinde eğitim-öğretim ve bilhassa Matematiğe önem verildiği konusunda Ömer Fevzi Atabek'in eserinde bilgi bulunmaktadır. Yazar da K. Miras gibi Afyonkarahisarlı olup, ondan 7-8 yaş küçüktür ve muhtemelen Afyon'da benzer bir öğretim hayatı geçirmiştir. Onun verdiği bilgilerden Afyonkarahisar'da Rüştiye'nin 1870'te açıldığını öğreniyoruz. Okulun iki katlı ahşap binası Hükümet'e bitişik, Çamlıbahçe'nin yerinde idi. Alt kat öğrencilerin teneffüslerde dinlenmelerine ayrılmıştı. Dershaneler üst katta idi. Buraya ayakkabılar çıkarılarak girilirdi. İlk muallimi Abdülkadir Efendi isminde bir zattı. Bkz. Turan Akkoyun, **Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi**, Afyon, 1997, s. 195, 207-209; Krş. Süleyman Gönçer, **Afyon İli Tarihi**, Afyon, 1991, c. II, s. 70-81, 85.

[4] Niyazi İplikçioğlu, **"Afyon'un Yetiştirdiği Büyük Din Bilgini Profesör Kâmil Miras ve Eserleri (1874-1957)"**, IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyonkarahisar, 1995, s. 151.

[5] Alasonyalı Hacı Ali Zeynelâbidin Efendi, döneminin en önde gelen âlimlerindendi. Kâmil Miras da Zahidül Kevserî Efendi ile birlikte onun yetiştirdiği sayılı din ulemâsı arasında idi. Bkz. Ebü'l-Ulâ Mardin, **Huzur Dersleri**, İstanbul, 1966, c. II-III, s. 199-200; Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul, 1996, c. I, s. 376.

[6] **Dâru'l-Fünûn-ı Şahane Nizamnâmesi**, İstanbul, 1318, s. 10.

sinin *İlm-i Ahlâk* muallimliğine tayin edilmiştir.[7] Böylece aynı anda üzerinde Bâyezid Cami-i Şerîfi Dersiâmlığı ile Dâru'l-Fünûn'da İlm-i Fıkıh ve İlm-i Ahlâk muallimlikleri birleşmiş, bunlardan 500+600+1200 olmak üzere toplam maaşı 2300 kuruşa yükselmiştir. Kendisi bu sırada (14 Mayıs 1914'ten itibaren) üçüncü mebusluğunu da deruhte etmeye başlamıştır.

Bu vesile ile Kâmil Miras'ın okuttuğu İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye dersinin yıl sonu sınavları ile ilgili bir hatıraya burada yer verebiliriz. Takımlar halinde yapılan sınavlarda[8], ders hocasının haricinde mümeyyizler bulunurdu. İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye dersinde de Ahmet Mithat Efendi mümeyyiz olarak bulunmuş, öğrencilerin verdikleri cevaplardan çok memnun kalmıştı. Bir öğrencinin vicdan hürriyeti konusundaki cevabını bilhassa çok beğenen **Ahmet Mithat Efendi**, takdirleriyle birlikte, konuyla ilgili olarak şu cümleyi de eklemişti: *"Vicdan hürriyetine dayanan iman, bir zâbıta-i ahlâkiyedir ki, ne devletten teminat ister, ne bütçeden tahsisât"*.[9]

Kâmil Miras, İkinci Meşrutiyet'le **Birinci Cihan Savaşı**'nın devam ettiği dönemlerdeki memuriyeti sırasında, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu şartların da bir sonucu olarak, oldukça sık görev değişiklikleriyle karşılaşmıştır. Nitekim 24 Ekim 1914'te onun Dâru'l-Fünûn'daki görevi önce Ahlâk-ı Şer'iyye derslerinin kaldırılması, sonra da Ulûm-ı Âliye-i Diniyye şubesinin kapatılması üzerine, tabii olarak son bulmuş, bunun yerine aynı tarihten itibaren kurulan **Dâru'l-Fünûn-ı Osmanî Lisan** şubesi *Ulûm-ı Diniyye* Muallimliği'ne tayin olunmuş ve bu göreve 26 Ekim 1915'e kadar devam etmiştir.

Kâmil Miras, iyi yetişmiş bir din âlimi olarak 30 Eylül 1914 tarihli nizamnâme ile kurulan **Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi**'nde önce *Tarih* derslerini vermek üzere görevlendirildiyse de (7 Kasım 1914),[10] daha sonra buradaki görevi *Kısm-ı Âlî birinci sınıfı*nın bir ve ikinci şubelerinde *Tarih-i İlm-i Fıkıh* dersini vermek şeklinde değiştirilmiştir (20 Ocak 1915).[11] Kâmil Miras 14 Ekim 1915 tarihinden itibaren **Medresetü'l-Mütehassisîn** *Tarih-i Fıkıh* Müderrisliği'ne getirilmiş, bu arada Bâyezid Cami-i Şerîfi Derisâmlığı'na da, maaşı zaman içerisinde artarak, ara vermeksizin devam etmiştir. Onun 14 Kasım 1916'dan itibaren haftada iki saat Tarih-i Fıkıh dersi vermek üzere yeni düzenlenen **Medrese-i Külliyye Usûl-i Fıkıh** şubesine görevlendirildiğini görüyoruz.[12] 1 Eylül 1917'den itibaren ise **Medrese-i Süleymaniye** *Tarih-i Fıkıh* Müderrisliği'ne tayin edilmiş, 16 Nisan 1919'a kadar bu görevine devam etmiştir. Onun bu dönemde medreselerde *Dinler Tarihi* dersini de verdiğini, kendi ifadesinden öğrenmekteyiz.

Kâmil Miras'ın başta Bâyezid Cami-i Şerîfi'ndeki Dersiâmlık olmak üzere dönemin yeni zihniyetinin bir sonucu olarak düzenlenen İstanbul medreselerinin en üst kısımlarında muhtelif dersler verirken, 14 Mayıs 1914 ile 21 Aralık 1918 arasında Osmanlı Meclis-i Mebusân'ında Karahisar-ı Sahib'i temsilen üçüncü defa mebusluk görevini deruhte ettiğini biliyoruz.

1 Mayıs 1919 ile 29 Şubat 1920 arasında Kâmil Miras'ın üzerinde, yalnızca hiç ayrılmadığı Bâyezid Cami-i Şerîfi Dersiâmlığı görevi bulunmaktadır. Onun bu sırada medreselerdeki görevlerinden ayrılması, **Mustafa Sabri Efendi**'nin Şeyhülislâmlığıyla ilgilidir.[13] Bilindiği gibi Mustafa Sabri, İkinci Meşrutiyet'in başında Tokat mebusu olarak Meclis'e girmiş, bir süre sonra **Hürriyet ve İtilâf Fırkası**'na katılmış ve **İttihat ve Terakkî**'nin en önde gelen muhalifleri arasında yer almıştı. Uzun yıllar mecburen yurt dışında bulunmak durumunda kalan Mustafa Sabri Efendi, Damat Ferid'in ilk kabinesine Şeyhülislâm olarak katılmış ve bu sırada kısa süren hükümetlerde dört defa bu göreve getirilmişti. İşte bu sırada İttihat ve Terakkî Fırkası mensubu olan Kâmil Miras'ın medresedeki görevine son vermişti.[14]

---

[7] Bu sırada *Tarih-i Din-i İslâm dersi Tarih-i Edyân* ile birlikte 6, *Tarih-i İlm-i Fıkıh* 2, *İlm-i Ahlâk ise İlm-i Ahlâk-ı Şer'iyye ve Tasavvuf* adıyla 6 şuhûr-ı dersiyye okutulmakta idi. M. Ali (Aynî), **Dârulfünûn Tarihi**, İstanbul, 1927, s. 36-37.

[8] M. Ali Aynî, A.g.e., s. 43.

[9] Kâmil Miras, **Vicdan Hürriyeti. Bu Mukaddes Hürriyetin İlahi Masuniyeti,** SR., c. II, S. 47 (İstanbul Mayıs 1949), s. 339.

[10] **Cerîde-i İlmiye (Islâh-ı Medârise Dâir Nüsha-i Fevkalâde)**, İstanbul, 1332, s. 379'da Karahisarlı Kâmil Efendi, Tâliye 8. Sınıfı ikinci şubesinde haftada iki saat ders vermek üzere *Tarih-i İslâm ve Edyân* Müderrisi olarak gösterilmiş bulunuyor.

[11] Bu sırada *Tarih-i İlm-i Fıkıh* dersinin programı şu şekilde idi: Birinci sınıfta haftada bir saat: *"Ümmehât-ı kütüb-i fıkhiyye ile tabakât-ı fukahâya dair kitaplardan"* seçmeler yapılarak ve yazdırılmak suretiyle bu ders okutulacaktır. Bu medrese ve ders programları ile ilgili geniş bilgi için bkz. **Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme-Ders Cetveli-Suret-i Tedrîs ve Kitaplar-Tâlimatnâme**, İstanbul, 1330/1333; Nesimi Yazıcı, **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1991), s. 74-91; Ayr. bkz. Zeki Salih Zengin, **Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islahı Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)**, Kayseri, 1993, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

[12] Burada sözü edilen **Medrese-i Külliyye** üzerinde kısaca durmamız gerekir. Kâmil Miras'ın şahsî sicil dosyasında bu konudaki kayıt aynen şöyledir: *"Teşkilât-ı cedîdeye tevfîkan Medrese-i Külliyye Usûl-i Fıkıh şubesinde haftada iki saat Tarih-i Fıkıh dersi 1 T. Sanî 1333 tarihinden itibaren uhdesine verilmiştir"*. Bizim kanaatimize göre Medrese-i Külliyye ile kastedilen **Medresetü'l-Mütehassisîn**'dir. Yani bu durumda bu tarihte devam eden görevin yenilendiği anlaşılmaktadır. Buradan ödenen maaş da aynı tarihten itibaren 1500 kuruş yerine 2500 kuruşa yükseltilmiştir. Nitekim söz konusu şahsî sicil dosyasının yeni Türk harfleriyle yazılmışında Medrese-i Külliyye'nin Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'yle ilişkisine delâlet eden ifadeler yer almaktadır.

[13] *"Mütareke'yi müteakip Mustafa Sabri'nin meşîhatinde medresedeki dersimden ağrâz-ı malûme ile azl edildim ise de İstanbul'un idare-i milliyemize intikalinden sonra Meclis-i Müderrisîn tarafından (Tarih-i Kurrâ ve Müfessirîn) dersine intihab olunarak..."*. TBMM Arşivi'ndeki **440 Numaralı Sicil Dosyası**'nda kendi el yazısı ile hazırladığı özgeçmişinden. İzmir Suikasti dolayısıyla kurulan İstiklâl Mahkemesi'ndeki sorgusundan *"-İstanbul'da ne vazife ile bulunuyordunuz? –Dersim vardır. Tarih-i Hukuk dersi, Medrese-i Süleymaniye'de. Fakat Mustafa Sabri Şeyhülislâm olduktan sonra o dersi aldı. Bir sene kadar halazâdemle ticaret ettik"*. **Hakimiyet-i Milliye**, Nr. 1797, 10 Temmuz 1926; **Vakit**, Nr. 3059, 9 Temmuz 1926; **Cumhuriyet**, Nr. 777, 9 Temmuz 1926.

[14] Mustafa Sabri Efendi'nin şeyhülislâmlığı; 4 Mart-15/16 Mayıs 1919; 19 Mayıs-20 Temmuz 1919; 21 Temmuz-30 Eylül 1919 ve 31

Kâmil Miras 1920 Mart'ı başından itibaren **Sahn Medresesi** *Mantık* Müderrisliği'ne tayin edildi. Aynı senenin 10 Aralığında ise bu görevi *Kelâm* Müderrisliğiyle değiştirildi. Onun bu durumu, yani Bâyezid Cami-i Şerîfi Dersiâmlığı'yla beraber Sahn Medresesi'ndeki görevi yaklaşık iki sene devam etti.[15] 23 Kasım 1922'de Medrese-i Süleymaniye *Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn* müderrisliğine önce vekâleten, daha sonra da asâleten tayin edildi. Onun bu müessesedeki görevi 3 Mart 1924'te medreselerin kaldırılışına kadar devam ettiği, bu arada *Meclis-i Müderrisîn Riyâseti*'ne getirilmiş olduğu bilinmektedir.

Kâmil Miras'ın görev yaptığı medreselerden biri de, 1919 sonlarında **Medresetü'l-Vâizîn** ile **Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ**'nın birleştirilmesiyle ve bizzat kendisinin de aktif katılımıyla kurulan **Medresetü'l-İrşâd**'dır. O bu medresenin bir ve ikinci sınıflarında, *Kelâm* dersi okutmak üzere, 1200 kuruş ücretle 8 Aralık 1919'da tayin edilmiş, daha sonra buna *Usûl-i Fıkıh* da eklenmiş ve buradaki hizmeti en az iki öğretim yılı devam etmiştir.

Kâmil Miras, Cumhuriyet'in ilanından ve medreselerin kaldırılmasından sonraki dönemde Dersiâm unvanını korumaya ve bu göreve tahsis edilen maaşı almaya devam etmiştir. Onun bu devrede 12 Ağustos 1923 ile 1 Haziran 1927 tarihleri arasında, bu defa TBMM'de, Afyonkarahisar'ı temsilen bulunduğunu biliyoruz. Mebusluğu bittiğinde tekrar Dersiâmlık kadrosundan maaş almaya devam eden Kâmil Miras'ın bu durumunun, bir pürüz devresi hariç, ölümüne kadar devam etmiş olduğunu ifade edebiliriz. Bu pürüz de şu şekilde ortaya çıkmıştır.

TBMM üyeliği bittiğinde, seçimlerden önceki görevi olan Medrese-i Süleymaniye Tabakât-ı Kurrâ ve Müfessirîn Müderrisliği ve kaydıhayat şartıyla uhdesinde bulunan Bâyezid Cami-i Şerîfi Dersiâmlığı'nı hatırlatarak, bu sırada geçerli olan eski memuriyeti üzerinden *"açık maaşı tahsisinin"* kendisine de uygulanmasını isteyen Kâmil Miras, medreselerin kapatılmış olması dolayısıyla bazı sıkıntılarla karşılaşmış, uzunca bir süre devletin farklı birimleri arasında yazışmaların yapılması gerekmiştir. Nihayet Kâmil Miras'ın istediği maaş bağlanmış, bundan bir süre sonra da o, **Maarif Vekâleti**'ne müracaatla, ihtisasına uygun bir görev istediğini, bu olmadığı takdirde emeklilik işlemlerinin yapılmasını talep etmiştir. Bunun üzerine Maarif Vekâleti'nin Müdürler Encümeni, Kâmil Miras'ı, Gaziantep'e ilkokul öğretmeni olarak tayine karar vermiştir. Fakat bu tayin de kendisi tarafından kabul edilmeyince, 26 Haziran 1931'de *"M. Kâmil Bey'in menşei itibarıyla orta tedrisât mekteplerinde vazife görebilecek malumatı olmadığı ve tayin edildiği ilk mektep muallimliğini de kabul etmediği cihetle bundan sonra da istihdâmından bir fâide memul olmadığından tahakkuk eden bu aczine binâen"* emekliliğe sevkine karar verilmiştir.

Kâmil Miras, uhdesinde bulunan Dersiâmlıkla yetinmek durumunda kaldığı ve yoğun biçimde **Tecrîd-i Sarîh**'in tercümesini ve şerhini yürüttüğü yaklaşık sekiz on senelik bir sürenin sonunda tekrar aciz olmadığı (?) bir görevi üstlenmiştir. Onun Cumhuriyet döneminde deruhte ettiği bu görev **Diyanet İşleri Riyâseti Hey'et-i Müşavere Azalığı**'dır.[16] 25 Haziran 1940 tarih ve 15632 sayılı kararname ile 90 lira maaşla bu göreve getirilen Kâmil Miras, kısa süre sonra emeklilik yaşı olan 65'i doldurduğundan, diğer bir kısım kişilerle birlikte Bakanlar Kurulu'nun kabulü, Cumhurbaşkanı'nın da tasdikiyle üstüste üç sene *"meslekî iktidar ve ihtisasından istifade edilmek üzere"* bu kadroda görevlendirilmiştir.[17] Onun buradaki hizmeti 24 Nisan 1943'e kadar devam etmiştir.

Kâmil Miras, Hey'et-i Müşavere Azalığı'ndan ayrıldıktan sonra, ömrünün kalan 14 senesini uhdesindeki Dersiâmlıkla birlikte **Tecrîd-i Sarîh**'in tercüme, şerh ve basımının tamamlanmasına, **İslâm-Türk Ansiklopedisi**'nin yayınına, burada ve diğer bir kısım dergilerde ilmî makaleler neşrine ayırmıştır.

Hicrî 1376 senesi Ramazanının son günü, yani 30 Nisan 1957'de İstanbul'da vefat eden Kâmil Miras, Yusuf Ziya Kavakçı'nın verdiği bilgilere göre; Ramazan Bayramı'nın ilk gününde, 1 Mayıs Çarşamba günü, **Anadolu Hisarı Yeni Mahalle Camii**'nde kılınan ikindi namazından sonra, dönemin önde gelen din alimlerinin de katıldıkları ve kalabalık bir cemaat tarafından kılınan cenaze namazından sonra, **Kandilli Kabristanı**'na defnedilmiş, **Cemaleddin Servet** tarafından kabri başında *"Muhterem Huzzâr"* diye başlayan ve *"Bir âlimin ölümü, âlemin ölümüdür"* sözünü de içeren güzel bir konuşma yapılmıştır.[18] Yakın arkadaşlarından Balıkesirli **Hasan Basri Çantay**, vefatına şu mısralarla tarih düşmüştür:

Bir muhaddis idi "Kâmil", gerçek,
Neşr-i feyz eyledi son ömrüne dek.
Şâhid-i fazlıdır âsârı onun

Temmuz 1920-25 Eylül 1920 tarihleri arasındadır. Bkz. İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1971, c. V, s. 163-164; Hayatı ve eserleri için bkz. İsmail Kara, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler Kişiler**, İstanbul, 1997, c. II, s. 381-455; Hayatı ile birlikte siyasî çalışmaları için bkz. Ali Birinci, **Hürriyet ve İtilâf Fırkası (II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkî'ye Karşı Çıkanlar)**, İstanbul, 1990, s. 238-239

[15] Burada 3. Sınıfın 1. Şubesine haftada iki saat Kelâm dersi verdiği 1922 ders programında gösterilmiş bulunuyor. Bkz. **Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Medresetü'l-Kuzât Nizamnâmesi (Ders Programlarıyla Müderrisîn Kadrosu ve Medâris Kanunu ve Nizamnâmesi)**, İstanbul, 1338-1340, s. 11.

[16] Diyanet İşleri Riyâseti Müşavere Heyeti için bkz. Osman N. Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, c. I-II, s. 282-286.

[17] Bu konudaki belgemiz 1942 yılına ait olup Diyanet İşleri Teşkilâtı'ndaki 25 görevliyi içermektedir. Kâmil Miras listenin en başında bulunmakta ve 1940 ile 1941 yılına ait kararnamelerin tarih ve sayıları belgede yer almaktadır. Emekli Sandığı'nda Mustafa Çağlayan'a ait MO/88254 Numaralı Sicil Dosyası. Dostumuz Kâmil Şahin'e teşekkürlerimizle.

[18] Nakleden Veli Ertan, **Vefatının Yıl Dönümü Nedeniyle Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Prof. Kâmil Miras (1874-1957)**, s. 16-17.

Okuyor diz çökerek ins ü melek.
Mercî-i küll idi, âlim, âmil,
Hüsn-i ahlâkı da eşsiz örnek.
"Basriyâ" vasfını ta'rif edemem;
Ona tarih dedi *"mağfûrunleh"*. 1376 Hicrî.

Yakın arkadaşı **Eşref Edip** ise onu en yakından tanıyanlardan, onun üstün niteliklerini en iyi bilenlerden birisi idi ve aziz dostunun arkasından yazdığı yazıya şu satırlarla başlamıştı:[19] *"İslâm-Türk dünyası büyük bir âlimini daha kaybetti. Sebilürreşad'ın ve İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin tahrir heyetinin başında bulunan zevâttan Profesör Kâmil Miras da rahmet-i Rahmân'a kavuştu. Son asrın yetiştirdiği yüksek İslâm-Türk ulemâsının arkaya kalan bu büyük rüknü de çekip gitti. Bunun yeri de boş kaldı. Artık bir Kâmil Miras daha yetişmez. O, ne kudretli bir âlim, ne sanatkâr bir kalemdi! Üslûbundaki zarâfet, sadelik incelik ve kıvraklık herkesce malum ve müsellemdir.*

İlmî ihatası kadar ahlâk ve faziletçe de şâhika-i kemâle yükselmişti. Tevazuu, vefakârlığı, candan dostluğu herkesi kendine bend etmişti. Eserlerinin, yazılarının ruhlar üzerindeki derin tesirinde yüksek ahlâk ve fazileti en mühim âmildir. Allah kabrini nur ile doldursun". O gerçekten de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e uzanan dönemin en önde gelen din âlimlerinden birisi idi.[20]

Kâmil Miras ve eşi Behiye Hanım'ın dört oğulları olmuştur. Üçüncü oğlu Ali Fethi kendinden önce (1926), Boenosaires, Sofya ve diğer bazı başkentlerde ülkemizi Büyükelçi olarak temsil etmiş olan en büyük oğlu Ahmet Talat (1973), Mehmet Emin (?) ve Sedat (1959)[21] ise daha sonra vefat etmişlerdir. Halen hayatta iki torunu bulunmaktadır. Bunlar Rana ve İsmail Miras'tır.[22]

---

[19] **Merhum Kâmil Miras**, SR., c. X, S. 244 (İstanbul 1957), s. 291.

[20] Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesinin görüşmeleri sırasında bir mebusun; *"Kur'ân-ı Kerîm'i herkesin anlayabileceği bir dile çevirebilecek bir din adamımız yoktur"* şeklindeki sözleri üzerine dönemin Diyanet İşleri Başkanı (**E. Sabri Hayırlıoğlu**)'nın verdiği cevap enteresandır. *"İşte bir iki sima; Profesör Kâmil Miras, Ömer Nasuhi Bilmen, Fatin Gökmen, Ali Himmet Berkî, Necati, Bekir Hâkî, Celal, Hasan Basri Çantay, Mehmet Raif Ogan, Abdurrahim Zapsu vesaire vesaire"*. Burada Kâmil Miras en başta hatırlanmıştır. **SR**., c. VI, S. 141 (İstanbul Aralık 1952), s. 243.

[21] Mehmet Emin ve Sedat Miras'ın İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası (Bundan sonra İTAM.)'nda üç yazılarına rastladık. Bkz. Emin Miras, **Çocuklarımıza Din Kitabı**, İTAM., c. II, S. 69 (İstanbul Nisan 1947), s. 15-16; Sedat Miras, **Din Zehir Değil, Panzehirdir**, İTAM., c. II, S. 81 (İstanbul Ekim 1947), s. 9-10; S. Miras, **Atatürk Lisesi Öğretmeni Fahrünnisa Hanım'a Açık Mektup**, İTAM., c. II, S. 92 (İstanbul Ocak 1948), s. 16.

[22] Bu son bilgilerin bir kısmı **Afyon İl Nüfus Müdürlüğü**'nde bulunan aile kütüğünden (Cilt Nr. 0042; K. Sıra Nr. 0058) alınmıştır. K. Miras'ın torunlarına ulaşmak için gerçekten uzun ince bir yolu takip etmemiz gerekti. Neticede **İsmail Miras**'a ulaşabildik. Bu vesile ile çalışmalarımız sırasında gösterdiği yakın ilgiyi şükranla anmak isteriz.

AKADEMİK VE ENTELLEKTÜEL FAALİYETLERİ

Kâmil Miras'ın doğumundan öğrenimini tamamlamasına, bundan sonra da çeşitli müesseselerde farklı derseler okutmak, Diyanet İşleri Riyâseti Hey'et-i Müşavere Azalığı'nda bulunmak ve nihayet üçü Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nda, biri de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde olmak üzere dört defa, doğum yerini temsilen mebuslukta bulunmak şeklindeki hayatının en önemli noktalarına, kısa da olsa temas etmiş bulunuyoruz. Tabiatıyla onun seksen yılı aşan hayatı bunlardan ibaret değildir. Bir siyasî kişi olarak meclislerdeki faaliyetine ileride ayrıca değinmek üzere bu kısımda onun, bir ilim adamı olarak üstlendiği ve gerçekten önemli görevlerin bazılarını özlü olarak hatırlamamız yerinde olacaktır.

Medreselerin Islahı

Kâmil Miras, **II. Abdülhamid** (1876-1909) döneminin başlarında doğmuş, ilk öğreniminden sonraki bütün orta ve yüksek öğrenimini, bu padişahın saltanatı yıllarında imparatorluk başkentinde tamamlamış ve nihayet devletin yıkılışına kadar, yer yer siyasî çalışmalarıyla birlikte, öğreticilik faaliyetini de burada gerçekleştirmiştir. Bilindiği gibi **İkinci Meşrutiyet** dönemi, Osmanlı ülkesinde medreselerin, devletle eşit varlıkları süresince, en önemli değişikliklere uğratıldıkları zaman dilimini oluşturur. Artık uzunca bir süreden beri çalışma alanları gitgide daralan ve nihayet bu devrede, günümüzde din görevlisi olarak isimlendirdiğimiz müftü, vaiz, imam-hatip ve müezzinler, vakıflar teşkilâtına çeşitli görevlilerle birlikte kendilerine öğretici (müderris) yetiştirmekle sınırlanan **medreseler**, çok önemli yapısal değişikliklere tabi tutulmuşlardı. Bu ıslah faaliyetinin en önemli kalemlerinden birini, medrese programlarının zamanın icaplarına göre yeniden düzenlenmesi çaba ve uygulamaları oluşturuyordu. Bunun yanında **Dâru'l-Fünûn**'da yapılan ve yapılacak olan din bilimleri öğretiminin, şekli ve kalitesi önem taşımakta idi. Cami derslerinin de daha verimli hale getirilmesi gerekmekte idi. Kâmil Miras, zaman içerisinde farklı birimlerinde, değişik dersler vereceği bu müesseselerin, daha verimli çalışmalarının temini yönündeki düzenleme çabalarına, muhtelif zaman ve düzeylerde doğrudan katılmıştır. Bu cümleden olmak üzere, özellikle hatırlamamız gereken bazı çalışmaları kısaca değerlendirebiliriz.

Şubat 1910'da **Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi** çıkarılarak, öncelik İstanbul medreselerine verilmek üzere, önemli bazı düzenlemeler gerçekleştirilmişti.[23] Bu uygulamaların taşralara yaygınlaştırılması amacıyla da ayrı, ek bir nizamnâme hazırlandı. Bir girişten sonra beşer maddeden oluşan iki fasıldan ibaret **Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi**'yle[24] başkent İstanbul haricinde sayıları 2500-3000 civarında olduğu tahmin edilen medreselerde bazı yeniliklerin uygulanmasına başlandığını biliyoruz. Nihayet bu sahadaki çalışmalar sonunda başka bazı düzenlemeler de yapılmıştır ki, **Medâriste Fünûn-ı Mütedâvilenin Suret-i Talim ve Tedrisiyle Dershanelerin Suret-i İdaresi Hakkında Tasdîk-i Âlîye İktiran Etmek Üzere Bulunan Talimatnâme Sureti ve Dört Senelik Teşkilât-ı Dersiyyeye Mahsus Tedrisât Müfredâtı**'nı[25] bu vesile ile hatırlayabiliriz. Nitekim bu çalışmaların uygulamaya intikalinin bir örneği olarak, bizzat Kâmil Miras'ın doğum yeri ve ilk tahsini aldığı yer olan **Karahisar-ı Sahib** medreselerini vermemiz mümkündür.

Meşihat makamından Karahisar-ı Sahib Kadılığı'na gönderilen 11 Temmuz 1914 tarihli bir yazıda; Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi'nin 48. Maddesi gereğince yapılacak yıl sonu sınavları söz konusu edilmekte, sancaktaki medreselerin hangilerinde *fünûn-ı muntazama* okunduğu, hangilerinde ise okunmadığının, listesinin hazırlanması istenmektedir.[26] Onbeş müderrisin imzalarıyla Meşihat'a ulaştırılmak üzere Karahisar-ı Sahib Kadılığı'na verdikleri 31 Ağustos tarihli belgede şu bilgi yer almış bulunmaktadır. Karahisar-ı Sahib Sancağı'na bağlı mülhakâtta Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi gereğince bir teşkilât oluşturulamamışsa da Karahisar'ın merkezinde *"teşkilât-ı mezkûre yapılarak fünûn-ı muntazama tedris edildikte..."* dir. Şimdiye kadar bu düzene uydurulamayan *"merkezin umum medârisinde teşkilât-ı mezkûre icra edilecektir"*.[27] Nitekim bu sırada Karahisar-ı Sahib merkezinde medreselerin düzenli çalışması, öğretimin belirlenen kurallar içerisinde yürütülmesi ve öğrencilerin medrese nizamlarına uymalarının sağlanması yönünde de bazı tedbirler alınmaya çalışılmıştır.[28]

---

[23] Nizamnâme metni: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade, Meşihat, 1328, Safer 16; **Düstur**, İstanbul, 1330, c. II/2, s. 127-138; **Beyanü'l-Hak**, S. 64, 65 (2/12 C. Âhir 1328), s. 1285-1288, 1300-1303; Ayrıca müstakil olarak da bastırılmıştır. Bkz. **Medâris-i İlmiyye Hakkında Meclis-i Mesâlih-i Talebeden Kaleme Alınarak Şurâ-yı Devletçe de Lede't-Tedkîk Mevki-i İcrâya Vaz'ı Hususunda Meclis-i Hâss-ı Vükelâ Kararıyla bi'l-İstîzân İrâde-i Seniyye-i Hazret-i Hilâfet-penâhî Şeref-südûr Buyurulan Nizamnâmedir (Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi**, İstanbul, 1326); Bu konuda bizzat Kâmil Miras da bazı tespitlerine Meclis-i Mebusân'da yaptığı 13 Nisan 1911 tarihli konuşmasında temas etmiş bulunmaktadır. Mkz. **MMZC.**, Devre I, İctima Senesi 3, Ankara, 1990, s. 256.

[24] İstanbul, 1326R.

[25] İstanbul, 1330/1914.

[26] **Afyon Şer'iyye Sicilleri** (AŞS), Defter 173, Belge 31.

[27] **AŞS.**, Defter 173, belge 1 ve 217.

[28] Nesimi Yazıcı, **Son Dönemde Karahisar-ı Sahib Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Uygulaması**, Belleten, c. LIX, S. 223 (Ankara, Aralık 1994), s. 638, d. not 8.

Daha önceki bir çalışmamızda 1914-15 ders yılında Balıkesir'e bağlı Gönen kazasındaki **Solak Hacı Ahmed Ağa Medresesi**'ndeki uygulamadan bahsetmiştik.[29] Bursa'da Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi'ne uygun düzenlemeler 1910-11'den,[30] Antep'te 1913-14'ten,[31] tam olarak tespit edemediğimiz bir tarihten itibaren de Konya'da yapılmıştır.[32] İşte bütün bu gelişmelerin merkezindeki çalışmalarda Kâmil Miras da bulunmuştur. Nitekim onun 28 Aralık 1910 tarihini taşıyan Meşihat tezkiresiyle, Medâris-i İlmiyye programlarında gereken düzenlemelerin yapılması amacıyla Bâb-ı Fetvâ'da kurulan encümenin üyeliğine tayin edilmiş olduğunu biliyoruz.[33]

Fakat bütün iyi niyetli gayret ve çabalara rağmen, Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi ile hedeflenen gelişmeler yeterince gerçekleştirilememiştir. Bunun üzerine medreselerin ıslahı çalışmaları, Evkaf Nazırlığı'na dördüncü defa getirilmiş bulunan **Mustafa Hayri Efendi**'nin, bu görevle birlikte 16 Mart 1914'te Şeyhülislâmlığa da tayiniyle, ivme kazandı. Nihayet Ekim 1914'te **Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi**'yle medreseler önemli bir seri düzenlemeye tabi tutuldular.[34]

Bilindiği gibi Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi de medreselerin düzenlenmesinde önceliği İstanbul medreselerine vermişti. Oluşturulan bir heyet bütün İstanbul medreselerini ayrı ayrı kontrol etmiş, öğretimin devamı açısından maddî şartlarını bir rapor halinde düzenlenmişti.[35] Yapılan uzun ve titiz çalışmalardan sonra İstanbul'da mevcut 184 medreseden 81'inin yeni sistem içerisinde kullanılması uygun bulunmuştu. Artık bu 81 medrese **Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi** ismiyle tek bir kuruluş haline getirilmiş, sınıf ve şubeler farklı medreseler arasında taksim edilmişti. 12 yıllık Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye'nin devamı, en üst düzeyde dinî tahsil veren bir müessese olarak düşünülmüş olan ve 1915-16 ders yılından itibaren Sultan Selim Camii bünyesinde faaliyete geçen, iki senelik üç şube halindeki **Medresetü'l-Mütehassisîn** idi. Tabiatıyla bu çalışma, yalnızca maddî şartların düzenlenmesini hedefleyen bir faaliyetten ibaret değildi. Medreselerin bunun kadar önemli bir sıkıntısı da ders programlarının geliştirilmesi, güncelleştirilmesi konusuydu. Nitekim bu amaçla Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi programlarında dinî bilgilere paralel olarak *Tarih*, *Coğrafya*, *Riyaziye*, *Astronomi*, *Fizik*, *Kimya* gibi diğer derslerle fen ve sosyal alanlarda bazı derslere ve ayrıca *Farsça* ile daha önce yeterince önem verilmeyen *Türkçe*'ye de yer verilmişti.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi ve dolayısıyla Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile ilgilenenler, çoğu defa bu ilgilerini İstanbul medresesindeki yeni oluşumla sınırlamışlardır. Halbuki İstanbul'daki başlangıç bir pilot uygulama idi ve bunun taşraya da yaygınlaştırılması hedeflenmişti. Nitekim bu hususa daha önceki bazı çalışmalarımızda dikkat çekmiş ve **Kâmil Miras**'ın doğum yeri **Afyonkarahisar**[36] ve **Balıkesir**'deki uygulamalar konusunda bilgiler vermiştik.[37] İşte bütün bu çalışmalar sırasında programların geliştirilmesi çok önemli bir yer tutmuş ve Dâru'l-Hilâfelerin varlıklarını korudukları oldukça kısa ve Birinci Cihan Savaşı gibi sıkıntılı devrede bile, programlar sürekli olarak ayarlamalara tabi tutulmuştur.[38] Bu düzenlemeleri bizzat kuruluş nizamnâmesinde yer alan Ders Vekili'nin nezaretinde, Meşîhat'ın uygun göreceği medrese müdür ve müderrislerinden oluşan **Encümen-i Mahsus** gerçekleştirmiştir.[39] İyi yetişmiş bir din alimi ve aynı zamanda da Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye ve Medresetü'l-Mütehassisîn'de *Tarih* ve *Tarih-i İlm-i Fıkıh* dersleri vermekte bulunan Kâmil Miras, Meşîhat Makamı'nın 26 Ağustos 1916 tarihli yazısıyla bu kurulda görevlendirilmiştir.[40]

Bilindiği gibi 8 Mayıs 1916'da **Musa Kâzım Efendi** Şeyhülislâm tayin edilmişti ve kendisi medreselerle ilgili olarak önemli bazı düzenlemelerin yapılması gerektiğine inanmakta idi. Osmanlı döneminin bu son ciddî medrese ıslah teşebbüsü neticesinde, özde olmasa da, medreselerin daha iyiye götürülmesini hedefleyen bir kısım değişiklikler öngörülmüştür. Bu amaçla Nisan 1917'de 16 maddelik **Medâris-i İlmiyye Hakkında Kanun** çıkarılmış, aynı senenin Ekim ayında da, kanunun daha iyi uygulanabilmesi için 39 maddelik **Dâru'l-Hilâfeti'l-**

---

[29] **"Osmanlı Son Dönemi Taşra Medreseleri Üzerine Bazı Düşünceler"**, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (İstanbul 12-15 Nisan 1999)'ne sunulan tebliğ, baskıda.

[30] **Bursa İlmiyesinde Ba'sübade'l-Mevt**, Hayru'l-Kelâm, S. 11, 12 (İstanbul 30 Safer, 9 R. Evvel 1332), s. 82-84, 95-96.

[31] Abdullah Edib (Antep Liva Müderrisi), **Gülelim mi? Ağlayalım mı?**, Hayru'l-Kelâm, S. 17 (İstanbul 14 R. Âhir 1332), s. 135-136.

[32] **Hayru'l-Kelâm**, S. 30 (İstanbul 16 Recep 1332), s. 240.

[33] *"Medâris-i İlmiye programlarının ihtiyacât-ı hal ve zamana tevfikan tertip ve tanzimi zımnında Bâb-ı Fetva'da teşkili takarrur eden Encümen azalığına tayini tensip kılınmıştır"*. Tezkire-i Meşihat-penahî, Nr. 288, 15 K. Evvel 1326.

[34] **Düstur**, İstanbul, 1334, c. II/6, s. 1325-1330.

[35] Bkz. Mübahat S. Kütükoğlu, **Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri**, İTED., c. VII/1-2 (İstanbul 1978), Aynı Yazar, Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi, DİA, c. VIII, s. 507-508; Zeki Salih Zengin, A.g.tez.

[36] **"Islâh-ı Medâris Öncesi Karahisâr-ı Sahib'de Medreseler"**, 3. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Afyonkarahisar, 1994, s. 43-47; Bu metin daha sonra geliştirilerek müstakil bir makale haline getirilmiştir. **Son Dönemde Karahisar-ı Sahib Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Uygulaması**, Belleten, c. LVIII, S. 223 (Ankara Aralık 1994), s. 635-657.

[37] **"Osmanlı Son Dönemi Taşra Medreseleri Üzerine Bazı Düşünceler"**, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (İstanbul 12-15 Nisan 1999)'na sunulan tebliğ, baskıda.

[38] Bkz. M. S. Kütükoğlu, Darü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi, DİA., c. VIII, s. 508; Geniş bilgi ve değişen programların ayrıntıları Z. S. Zengin'in tezinde bulunmaktadır.

[39] Nizamnâme Md. 6: *"Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nde okunacak dersler işbu nizamnâmeye müzeyyel cetvelde muharrerdir"*, Md. 8: *"İşbu cetvelde tevsîan veya tebdîlen icrasına lüzum görülecek tâdîlât Ders Vekili'nin taht-ı riyâsetinde azası medrese müdür ve muallimlerinden olarak cânib-i Meşîhattan tefrîk ve tayin olunacak lâ-ekall otuz zattan mürekkep bir Encümen-i Mahsus tarafından ifa olunur"*.

[40] Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki **Sicil Dosyası**'nda bu konuda şu kayıt yer almaktadır: *"Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ile kısm-ı mahsûsu bulunan Medresetü'l-Mütehassisîn derslerinde icap eden tadilât için nizamnâmeye tevfikan Ders Vekili Efendi hazretlerinin riyâseti altında ictimâı takarrur eden Encümen'e icrâ-yı memuriyeti tensip edilmiştir"*. Tezkire-i Meşîhat-penâhî, tarihi 13 Ağustos 1332.

Aliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme hazırlanarak yürürlüğe konulmuştur.[41] Diğer bir kısım yenilikleri yanında bu düzenleme ile Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin *Tâlî Kısm-ı Evvel*, *Tâlî Kısm-ı Sanî* ve *Âlî* tarzındaki bölümlenmesi, *İbtidâ-yı Hariç*, *İbtidâ-yı Dâhil* ve *Sahn* olarak değiştiriliyor, *Medresetü'l-Mütehassisîn* ise *Medrese-i Süleymaniye* olarak isimlendiriliyordu. Osmanlı medreselerini Cumhuriyet'e ulaştıran bu son önemli düzenlemelerde de Kâmil Miras'ın payı, sıradan bir komisyon üyesinin çok ilerisinde olmalıdır. Zira bu durum bizzat kendisi tarafından da çok açık bir biçimde ortaya konmuş bulunmaktadır.[42]

Bu vesile ile belirtilmesi gereken önemli bir konu da, 1919 senesi sonlarında **Medresetü'l-Vâizîn** ve **Medresetü'l-Eimme ve'l-Hutabâ**'nın, yeni bir düzenleme ile **Medresetü'l-İrşâd**[43] adı altında birleştirilmesi çalışmalarında Kâmil Miras'ın çabalarının büyüklüğüdür. Uzunca bir süredir dikkat çeken vâizlerdeki yetersizliğe son vermek, kalifiye imam ve müezzinler yetiştirmek amacıyla kurularak Cumhuriyet'e kadar devam eden bu müessesede *Kelâm* ve *Fıkıh* dersleri de veren Kâmil Miras, bu kurumun nizamnâme ve programının da bizzat ilk hazırlayıcısıdır.[44] Görüldüğü gibi Kâmil Miras, İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan zaman dilimi içerisindeki bütün medrese ıslahat çalışmalarında bulunmuştu ve hiç şüphesiz çok olumlu katkıları olmuştu. Nitekim **Tevhid-i Tedrisât Kanunu** sonrasında medreseler topluca kapatıldığında bu durumu şu cümlesiyle kendisi de teyit edecekti: *"Çünkü aciz arkadaşınız da* (kendisinden bahsediyor) *1324* (1908) *senesinden beri medârisin asrî bir şekle girmesi için hayli çalıştım ve mesaî neticesinde –sâbıkan- Dâru'l-Hilâfe ünvanını taşıyan medreseler, ciddi bir programla, asrî bir programla, asrî bir teşkilâtla halihazırı iktisap etmişti"*.[45] Böylece onun İkinci Meşrutiyet dönemindeki medrese ıslahatlarının hemen hepsinde, çeşitli kurullarda görev alarak planlamacı, bizzat dersler vererek uygulamacı pozisyonlarında sorumluluklar üstlendiği ortaya çıkmaktadır.

İmam-Hatip Mekteplerinin Programı

Kâmil Miras'ın Osmanlı son döneminde, medrese programlarıyla ilgili çalışmalarının bir devamı da, **İmam-Hatip Mektepleri**nin ilk programlarının hazırlanması olarak karşımıza çıkmaktadır. Aslında onun bu alandaki katkısı, görebildiğimiz kadarıyla mazinin karanlıklarında kalmış, pek hatırlayanı bulunmayan bir husustur. Nitekim İmam-Hatip Mekteplerini konu alan ve bizim gördüğümüz bir kısım araştırmada, bu hususa hiç değinilmemektedir.[46] Buna mukabil Kâmil Miras, *İzmir Suikastı* dolayısıyla çıkarıldığı **İstiklal Mahkemesi**'nde, savcıya verdiği ifadesinde aynen şu cümleye yer vermiştir: *"İmam ve Hatip Mekteplerinin programını bendeniz ihzar ettim"*.[47] Kanaatimizce bu konuyu, en özlü biçimiyle de olsa hatırlayarak, onun yaptığını ifade ettiği hususu daha anlaşılır hale getirmekte yarar vardır.

Bilindiği gibi Hilâfetin kaldırıldığı 3 Mart 1924'te 430 sayılı **Tevhid-i Tedrisât Kanunu** da **Türkiye Büyük Millet Meclisi**'nde kabul edilmişti.[48] Yedi maddelik bu kanunda esas olarak, isminde de ifade edildiği üzere, bütün okulların Maarif Vekâleti'ne bağlanması ön görülüyordu. Bunun yanında kanunun dördüncü maddesi aynı vekâlete; *"Yüksek diniyât mütehassısları yetiştirmek üzere Dâru'l-Fünûn'da bir İlahiyat Fakültesi tesis ve imamet ve hitabet gibi"* dini hizmetleri yerine getirecek görevliler yetiştirmek üzere ayrıca mektepler açma yükümlülüğü getiriyordu.

Tevhid-i Tedrisât Kanunu'nun çıkışında, Saruhan mebusu **Vasıf Bey**'in büyük çaba sarf edenlerin başında yer aldığı görülmektedir. Çok kısa bir süre sonra bu kanunun uygulayıcısı makamına yani Maarif Vekilliği'ne de Vasıf Bey getirilmiştir. Vasıf Bey'in hızlı bir çalışma temposu içerisinde olduğunu dönemin basınından takip edebilmekteyiz. Bu arada medreselerle ilgili bir takım çalışmaların da yapılması ve Tevhid-i Tedrisât Kanunu'nda kesin bir hüküm bulunmamakla birlikte, tamamen kaldırılacakları yönünde bazı gelişmelerin görülmesi söz konusudur. Nihayet kısa bir süre sonra Maarif Vekâleti'nin **Tevhid-i Tedrisât Hakkındaki Tamimi**[49] yayınlanmış, medreselerin kapatıldığı, mevcut öğrencilerin durumlarına uygun okullara yerleştirilmelerinin lüzumu belirtilmiştir. Medrese müderrisleri de aranan vasıflara sahip iseler, mekteplerde din dersleri verebileceklerdir.

---

[41] Kanun metni: **Düstur**, İstanbul, 1928, c. II/9, s. 598-600. Nizamnâme metni: **Cerîde-i İlmiye**, S. 33 (İstanbul Z. Hicce 1335), s., 936-943.

[42] *"Medâristeki müderrisliğim cihetiyle medârisin teşkilât-ı hâzıraya ifrağı için teşkil kılınan müteaddit komisyonlarda bulundum. (1)333 (1917) tarihli Medâris Kanunu ile ol-babtaki nizamnâme ibtida taraf-ı âcizânemden kaleme alındı"*. TBMM'de bulunan kendi el yazısı ile hazırlanmış özgeçmişinden.

[43] Bkz. Recai Doğan, **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi**, İFD., c. XXXVIII (Ankara 1998), s. 424-429.

[44] *"Medresetü'l-İrşâd'ın teşkilâtına ait nizamnâme ile program da ibtida taraf-ı âcizânemden kaleme alındı"*. TBMM'de bulunan kendi el yazısı ile hazırlanmış özgeçmişinden. Bu nizamnâme için bkz. **Cerîde-i İlmiye**, S. 51 (İstanbul R. Evvel 1338), s. 1639-1641.

[45] 17 Nisan 1924'te TBMM'de yaptığı konuşmadan. **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, İctima Senesi 2, Ankara, Tarihsiz, c. VIII/1, s. 815.

[46] İsmet Parmaksızoğlu, **Türkiye'de Din Eğitimi**, Ankara, 1966, s. 25; Mustafa Öcal, **Ebezâde Şerif Ahmed Efendi İle Bir Mülakât ve Bazı Belgeler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1991), s. 125-146; Aynı Yazar, **İmam-Hatip Liseleri ve İlk Öğretim Okulları**, İstanbul, 1994; Halis Ayhan, **Türkiye'de Din Eğitimi**, İstanbul, 1999, s. 13-50.

[47] **Hakimiyet-i Milliye**, Nr. 1797, 10 Temmuz 1926. **Vakit** (Nr. 3059, 9 Temmuz 1926) ve **Cumhuriyet** (Nr. 777, 9 Temmuz 1926)'te bu cümle yer almamaktadır.

[48] Metin için bkz. **Düstur**, III/5, İstanbul, 1931, s. 667.

[49] **Açıksöz**, 12 Mart 1924, s. 2'den nakleden Esma Çelik, **Tevhid-i Tedrisât Kanununa Kadar Türkiye'de Medreseler**, Ankara, 2000, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 182

Medreselerin kapatılmasının leh ve aleyhinde basında bazı yayınlar olduğu gibi, Tevhid-i Tedrisât Kanunu'nun uygulama biçimi de TBMM'de **Diyanet İşleri Riyâseti** ve **Maarif Vekâleti** bütçelerinin görüşülmesi sırasında değerlendirilmiştir.[50] Kâmil Miras da kanunun uygulama biçimini tenkit edenler arasında yer almıştır. Biz onun bu konudaki değerlendirmelerine, siyasi faaliyetleri arasında ayrıca yer vereceğimizden, burada Meclis'te 17 Nisan 1924'te yaptığı uzun ve kapsamlı konuşmasındaki en önemli görüşlerini özetlemekle yetineceğiz. Ona göre genelde eğitim-öğretim ve özelde din öğretimi çok önemlidir. Kâmil Miras, muhtemelen Tevhid-i Tedrisât Kanunu'nun uygulamasına atıfta bulunarak; *"Müşterek bir tahsil gördükten sonra evlad-ı vatan bu müşterek tahsil-i ibtidaîyi gördükten sonra meslekî mekteplere, mesleki müesseselere ayrılırsa dimağı yıpranmaz."* demekte, daha sonra çocuklarımıza ahlak terbiyesi vermek için Maarif Vekili'nin nasıl bir yol takip etmeyi düşündüğünü sormaktadır. Konuşmasının ilerleyen bölümünde Kâmil Miras bu konudaki görüşünü daha net olarak ortaya koymakta ve *"Tevhid-i Tedrisât denilince tabiî tedrisât-ı ibtidaiyenin tevhididir. Tedrisât-ı ibtidaiye, tâliye, âliye meslekleri ayrıdır"* demektedir. Ona göre Tevhid-i Tedrisât Kanunu, Vekâlet'e birçok görevler yüklemişti. Halbuki Vekâlet medreseleri aceleyle toptan kapatmış, bu da isabetli olmamıştır. Açılan İmam-Hatip Mektepleri sayı olarak ihtiyaca yeterli değillerdir. Ayrıca bunlar Dâru'l-Fünûn'da açılacak İlâhiyat şubesine öğrenci gönderecek şekilde düzenlenemezlerse, bu fakülteye gidecek öğrenci bulunamayacaktır. Normal liseleri bitiren öğrenciler de burada başarılı olamayacaklardır.[51] Maalesef gelişmeler Kâmil Miras'ı haklı çıkarmıştır.

Maarif Vekâleti, kapattığı medreseler yerine, bilhassa da Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyyeleri dikkate alarak dört yıllık bir öğretimi ön gören İmam-Hatip Mekteplerini açmıştır.[52] Bunların sayısı otuz civarında ve tamamı büyük merkezlerdedir Fakat birçok sebepten dolayı başarılı olamamışlar ve altı yedi yıl içerisinde (1929-30) tamamen kapanmışlardır.[53] Kanunda adı geçen Dâru'l-Fünûn'a bağlı **İlâhiyat** şubesi de Üniversite'nin Tıp, Fen, Edebiyat ve Hukuk'tan sonra üç yıllık bir öğretim vermek üzere beşinci fakültesi olarak aynı sene açılmıştır. Fakat bu müessese de varlığını ancak 1933'e kadar sürdürebilmiş, çeşitli sebeplerin neticesi olarak, rağbetsizlikten kapanmıştır.[54]

Kâmil Miras, ülkeyi ve içinde bulunulan şartları iyi kavramış, dikkatle ve isabetle değerlendirebilme yeteneğine sahip bir kişi olarak işte bu vaziyette İmam-Hatip Mekteplerinin 56 maddelik programlarını hazırlamış olmalıdır.[55]

Dâru'l-Fünûn Çalışmaları

Osmanlı Devleti'nde bir Dâru'l-Fünûn (Üniversite) kurulması düşünce ve teşebbüslerinin Tanzimat yıllarına kadar uzanan bir geçmişi varsa ve bu fikirlerin kısmen uygulamaya geçirilişi 1863 yılı başlarına kadar geriye gidiyorsa da, sürekli bir üniversiteye sahip olmak için bu yüzyılın sonunun beklenmesi gerekmiştir. Dönemin padişahı II. Abdülhamid'in 25. cülus yıldönümüne rastlayan 31 Ağustos 1900'de açılışı yapılan bu müessese Dâru'l-Fünûn-ı Şahane ismini taşımaktaydı.[56] Kâmil Miras medrese eğitim-öğretimi yanında, **Dâru'l-Fünûn-ı Şahane**'nin **Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye** (**İlâhiyat**) şubesini de *aliyyülâlâ* derecesiyle bitirmişti (1907). Bu müessesenin İkinci Meşrutiyet döneminde daha da sistemli bir çalışma içerisine girmiş olduğunu biliyoruz.[57] Kâmil Miras, mezuniyetinden üç sene sonra, bitirmiş olduğu bölümde *Tarih-i Din-i İslâm Muallimliği*'ne başlamıştır. Onun buradaki görevi, daha sonra *Tarih-i İlm-i Fıkıh*, *İlm-i Ahlâk* muallimliği olarak 30 Eylül 1914 tarihli Islah-ı Medâris Nizamnâmesi'yle Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin açılması üzerine Ulûm-ı Âliye-i Diniyye şubesinin kapatılarak öğrencilerinin yeni medresenin Âliye kısmına nakledilmesine kadar devam etti.[58] Kâmil Miras Dâru'l-Fünûn'da bundan sonra Ekim 1915'e kadar *Lisan* şubesi Ulûm-ı Diniyye Muallimliği'nde bulundu. O buradaki görevi sırasında 24 Şubat 1913'te

---

[50] Geniş bilgi için bkz. Esma Çelik, A. g. tez, s. 185-198

[51] **TBMM Zabıt Ceridesi**, Devre II, İctima Senesi 2, Ankara, Tarihsiz, c. VIII/1, s. 814-816.

[52] Medrese'den İmam-Hatip Mektebi'ne geçişin İstanbul'daki uygulaması ile ilgili olarak Tahiru'l-Mevlevî (Olgun) (**Matbuât Alemindeki Hayatım ve İstiklal Mahkemeleri**, Yay. Sadık Albayrak, İstanbul, 1990, s. 131-135, 156-161) önemli bilgiler vermektedir.

[53] Mustafa Öcal, **İmam-Hatip Liseleri ve İlk Öğretim Okulları**, s. 32-34.

[54] Recai Doğan, **"Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisât Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Çalışmalar"**, Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi, Ankara, 1999, s. 227-288; M. Öcal, A. g. e., s. 32-34; E. Çelik, A. g. tez., s. 199-208.

[55] 29 Temmuz 1340 (1924) tarihli **İmam ve Hatip Mektepleri Talimatnâmesi** için bkz. Faik Reşit (Unat), Maarif Düsturu, İstanbul, 1927, c. I, s. 475-483; Krş., **TBMM Zabıt Ceridesi**, Dönem II, Yıl 2, c. VIII/2, 17 Nisan 1340, s. 49; **Açıksöz**, 5 Ağustos 1340, s. 2; E. Çelik, A. g. tez, s. 207; Osman N. Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, c. V, s. 2124-2125; Hayrul Döğen, **Tevhîd-i Tedrisât Kanunu ve İmam ve Hatip Mektepleri**, Bursa, 1992, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 38 v. dd.

[56] Geniş bilgi için bkz. Mehmed Ali (Aynî), **Dârulfünûn Tarihi**, İstanbul, 1927; Ali Arslan, **Darülfünûn'dan Üniversite**'ye, İstanbul, 1995, s. 52; Ali Yıldırım, **Türk Üniversite Tarihi**, Ankara, 1998, s. 179-181, 200, 227, 234.

[57] **Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye** şubesi, 1911'den itibaren **Ulûm-ı Şer'iyye**, 1912'den itibaren de **Dâru'l-Fünûn-ı Şahane**, **İstanbul Dâru'l-Fünûnu** olarak da isimlendirildi.

[58] M. Ali Aynî Bey (**Dârulfünûn Tarihi**, s. 48) bu konuda şu ayrıntılı bilgiyi veriyor: *"O sıralarda eski medreselerin de teşkilât ve terakkiyât-ı asriyyeye muvâfık bir surette ıslahı teemmül edilmeye başlandığından 18 Eylül 1330 tarihinde bir Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi yapılmış ve ona göre Selimiye Camii avlusunda Şeyhülislâm-ı âlî-himmet Hayrullah Efendi merhumun İstanbul'un her yerinde âsârı görülen mesâî-i ümrân-perverânesiyle mükemmelen ve* **"Abdülhamid-i Evvel"** *namına inşa edilen medrese* **"Medresetü'l-Mütehassisîn"** *namıyla açılmıştır. Bunun üzerine Ulûm-ı Şer'iyye şubesinin Dâru'l-Fünûn dahilinde kalmasına lüzum kalmadığından bu şube ilga edilmiştir"*. Ayr. bkz. Ekmeleddin İhsanoğlu, **Dârülfünun**, DİA., c. VIII, s. 521-525.

Meclis-i Maarif Azalığı'na,[59] 1 Mayıs 1913'te ise **Tedrisât-ı Âliye Müdürü**'nün başkanlığında toplanacak **Encümen**'e,[60] 19 Temmuz 1913'te Encümen-i Müderrisîn'e,[61] 27 Eylül 1913'te ise Maarif Nezâreti'nce oluşturulacak **Lâyıhalar Encümeni**'nde görevlendirilmiştir.[62] Bütün bu seçim ve görevlendirmeler, Kâmil Miras'ın öğretim üyesi arkadaşları ve Maarif Nezâreti nezdinde itibarlı ve görüşlerinden istifade edilebilecek bir ilim adamı olarak değerlendirildiğinin göstergesidir.

Huzur Dersleri

Bilindiği gibi İslâm Tarihi'nde hüküm sürmüş hanedânların önemli bir bölümü ilme ve âlime değer vermiş, halife olsun, emir, sultan veya padişah olsun devleti yönetenler, hiç değilse muayyen zamanlarda bilginlerle bir araya gelmişler, onların sohbetlerinden istifade etmek istemişlerdir. Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklulardan başlamak üzere bütün Türk-İslâm devletlerinde ise, ilim adamlarının ayrıcalıklı bir yeri bulunmuştur. Osmanlı yöneticilerinin de kendilerine intikal eden bu mirası, uygun şekillerde değerlendirerek geliştirdiklerini, tarih kaynakları bize haber vermektedir.

Osmanlılarda muhtelif şekillerde ortaya çıkan sultan-ulemâ birlikteliğinin dikkat çeken uygulamalarından birini, *Huzur Dersleri*nin oluşturduğunu biliyoruz.[63] Münferit sayılabilecek bir kısım uygulamaları bir tarafa bırakacak olursak, Huzur Derslerinin XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren süreklilik kazanmış olduğunu görürüz.

Huzur Derslerinde esas olarak, Kur'ân-ı Kerîm'den bir veya birkaç ayet ele alınarak ve genelde **Kadî Beyzavî Tefsiri** çerçevesinde bir ilmî toplantı gerçekleştirilirdi. Tam bir ilmî serbestlik içerisinde cereyan eden Huzur Derslerinde, dersi takrir eden kişiye *mukarrir*, müzakereci durumundaki âlimlere ise önceleri *tâlip* denilirken, daha sonra *muhatap* denilmiştir. Her toplantıda Şeyhülislâm tarafından seçilmiş bir mukarrir ve beş veya daha çok sayıda muhatap bulunurdu. Bu dersler Ramazan ayında Saray'da Padişah'la birlikte, katılmasına müsaade edilen Saray halkı ve diğer bir kısım davetlilerin huzurunda olurdu. Bütün bu nedenlerle Huzur Dersleri çok önemli bir gelenekti ve buna ülkenin en iyi yetişmiş, liyâkatli ve ehliyetli hoca efendilerinin katılmaları öngörülürdü.[64]

Kâmil Miras 18 Şubat 1916 tarihli irade ile tayin edildiği Huzur Dersleri muhataplığında 1334-1337/1916-1919 arasında dört sene bulunmuştur.[65] Bunlardan 1916 senesine ait ilkinde, sekizinci derste *mukarrir* **Batumlu Abdüllatif Efendi**'dir. Ertesi sene Ramazan'ın ilk Huzur Dersi'nde **Lüleburgazlı Muhammed Eşref** ve nihayet 1918 yılı Ramazan'ında ise **Kastamonulu Mustafa Şükrü Efendi**'nin mukarrir bulunduğu ikinci derste Kâmil Miras muhataplık yapmıştır.[66] Bu durum onun ilminin ve ehliyetinin, döneminde takdir edildiğinin önemli bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.[67] Bu vesile ile onun, katıldığı iki Huzur Dersi ile ilgili olarak kaydettiği hatıralarını, özlü olarak değerlendirebiliriz.[68]

Kâmil Miras, kendisinin muhatap olarak hazır bulunduğu dört Huzur Dersi'nden ancak ikisi ile ilgili notlarını, isteği üzerine, bu konuda bir eser hazırlamakta olan Ebül'Ulâ Mardin'e gönderebilmiş ve onun tarafından da meşhur eserinde yer verilmiştir. Buna göre Kâmil Miras'ın ilk hazır bulunduğu dersin mukarriri **Gürcü Abdüllâtif** (**Batumlu**) **Efendi**'dir.[69] O, Abdüllâtif Efendi'yi daha önceden şahsen tanımamaktadır. İlmî ve ahlakî faziletleriyle meşhur olan üstad, son derece yetenekli bir hatiptir. Derste Yusuf sûresinin 80. ayeti konu edinilmiştir.[70] Bu ayette Cenab-ı Hak şöyle buyurmaktadır: *"Ondan ümitlerini kesince,* (meseleyi) *gizli görüşmek üzere ayrılıp* (bir kenara) *çekildiler. Büyükleri dedi ki; Babanızın sizden Allah adına söz aldığını, daha önce de Yusuf hakkında işlediğiniz kusuru bilmiyor musunuz? Ben, babam bana izin verinceye veya benim için Allah hükmedinceye kadar bu yerden asla ayrılmayacağım. O hükmedenlerin en hayırlısıdır".* Bununla birlikte bu ayette ifade edilenleri daha iyi kavrayabilmek için Yusuf sûresine baştan itibaren bakmanın gereği de açıktır.

---

[59] *"Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Şer'iyye şubesi muallimi sıfatıyla Meclis-i Maarif azalığına Meclis-i Muallimîn'ce bi'l-intihab Nezâret'çe tasdîk-i âlîye iktirân eylemiştir"*. 11 Şubat 1328, **Sicil Dosyası**.

[60] *"Kavanîn ve nizamât ve talimât hakkında evvel emirde müzakerede bulunmak üzere Tedrisât-ı Âliye Müdürü Beyefendi'nin riyâseti altında teşkil olunan Encümen'e memur buyurulmuştur"*. 18 Nisan 1329, **Sicil Dosyası**.

[61] Tedrisâtın ıslahı, programların tanzimi, okutulacak kitapların intihaplarını temin etmek amacıyla, **Sicil Dosyası**.

[62] *"Maarif Nezâreti'nde teşkîl edilen Levâyih Encümeni'ne aza intihap edilmiştir"*. 14 Eylül 1329, **Sicil Dosyası**.

[63] Huzur Dersleri uygulamasının Hârizmşahlarda da bulunduğuna F. Köprülü (**Hârizmşahlar**, İA., c. V/1, s. 278) işaret etmektedir.

[64] Ocak 1910 tarihli **Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi**'nde bu hususta şu esaslar öngörülmüştü (Md. 43); *"Huzur-ı hümayûn ders-i şerîfi muhataplığına intihap olunacak zevâtın tedrîse mübâşeretleri mebde' ittihaz olunarak ol-vechile emr-i tayinleri icra olunur ve muhatabîn miyanından mukarrir tayin olunacak zevâtın ehliyet ve kifâyeti nazar-ı itibara alınarak usûl-i mukarrere vechile tercih ve tayin olunur"*.

[65] Ebü'l-Ulâ Mardin, **Huzur Dersleri**, İstanbul, 1951, c. I, s. 161.

[66] 1919 yılındaki muhataplığı hakkında bir kayda rastlayamadık. Diğerleri için bkz. Ebü'l-Ulâ Mardin, A.g.e., s. 579, 580, 584; Krş. 1917 ve 1918 Ramazanları için **Cerîde-i İlmiyye**, c. III, S. 32 (İstanbul Şevval 1335), s. 913-914; **Cerîde-i İlmiyye**. c. IV, s. 1086.

[67] Mehmet İpşirli, **Huzur Dersleri**, DİA., c. XVIII, s. 441-444; Ebü'l-Ulâ Mardin, **Huzûr Dersleri**, İstanbul, 1966, c. II-III, s. 302-305; Osman N. Ergin, **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, c. I-II, s. 271-275; Kâmil Miras'ın da katıldığı Sultan Reşad (1909-1918) ve Vahdeddin (1918-1922) dönemi Huzur Dersleri'nin genel değerlendirmesi için bkz. Halid Ziya Uşaklıgil, **Saray ve Ötesi: Son Hatıralar**, İstanbul, 1941, c. II, s. 129-141; Lütfi Simavi, **Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, İstanbul, 1340, s. 72-73.

[68] E. Mardin, **Huzur Dersleri**, c. II-III, s. 765-767.

[69] Kısa hayat hikayesi için bkz. E. Mardin, A.g.e., c. II-III, s. 132-133.

[70] Biz burada Yusuf suresinin ilgili bölümlerine çok özlü biçimde değinmekle dersin anlaşılmasını kolaylaştırmak istiyoruz.

Kur'ân-ı Kerîm'in 12. sûresi olan **Yusuf sûresi** 111 ayettir ve **Yakub Aleyhisselâm**, oğlu **Yusuf**, diğer oğlu **Bünyamin** ve bu ikisinin bir başka anneden dünyaya gelmiş olan on kardeşi arasında geçen bazı ibret verici olayları anlatmakta, böylece **Hz. Peygamber**'in getirdiklerine inanmanın gereğini vurgulamaktadır.[71] On kardeş, farklı anneden doğmuş olan küçük iki kardeşlerini, babalarının onları kendilerinden daha fazla sevdiğini düşünerek kıskanmaktadır lar. Nihayet Yusuf'u kuyuya atarlar, babalarına da onun üzerine kan sürdükleri gömleğini getirerek, kardeşlerini bir kurdun parçaladığını söylerler. Yusuf'u ise oradan geçen ve su almak için kuyuya yaklaşan kervancılar kurtararak Mısır'a götürür, köle olarak satarlar. Mısır'da büyüyerek yetişen Yusuf, birçok diğer özelliği yanında, yakışıklılığı ile bilhassa dikkat çekmektedir. Ev sahibesi de onu yakışıklı bir erkek olarak düşünmekte ve bazı hayallere kapılmaktadır. Burada gelişen ve Yusuf'u büyük sıkıntılara sokan bir kısım olayları atlayarak, nihayet onun Mısır'da çok önemli bir konuma sahip olduğunu ve şiddetle devam eden kıtlık dolayısıyla, kendisini kuyuya atan kardeşlerinin, onu tanımaksızın yardım istediklerini hatırlayabiliriz. İhtiyaçları olan zahire verilmiş, fakat bir dahaki sefer için, en küçük kardeş Bünyamin'in de getirilmesi şart koşulmuştur. Nihayet Bünyamin getirilmiş, fakat geri dönmesine imkân tanınmayarak ağabeyi Yusuf'un yanında bırakılmıştır. Yakub Aleyhisselâm'ın çocukları, yaşlı babalarının üzerine titrediği Bünyamin'in Mısır'da bırakılmasına çok üzüleceğini düşünerek, onun yerine kendilerinden birinin kalabileceğini söylerlerse de, bu teklif kabul edilmez. İşte bu noktada Yusuf sûresinin 80. ayeti nazil olmuştur. Kardeşler kendi aralarında konuyu görüşmüşler, en büyükleri; Babalarına Allah adına söz verdiklerini, daha önce Yusuf'a yaptıklarını hatırlamalarını söyler ve kendisinin, babasının izin vermesine veya Allah'ın hükmü gelinceye kadar Mısır'dan asla ayrılmayacağını, Allah'ın hükmedenlerin en hayırlısı olduğunu ifade eder.

Huzur Dersi'nin mukarriri Abdüllatif Efendi, Sultan Mehmed Reşad ve diğer davetlilerin huzurundaki dersini en yüksek hitabet örneklerinden biri olarak vermiş, hazır bulunanların hepsinin üzerinde derin tesirler icra etmiştir. Bununla birlikte bu derste konu edinilen ayetin, içinde bulunulan durumla da ilişkilendirilmesi mümkündü ki, Abdüllatif Efendi bunu da başarı ile yapmıştı. 1334 hicrî senesi Ramazan'ı, Temmuz 1916'ya rastlamıştır. Bugünlerde Birinci Cihan Savaşı'nın en kanlı muharebeleri devam etmektedir. Osmanlı orduları Mısır'a yönelik olarak Şam'dan hareket etmiş, çöl geçilerek Süveyş Kanalı'na varılmış, büyük kayıplara sebep olan silahlı mücadeleler devam ettiği halde olumlu neticelerin alınması gecikmiş, umumi efkârda üzüntü ve endişeler hakim olmaya başlamıştır. Abdüllatif Efendi dersinin sonunda sözü, büyük bir incelikle buraya getirmiş ve doğrudan Padişah'a yönelik olarak pek değerli ve etkili sözler sarf etmiş, başta Sultan Mehmed Reşad olmak üzere Sadrazam Talat Paşa, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Başkumandan Enver Paşa ile diğer hazır bulunanların hepsinin üzerinde derin tesirler bırakmış, gözlerinin yaşarmasına sebep olmuştu. Nitekim ertesi günü **Musa Kâzım Efendi** Kâmil Miras'a; *"O koca feylesof, dün beni ağlattı. Ağlamak nasıl olur, ömrümde bilmezdim"* diyecektir.[72]

Huzur Derslerinin her zaman aynı kalitede olamadığını biliyoruz. Nitekim ertesi sene, bir süre Çin'de bulunması dolayısıyla **Çinli Hoca** diye de tanınan **Lüleburgazlı Muhammed Eşref Efendi**'nin mukarrirliğindeki derste muhatap olarak bulunan ve hatıralarında bu dersi de değerlendiren Kâmil Miras şunları söylemektedir: Bu Ramazan'daki dersin konusu **Ra'd sûresi**nin ilk ayetleri idi.[73] Bunlarda meâlen şöyle buyurulmakta idi: *"Elif, Lâm, Mîm, Râ. Bunlar, o Kur'ân'ın ayetleridir. Sana Rabbinden indirilen haktır, fakat insanların çoğu inanmazlar. Allah görmekte olduğunuz gökleri direksiz olarak yükselten, sonra Arş üzerine istivâ eden* (kurulan) *güneşi ve ayı emrine boyun eğdirendir.* (Bunların) *her biri muayyen bir vakte kadar akıp gitmektedir. O, Rabbinize kavuşacağınıza kesin olarak inanmanız için* (mahlukât ile ilgili) *işi düzenleyip ayetleri açıklayandır. O, yeri döşeyen, onda oturaklı dağlar ve* (akan) *ırmaklar yaratan ve orada bütün meyvelerden iki çift yaratandır. Geceyi de gündüzün üzerine o örtüyor. Şüphesiz bütün bunlarda düşünen bir toplum için ibretler vardır. Yer küresinde birbirine komşu kıtalar, üzüm bağları, ekinler, çatallı ve çatalsız hurmalıklar vardır. Bunların hepsi, bir su ile sulandığı halde, yemişlerinde onların bir kısmını bir kısmına üstün kılarız. İşte bunlarda da akıllarını kullanan bir toplum için ibretler vardır.* (Ey Muhammed! Onların seni yalanlamalarına) *şaşıyorsan, asıl onların, "biz mi toprak olduğumuz zaman yeniden yaratılacağız?" demeleri şaşılacak şeydir. İşte onlar, Rablerini inkâr edenlerdir. Onlar* (Kıyâmet gününde) *boyunlarında tasmalar bulunanlardır. Ve onlar ateş ehlidir. Onlar, ateşte ebedî kalacaklardır".*

Bu ayetler vaaz ve hitabete en müsait, çevresinde çok güzel konuşmaların yapılabileceği konuları içermesine rağmen, Muhammed Eşref Efendi, son derece de sıkıcı bir ders yapmış, hatta Padişah bile bir süre uyuklamış ve nihayet yarım saat kadar sonra dersin kifayetini işaret etmiştir. Bu dersin birinci muhatabı *Elmalılı Hamdi Efendi* olmasına rağmen, mazereti dolayısıyla bugün gelememiş olduğundan yerine Kâmil Miras birinci muhatap olarak görev yapmıştır. Hatıratın devamında kendisinin bu derse katkılarından söz etmektedir.

Cami Dersleri

Camilerin/Mescitlerin İslâm eğitim ve öğretim tarihinde, baştan itibaren çok önemli bir yeri olduğunu biliyoruz. Nitekim Hz. Peygamber'in Medine'ye geldiğinde, planlanmasından inşaatına bütün safhalarında bizzat çalışarak inşa ettirdiği **Mescid-i Nebevî**, çok sayıdaki diğer fonksiyonları yanında, Müslümanların ilk eğitim-öğretim kurumuydu. Bu vesile ile bitişiğindeki **Suffe**'nin, bir taraftan kalacak yeri bulunmayan muhacir Müslümanlar için, yatacak yer, diğer taraftan da daimî olarak Hz. Peygamber'in yanında bulunmaları dolayısıyla bir okul görevini yerine getirdiğini hatırlamamız gerekir. Bu başlangıç İslâm coğrafyasının değişik bölgelerinde, yüzyıllar bo-

---

[71] Bu husus surenin son ayetinde açıkça ortaya konmuş bulunmaktadır: *"Andolsun onların (geçmiş peygamberler ve ümmetlerin) kıssalarında akıl sahipleri için pek çok ibretler vardır. (Bu Kur'ân) uydurulacak bir söz değildir. Ancak kendisinden öncekilerin tasdiki, her şeyin açıklanması, iman eden bir toplum için bir rahmet ve bir hidâyettir"*. Kur'ân'daki kıssaları muhtelif yönleri ile değerlendiren bir çalışma olarak bkz. İdris Şengül, **Kur'ân Kıssaları Üzerine**, İzmir, 1994.

[72] Ebü'l-Ulâ Mardin, A. g. e., s. 765-767. Bu metni **Ek** olarak vereceğiz.

[73] Kâmil Miras'ın hatıralarında ilk ayetleri denilmekte, daha sonra da âlemin yaratılışı konu edilmektedir. Bu nedenle biz ilk beş ayetin metnini verdik. Ebü'l-Ulâ Mardin, A. g. e., s. 767.

yunca camilerin, hem örgün ve hem de yaygın eğitim-öğretimin merkezleri olarak kullanılmaları tarzında gelişme göstermiştir. Tabiatıyla Osmanlı ülkesinde de insanlar baştan itibaren, camilerdeki *vaaz meclisleri*nden faydalanmış, bütün cemaate yönelik bu faaliyet yanında, arzu edenlerin katılabildikleri özel *ders halkaları* da var olmuştur. Bu ikinci şekil faaliyetin önemli ölçüde ihtisaslaşmaya yönelik olduğu ve derse devam edenlerin belli bir altyapıya sahip bulunduklarını düşünebiliriz. Tanzimat ve özellikle de, önemli yeniliklerin gündeme geldiği İkinci Meşrutiyet dönemi medrese eğitiminde de *Cami dersleri*nin pek dikkate değer yerleri vardı. Bir örnek olarak İmparatorluk başkentine Tanzimat'ın ilanından bir yıl sonra gelen **Ahmed Cevdet Paşa**'yı ele alacak olursak, bir medrese öğrencisi için cami derslerinin ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu kolaylıkla görürüz.[74] Zaten daha sonraki medrese programlarında cami derslerine özel ve zorunlu olarak da yer verilmiştir.

Osmanlı ülkesinde medrese veya başka yerlerde, gerektiğinde farklı görevleri üstlenebilmekle birlikte, esas olarak camide ders veren hoca efendilere **Dersiâm** denilirdi.[75] XVI. yüzyıla ait Osmanlı tarih kaynaklarında dersiâmlardan bahsedilmiş olması bu müessesenin bizdeki uzun geçmişine işaret etmektedir. Dersiâmlığa tayin, Abdülhamid'in saltanatının ortalarında, yeni esaslara bağlanmıştı. Kâmil Miras da bu esaslara uygun olarak yapılan imtihanlarda başarılı olmuş ve 31 yaşında iken **Bâyezid Cami-i Şerîfi**'nde **Dersiâmlığa** başlamıştır. Onun 82 yıllık ömründe, üçü Osmanlı Meclis-i Mebusânı'nda olmak üzere, doğum yeri Afyonkarahisar'ı temsilen dört defa mebusluk/milletvekilliği yapmış olması da dahil, üstlendiği farklı görevler içerisinde en devamlısı Dersiâmlık'tır. Bu görevi Osmanlı döneminde aralıksız, Cumhuriyet döneminde de değişen şartlar içerisinde yapmış, unvanını ölünceye kadar taşımıştır.

İkinci Meşrutiyet döneminde cami derslerinin çok daha fazla önem kazandığı ve medrese öğretiminin de ayrılmaz bir parçasını oluşturduğu görülmektedir. Bu sebeple dönemin medrese nizamnâmelerinde de bu konuda hükümler yer almıştır.[76] İşte bu durumun sonucunda cami derslerinin daha verimli hale getirilmesi yönünde bir kısım çalışmalar yapılmış, bunlar içerisinde Kâmil Miras da yer almıştır. Nitekim Meşîhat Makamı'nın 19 Temmuz 1913 tarihli tezkiresinde Kâmil Miras'ın: *"Cevâmi-i şerîfede tedrîs edilmekte bulunan Ulûm-ı Diniyye ve Arabiyye derslerine müteallık mesâilde beyân-ı mütâlâa ve umumî ve hususî program lar tanzim ve okutturulacak kitapların intihabı ve tedrisâtın ıslah ve terakkîsi zımnında Encümen-i Müderrisîn azalığına tayin olunduğunu"* öğrenmekteyiz.[77]

Kelâm İlminde Yenilikler

Bilindiği gibi Kelâm, İslâm akâidinin her türlü zararlı cereyan karşısında korunmasını hedefleyen bir bilim dalıdır. Kelâm, insanın tabiatının, Allah'tan başkalarına kul olmaktan kurtularak her türlü sapmalardan uzak, doğru ve sarsılmaz bir zemin üzerine oturmasını sağlamaya çalışır. Böylece dünya ve ahiret saadeti temin edilir. Ayrıca İslâm inanç sistemi, her türlü şüpheden arınmış bir şekilde öğrenilip, düşülebilecek şüphelerden insanlar kurtarılır. Bu amaçla İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren birçok din bilgini bu yolda çalışmalar yapmış, fikirler geliştirmiş, eserler ortaya koymuştur.

Osmanlı son dönemine gelindiğinde ulemânın önemli bir bölümü, Kelâm'ın, içinde bulunulan şartlarda yeniden ele alınıp değerlendirilmesi gerektiği görüşünü taşımakta idi. Bunlara göre halen okutulan Kelâm kitapları, zamanın gerisinde kalmışlardı, ihtiyaca cevap vermemekte idiler. Bu alanda bir taassup göstermeden, günün şartlarına uygun çalışmalar yapılması gerekmekte idi.[78] Bu yöndeki düşüncelerin makaleler tarzında çeşitli dergilerde ve müstakil kitaplarda yer aldığı görülüyordu.[79] Nihayet bu hedefe yönelik olarak ve yer yer Kelâm konularını farklı zaviyelerden değerlendiren bir kısım eserler ortaya konmuştu. Nitekim **Abdüllatif Harputî**'nin **Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm**[80] ve **Tarih-i İlm-i Kelâm**'ı,[81] **Filibeli Ahmed Hilmi**'nin **Üss-i İslâm: Hakâik-i İslâmiyyeye Müstenid Yeni**

---

[74] Cevdet Paşa, **Tezâkir**, Yay. Cavid Baysun, Ankara, 1967, c. IV, s. 3-18; Ayr. bkz. Nesimi Yazıcı, **Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Din Görevlilerinin Yetişme Ortamı**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXX, S. 2 (Ankara Nisan-Mayıs-Haziran 1994), s. 31-38; Musa Çadırcı, **"Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri"**, Ahmet Cevdet Paşa, Ankara, 1997, s. 79-84.

[75] Mehmet İpşirli, **Dersiâm**, DİA., c. IX, s. 185-186; Nail Arslanpay, **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması (1924-1973)**, Ankara, 1973, s. 87-89.

[76] Bkz. **Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi**'nde sabah-akşam eskiden olduğu gibi, medrese talebelerinin cami derslerine devam edeceklerini gösteren maddeler bulunmaktadır. Örnek: Md. 25: *"Ferâiz-i diniyyeyi terk ve ihmali itiyat ve kezalik sabah ve akşam medâris ve cevâmi-i şerîfe dersini terk eden..."*; Md. 31: *"Ayrıca tanzim olunacak cetvellerde gösterileceği vechile Cuma gününden mâadâ eyyâmda yevmî üçer ders ve mine'l-kadîm cevâmi-i şerîfede sabah ve akşam tedrîsi mûtâd olan derslerin ke'l-evvel cevâmi-i şerîfede ve bu kerre zammolunan fünûnun dahi kable'z-zuhr ve bade'z-zuhr gibi evkât-ı münasibede tayin ve tensip edilecek dershâneler vesâir mevâkîde ikmâl ve itmâmı lâzım gelir"*.

[77] Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki **Sicil Dosyası**.

[78] Nitekim Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi bu konudaki bir makalesinde; *"Bize en lâzım cihet, İlm-i Kelâm kitaplarını ihtiyacât-ı hâzıraya göre telif etmektir... Artık bu ihtiyacı hissetmeliyiz. Bu hususta taassup göstermenin faydası yoktur. Bilakis mazarrat vardır"*. **Külliyât: Dinî İctimaî Makaleler**, s. 292-293'ten nakleden M. Sait Özervarlı, **Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)**, İstanbul, 1998, s. 48, d. not 8.

[79] Bu konuda özlü bir değerlendirme olarak Bkz. M. Sait Özervarlı, A. g. e., s. 47-52.

[80] İstanbul, 1332.

[81] İstanbul, 1332.

Akâid[82] ve nihayet **İzmirli İsmail Hakkı**'nın **Yeni İlm-i Kelâm**'ı[83] bu amaçla gerçekleştirilen çalışmaların ürünleridirler.[84] **M. Şerafeddin** (**Yaltkaya**)'in **İctimaî İlm-i Kelâm** projesini de bu arayış çabalarının, farklı bir tezahürü olarak değerlendirmemiz yerinde olacaktır.[85]

İkinci Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan devrede Şeyhülislâmlık da İlm-i Kelâm'ın, yeni zamanların ihtiyaçlarına cevap verir tarzda, farklı bir değerlendirmeye tabi tutulması yönündeki çabaların içerisinde olmuştur. Bu durumun kanıtlarından biri olarak 1918-1922 arasında Osmanlı başkentinde Şeyhülislâmlığa bağlı olarak görev yapmak üzere kurulan ve bir İslâm akademisi hüviyetine sahip ilmî bir araştırma kurumu olan **Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye** gösterilebilir.[86] İstanbul merkez olmakla birlikte ülke çapında bir taşra teşkilâtına da sahip olmak isteyen Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye'nin üç encümeni bulunmakta idi. Bunlar *Fıkıh*, *Ahlak* ve *Kelâm* komisyonları idiler.[87] Nitekim bu encümen azasından **Arapgirli Hüseyin Avni Efendi**'nin *"İlm-i Kelâm"* başlığı altında kaleme almış olduğu seri makale 44. sayısından başlamak üzere, Meşîhat'ın yayın organı **Cerîde-i İlmiyye**'nin[88] varlığını koruduğu sürece yayınlanmıştır.[89] İşte bu şekilde Kelâm'ın asrın icaplarına göre yeniden yazılması gerektiğinin hararetle tartışıldığı ve bu yolda muhtelif örneklerin ortaya konduğu bir devrede Kâmil Miras, 10 Aralık 1920'den başlamak üzere iki sene süreyle Sahn Medresesi'nde, bundan daha önce 8 Aralık 1919'dan başlamak üzere de Medresetü'l-İrşâd'ın bir ve ikinci sınıflarında en az iki sene Kelâm dersleri okutmuştur. Bugün için onun derslerinde ne gibi bir yol ve yöntem takip ettiğini, hangi konulara ne oranda yenilikler getirmiş olduğunu bilememekteyiz. Bu bilgi eksikliğimizin kendisine ait **"İlm-i Kelâm Tarihine Ait Tetkikler"** adını taşıyan eserinin bulunuşuna kadar da devam edeceğini düşünmekteyiz. Bununla birlikte Sicil Dosyası'nda yer alan bir kayıt, Kâmil Miras'ın, Kelâm'ın dönemin şartlarına uygun bir biçimde yeniden ele alınarak değerlendirilmesi konusuyla, oldukça yakından ilgili olduğunu düşünmemize imkân vermektedir. Buna göre Kâmil Miras, 27 Ekim 1915 tarihli Meşîhat tezkiresiyle, eski Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi başkanlığında oluşturularak, çok önemli olan Kelâm derslerinin en uygun biçimde okutulması ve bu amaçla ihtiyaca cevap verecek bir eserin meydana getirilmesiyle görevlendirilen, komisyon içerisinde yer almıştır.[90]

İslâm-Türk Ansiklopedisi

Kâmil Miras'ın ilmî ve entellektüel faaliyetleri içerisinde Ekim 1940 ile Nisan 1948 tarihleri arasında ancak yetmişin üzerinde forması (birinci cilt tamamı, ikincisi yarım) neşredilmiş olan **İslâm-Türk Ansiklopedisi** ile yine bu süre içerisinde yüz sayının belki de az üzerinde yayınlanmış bulunan **İslâm Türk Ansiklopedisi Mecmuası**'nın özel bir yeri vardır. Bu ayrıcalıklı yeri daha iyi anlayabilmek için ansiklopediciliğin ülkemizdeki geçmişine ve özellikle de İslâm dininin daha iyi anlaşılabilmesine olan katkısı dolayısıyla, 1940 öncesi duruma bakmakta yarar vardır.

Bilindiği gibi ansiklopediler çeşitli alanlardaki bilgi edinme ihtiyacına özlü şekillerde cevap veren müracaat eserleridir. Yayınlanış hedefleri itibarıyla genel kültür ansiklopedileri olabileceği gibi, belli bir alana tahsis edilmiş ansiklopediler de bulunabilir. Kelimenin Batı kökenli olması dolayısıyla önceliği buraya verecek olursak, çok eski dönemlerden itibaren bu türün örnekleriyle karşılaşırsak da, Fransa'da **Diderot** ile **d'Alembert**'in yönetiminde yayınlanan, **Voltaire**, **Montesquieu**, **Rousseau** gibi ünlü düşünürlerle ilim adamlarının da yazı kadrosunda yer aldığı ansiklopedinin, şekil ve muhteva olarak modern ansiklopediciliğin, ilk ve en önemli örneği sayılması gerektiğini

---

[82] İstanbul, 1332.

[83] İstanbul, 1339/1341 ve 1340/1343.

[84] İsmail Hakkı İzmirli **Yeni İlm-i Kelâm**'dan önce de bu hedefe yönelik bazı eserler kaleme almıştır. Bunların en önemlisi **Muhassalu'l-Kelâm ve'l-Hikme** (İstanbul, 1917)'dir. Bu konuda bkz. Sabri Hizmetli, **İsmail Hakkı İzmirli**, Ankara, 1996, s. 14, 26-30, 100-104.

[85] M. Şerafeddin (Yaltkaya)'in bahse konu makaleleri **İslâm Mecmuası**, II/15 (1332), s. 434-436; II/18 (1333), s. 490-491; II/19 (1333), s. 506-507; III/25 (1333), s. 604-605; III/28 (1333), s. 650-653'te yayınlanmış, M. Sait Özervarlı (**Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin'in "İctimâî İlm-i Kelâm'ı"**, İslâm Araştırmaları Dergisi, S. 3 (İstanbul 1999), s. 157-170) tarafından bir makale halinde değerlendirilmiştir.

[86] Son derece enteresan bu kurum için bkz. Sadık Albayrak, **Son Devrin İslâm Akademisi Dâr-al Hikmet-il İslâmiye**, İstanbul, 1973; Aynı yazar, **Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye**, DİA., c. VIII, s. 406-507.

[87] Bkz. **Daire-i Meşîhat'ta Bir Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye Tesis ve Meclis-i Meşâyih Tesis ve Meclis-i Meşâyih Teşkilâtının Tevsîiyle Müftüler Sınıf ve Maaşâtı Hakkında Kanun**'un Md. I. Bu kanunun esbâb-ı mûcibe lâyıhasında şu ifadeler yer almaktadır: Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye *"Akâid-i celîle-i İslâmiyeyi itikadât-ı bâtıla ve akvâl-i felâsifeye karşı müdafaa ve mütekellimîn ve fukahâ-yı izâmın mesâil-i itikadiyye ve ameliyyedeki ictihadâtını tedkik ve ahlâk-ı âliye-i diniyyeyi tâmîm ile iştigal edecektir"*. Md. 6/7: *"Hakâyık-ı İslâmiyyenin mesâlik-i felsefiyye, edyân-ı sâire arasında kıymet-i ilmiyyesi(ni) gösterecek mübâhasât ile vahdet-i kelimeyi müeyyid Kitab-ı Hikemiyye ve Kelâmiyye..."*. Md. 9. **Kelâm Encümeni** azalarının niteliği: *"Kelâm Encümeni azası mezâhib-i İslâmiyye beynindeki münasebâtta ve din-i İslâm'ın edyân-ı sairenin muhâkemâtında usûl-i İslâm'ın mesâlih-i felsefiyye ile münâkaşâtında mütehassıs..."*.

[88] Cerîde-i İlmiyye için bkz. Nesimi Yazıcı, **Cerîde-i İlmiyye**, DİA., c. VII, s. 407-408.

[89] (İstanbul, C. Âhir 1337/Mart 1919), s. 1322-1330. Bu makalenin yer aldığı derginin diğer sayıları şunlardır. 45, 47-51, 54-59, 68-70, 72-79.

[90] *"Pek mühim olan İlm-i Kelâm tedrisâtının ihtiyacât-ı hâzırayı temin edecek surette icrası için Şeyh'l-İslâm-ı esbak Musa Kâzım Efendi hazretlerinin taht-ı riyâsetinde teşekkül edecek encümence bir eser-i mükemmel vücuda getirilmesi münasip olacağı mütalâa kılınmış ve mezkur encümene memuriyeti tensip edilmiştir"*. Vesika tarihi 14 T. Sanî 1331.

görürüz. Batı'da XVII, XVIII ve XIX. yüzyıllar ansiklopediciliğin altın çağlarıdır.[91]

İlk örneğini **Vâsıl b. Atâ** (ö. 748)'nın **Tabakâtu Ehli'l-İlm ve'l-Cehl**'inin oluşturduğu ve İslâm ilim ve medeniyet tarihinde sayısız denebilecek kadar çok örneğine rastlanan **Tabakât** (ansiklopedik eserler) türünün, İslâm aleminde ilk ansiklopedik eserler olmasalar bile, onların hazırlayıcıları olarak nitelenmeleri mümkündür. Nihayet **Câhız** (ö. 868)'ın **Kitabü'l-Hayevân** ve **El-Beyân ve't-Tebyîn**'ini ansiklopedicilik yolunda basamaklar olarak düşünürsek, **İbn Kuteybe** (ö. 889)'nin **Uyûnü'l-Ahbâr**'ını da İslâm aleminin ilk ansiklopedisi olarak değerlendirmemiz gerekir. Bunu hızla diğer örnekler takip etmişlerse de, bunlar bizim ilgi alanımızın dışarısında bulunmaktadırlar.

Osmanlıların ortaya çıkmalarıyla onların hakimiyet bölgelerinde ve diğer İslâm ülkelerinde, XIV. yüzyıl İslâm dünyasının genelinde, ilmî faaliyetlerin yavaşladığı bir devreyi oluşturmasına rağmen, ansiklopedik mahiyette eserler yazılmaya devam etmiştir. **Seyyid Şerif Cürcanî** (ö. 1413)'nin **Makâlîdü'l-Ulûm**, **Kalkaşendî** (ö. 1418)'nin **Subhu'l-Aşâ**, **Molla Fenarî** (ö. 1435)'nin **Unmûzecü'l-Ulûm, Muhammed İbşîhî** (ö. 1446)'nin **El-Müstetraf**'ı ve diğerleri bu vesile ile hatırlanabilir.

XIX. yüzyıla gelindiğinde İslâm aleminde ansiklopedik eserlerin iyice azaldığı, ancak bu asrın ikinci yarısından itibaren bazı güzel örneklerin ortaya çıkmaya başladığı görülür. Bu sırada meydana getirilen eserler, artık Batı'daki örneklerinden büyük çapta etkileneceklerdir. XX. yüzyıla gelindiğinde İslâm aleminde ansiklopedi çalışmalarının, nispeten artmaya başladığını söylememiz mümkünse de, aralarında ciddî ve köklü müesseseler tarafından neşredilmiş, Batı'nın büyük ansiklopedileri ile mukayese edilebilecek derecede orijinal, sürekli ve kapsamlı olanlarının sayısı, yok denecek kadar azdır. Var olan ansiklopediler de, tercüme veya başka şekillerde önemli ölçüde, Batı'daki örneklerine bağımlıdırlar. Bu vesile ile Hollanda'nın **Leiden** şehrinde E. J. Brill adlı bir yayınevince Almanca, Fransızca ve İngilizce olmak üzere üç dildi yayımlanan **Encyclopaedia of Islam** (1913-1936, dört cilt, bir ek) adlı, İslâm aleminin *Tarih, Coğrafya, Etnografya* ve *Biyografya* gibi alanlarını ihtiva eden eseri hatırlamak gerekir. Bu ansiklopedi 1933'ten itibaren Mısır'da Arapça, 1959'dan itibaren de Pakistan'da Urduca olarak tercüme şeklinde yayınlanmaya başlamıştır ve halen de buna devam edilmektedir.

Ülkemizde ansiklopedilerin ortaya çıkışı XIX. yüzyılın sonlarına rastlar. Bunların bir kısmı yarım kalmış, **Yağlıkçı-zâde Ahmed Rıfat Efendi**'nin **Lugat-ı Tarihiyye ve Coğrafiyye** (7 cilt), **Şemseddin Sami**'nin **Kâmusu'l-Âlâm** (6 cilt), **Mehmed Süreyya Bey**'in **Sicill-i Osmanî** (4 cilt), **Kolağası Ali Cevad**'ın **Memâlik-i Osmâniyye'nin Tarih ve Coğrafya Lugatı** (7 cilt) adlı çalışmaları ise, tamamlanan ansiklopediler olarak kütüphanelerimizdeki yerlerini almışlardır.

1940 Kasım'ında ülkemizde devletin de ansiklopedi yayıncılığına başladığı görülmektedir. Tamamlanması için yarım asır geçmesi gereken (1987) beş ve on ikinci ciltleri ikişer ciltten oluşan, on üç ciltlik (toplam on beş) bu ansiklopedi, yukarıda adı geçen **Encyclopaedia of Islam**'ın *"Türkçe'ye tercümesi, tâdili, ikmali ve bazı maddelerinin telifi suretiyle"* hazırlanmıştı. Maarif Vekâleti'nin kararı üzerine **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi**'nde, bu ansiklopediyi neşre hazırlamak amacıyla bir heyet oluşturulmuştu.[92]

İslâm Ansiklopedisi'nin ilk fasikülünün piyasaya çıkmasıyla birlikte lehinde ve aleyhinde çok sözler söylendi, yazıldı. Dönemin ileri gelen din alimlerinden bir kısmı ise, orijinalinin müsteşrikler tarafından hazırlanmış olması, içerisinde İslâmiyet ve Türklüğe karşı yapılmış maksatlı tarizler ve iftiralar bulunması dolayısıyla, bu teşebbüsün karşısında yer almışlardı. Nitekim bu ansiklopedinin orijinalinin bazı maddelerinin ehliyetsiz kişilere yazdırılmış olması dolayısıyla ilmî değer taşımadığı, bir kısım önemsiz maddelerin çok uzun, önemli maddelerin kısa tutulduğu, bir kısım maddelere ise hiç yer verilmemiş olduğu, bizzat Türkçe tercümesinin **"Mukaddime"** sinde de belirtilmişti. Ayrıca bu ansiklopedi, öncelikle Batılı okuyucular için hazırlanmıştı.[93] İşte bütün bu sebeplerle *İsmail Hakkı İzmirli*, *Ömer Rıza Doğrul* ve *Eşref Edip* ile birlikte ilmine itimat edilir bir önemli din bilgini sıfatıyla, *Tahrir Heyeti üyesi* olarak **Kâmil Miras**'ın da içinde bulunduğu bir heyet, sayılan bütün mahzurlardan salim, bir ansiklopedinin neşrine karar verdi.

1940 yılı sonlarında (25 Teşrin-i Evvel 1940) **Âsâr-ı İlmiyye Kütüphanesi**'nce yayınlanmaya başlayan **İslâm-Türk Ansiklopedisi**'nin ilk cildi 50 fasikül halinde ve 790 sayfa idi. Bu ciltteki maddeler 58 müellif tarafından kaleme alınmıştı. Bunlar içerisinde Ord. Prof. Sıddık Sami Onar gibi tek bir madde yazmış olan müellifler bulunduğu gibi, M. Şakir Ülkütaşır gibi 36 madde yazanlar da vardı. Ömer Rıza Doğrul 70 civarında madde ile en çok yazanlar arasındaydı. Bu durumuyla ansiklopedi *gerçek bir telif ve ilmî araştırma mahsulü* idi.

İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin ikinci cildi, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın da abone kaydında yardımcı olmasına rağmen,[94] içinde bulunulan diğer bir kısım sıkıntılarla birlikte İkinci Cihan Harbi'nin ortaya çıkardığı bazı olumsuzluklar dolayısıyla muntazaman yayınlanamadı ve nihayet, muhtemelen 1948 yılı ortalarında[95] neşr edilen son fasikülünde yer alan **Abdülgani** maddesiyle varlığı son buldu.[96]

---

[91] Batı ve İslâm dünyasında ansiklopediciliğin özlü tarihi için bkz. Ayhan Aykut, **Ansiklopedi**, DİA., c. III, s. 217-227.

[92] İslâm Ansiklopedisi'nin kısa değerlendirilmesi için bkz. Orhan F. Köprülü, **İslâm Ansiklopedisi**, DİA., c. XXIII, s. 43-44.

[93] Bkz. **Mukaddime**, İslâm Ansiklopedisi, c. I, s. I-XXI. DİA., c. I, **Önsöz**'de bu ansiklopedinin kısa bir değerlendirilmesi bulunmaktadır.

[94] Başkanlığın İçel Müftülüğüne gönderdiği 30 Mart 1948 tarihli bir yazıda; *"İstanbul'da Âsâr-ı İlmiyye Kütüphanesi'nin neşrettiği İslâm-Türk Ansiklopedisi'ne abone kaydı temini için müftü, vaiz ve cami görevlilerinin yardımcı olmaları"* istenmekte idi. Bu yazının benzerinin ülke çapındaki bütün müftülüklere gönderilmiş olduğunu düşünmemiz mümkündür. Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı (CADB.), 051, 4, 31, 2.

[95] Diyanet İşleri Başkanlığı bu sırada taşra teşkilâtına gönderdiği bir yazıda **İslâm-Türk Ansiklopedisi**'ne abone kaydı için müftü, vaiz ve cami görevlilerinin yardımcı olmalarını istemekte idi. CADB., Diyanet İşleri Başkanlığı (051), 4, 31, 2 (1).

[96] Daha sonra aynı yönde yayınlanmaya başlayan bir yayında (**İslâmî Bilgiler Ansiklopedisi**, İstanbul, 1981, c. I, s. XI'deki **Sunuş**) İslâm-Türk Ansiklopedisi konusunda şu değerlendirmelere yer veriliyordu: Çok teferruatlı olarak hazırlanan bu ansiklopedi, ilgisizlik yüzünden henüz A harfinin başlarında iken yayın hayatından çekilmişti. Ayhan Aykut (A. g. mad., s. 224) İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin

İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin hedefi, İslâm'ın meselelerini ilmî ve felsefî bir suretle tetkik ederek, bütün insanlığa hitap eden müslümanlığın daha iyi, daha dürüst anlatılmasına katkıda bulunmaktır. O geçmişle gelecek arasında sağlam bir köprü oluşturmaya taliptir. Bunun için *Kur'ân*, *Hadis*, *İslâm Tarihi* ve diğer din ilimleriyle *Edebiyat*, *Güzel Sanatlar* konularında, ilim ve fikir hareketleriyle bilhassa da Türklerin İslâm Medeniyeti içerisindeki mümtaz yerlerini gösterecek, değerlendirecektir.

İslâm-Türk Ansiklopedisi'ni yayınlayanlar, maddeleri içeren fasikülleri, önceleri ikişer yapraklık birer kap içerisinde vermişler, **İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası** adını verdikleri bu kısımda madde yazarlarını tanıtmışlar, kendi ansiklopedilerinin çıkış sebeplerini açıklamışlar, Maarif Vekâleti'nce çıkarılan İslâm Ansiklopedisi'nin eksikliklerini göstermişler, basında lehlerine çıkan yazıları duyurmuşlar, aleyhlerindeki yazılara da cevaplar vermişlerdir. Nitekim 13. sayıda **Bir Tecavüzün İçyüzü**[97] başlıklı yazısında **Eşref Edip**, **Ahmet Ateş**'in İslâm-Türk Ansiklopedisi'yle ilgili olarak Tasvir-i Efkâr'da çıkan tenkidine cevap vermektedir. Bir sonraki sayıda bu defa Ahmet Ateş'e **İsmail Hakkı İzmirli**, dört sayfalık bir cevap vermektedir.[98] Anlaşılan karşılıklı tenkitler devam etmektedir ki 17. sayıda hem Eşref Edip ve hem de İ. H. İzmirli tekrar bir yazı ile A. Ateş'e cevap vermektedirler.[99] Bu arada **Fahreddin Kerim** de münakaşaya katılmıştır.[100] Bu alandaki diğer örnekler yanında, ansiklopedi ile alakası olmayan bazı çalışmaların kritiği de mecmuada yapılabilmektedir.[101]

İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası'nda yer yer maddelerle ilgili açıklayıcı bilgiler, okuyuculardan gelen sorulara cevaplar da yer almıştır. Örnek vermek gerekirse 15. sayıda **Ömer Nasuhi Bilmen**, yazmış olduğu **Âdem** maddesi ile ilgili açıklayıcı bilgilere yer vermiştir.[102] Zaten bu sayıdan itibaren İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası da, zaman zaman 8 sayfaya çıkarılmıştır. Böylece ansiklopedi çerçevesi dışında şiirlere ve makalelere de yer verilmeye başlanmıştır. Bu arada çeşitli kitap duyuru ve tanıtımları yapılmıştır.

Esas olan ansiklopedinin yayını olmakla birlikte, baştan itibaren bunun yanında küçük boyutlu da olsa, bir derginin çıkarılması böylece söz konusu olmuştur. İkinci ciltte bu durumun daha da geçerlilik kazandığını görürüz. Artık müstakil makaleler çoğalmış, derginin sayfa sayısı da 16'ya çıkmıştır. Fakat bu sırada da artık ne dergi tam zamanında çıkabilmekte, ne de ansiklopedi fasikülleri eksiksiz verilebilmektedir. Nitekim derginin 100. sayısı ile ansiklopedinin ancak 70. sayısı birlikte verilebilmiştir.[103]

Kâmil Miras'ın İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin en önde gelen dört kişilik **Tahrir Heyeti** içerisinde yer aldığını ifade etmiştik. Kendisi ansiklopedi ve derginin varlığını koruduğu 1940-1948 arasında, 1940-43 yılları içerisinde Diyanet İşleri Riyâseti'nde **Hey'et-i Müşavere Azası** olarak görev yapmış olmasına rağmen, İslâm-Türk Ansiklopedisi ile ilişkisini kesmemiştir. Onun bu ansiklopedinin birinci cildinde 16, yarım kalan ikinci cildinde ise 8 madde yazdığını görüyoruz. Bu maddelerin büyük bir kısmı başlı başına ona ait, bazıları ise madde içerisinde bölüm yazarlığı şeklinde *Hadis*, *Fıkıh*, *İslâm Tarihi*, *Hilâfiyât* gibi muhtelif İslâm ilimleri alanında, ciddî araştırma mahsulleridirler. Bununla birlikte Kâmil Miras'ın ansiklopedi metninin oluşmasına katkısı yalnızca bunlardan ibaret de değildir. Çünkü bazı maddeler Tahrir Heyeti tarafından yazılmış veya tamamlanmıştır ki, bu müşterek mahsulün içerisinde onun da mesaîsi bulunmaktadır.

Kâmil Miras, İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası'nın Eylül 1947'de çıkan 78. sayısından itibaren **Başmuharrir** olarak gösterilmektedir. O bu pozisyonunu Nisan 1948'de veya biraz sonra çıkan 100. sayıya kadar korumuş, bu ikinci ciltte 10'un üzerinde makalesi yayınlanmıştır. Böylece Kâmil Miras, Maarif Vekâleti'nce tercüme, tadil ve tashih suretiyle de olsa çıkarılan İslâm Ansiklopedisi'nin yayınlanmasını tasvip etmeyen, buna karşılık bu ülkenin din bilginlerine görevler düştüğünü kabul eden, bunun gereklerini de aktif bir biçimde yerine getiren grubun içerisinde yer almış olmaktadır. Bu durum onun, çevresindeki gelişmelere karşı duyarlı kişiliğinin güzel bir göstergesi olarak değerlendirilmek durumundadır.

İlmî Yayınlara Katkı

Kâmil Miras, gerek telif ve gerekse tercüme şeklinde muhtelif dallarda, küçüklü büyüklü eserler hazırlaması, değişik komisyonlarda eğitim-öğretimle ilgili çalışmalarda bulunması yanında, meslek hayatının başından itibaren, birçok ilmî eserin ortaya çıkmasına da değişik düzeylerde katkılarda bulunmuştur. Onun bu yönüne ilk defa 1940'ta İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin Tahrir Heyeti'nde görev yaptığı sırada,

---

Abdülgani maddesiyle 70. sayıda son bulduğunu belirtiyorsa da bunun tam olarak doğru olmaması gerekir. Ansiklopedinin bizim ulaşabildiğimiz son 72. fasikülünün yarım kalmış son maddesi Abdülaziz (Karaçelebi-zâde Abdülaziz Efendi)'dir ve 352. sayfadadır. Bu durumda ansiklopedinin 73 veya 74. sayıda son bulmuş olduğunu düşünmemiz daha isabetli olacaktır. Nitekim bu konudaki en son değerlendirmede de İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin 74. formada, 384 sayfa olarak ve Abdülganî b. İsmâil b. Abdülganî en-Nablusî maddesi yarım olduğu halde bittiği belirtilmiştir. Ayhan Aykut, **İslâm-Türk Ansiklopedisi**, DİA., c. XXIII, s. 57.

[97] c. I, S. 13 (9 Mayıs 1941), s. 2-4.

[98] **Tenkit Değil, Tahrif**, İTAM., c. I, S. 14 (30 Mayıs 1941), s. 1-4.

[99] **İlmî Mesâîye Düşmanlık Zihniyeti, İlmî Muhit İçinde Bu Zavallı Zihniyet Nasıl Yaşayabilir?**, s. 3-8.

[100] **Haksız Bir Tenkide Cevap**, İTAM., c. I, S. 15 (20 Haziran 1941), s. 3-4.

[101] Örnek: Muallim Nafiz, **Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın Arapçadan Tercüme Ettiği Bir Eser**, S. 23 (21 T. Sanî 1941), s. 3-4; S. 24 (5 K. Evvel 1941), s. 3-4; İsmail Habib'in **Avrupa Edebiyatı ve Biz** adlı kitabının İ. H. İzmirli tarafından tenkidi: S. 28 (20 Şubat 1942), s. 2-3; S. 30 (20 Mart 1942), s. 2-3; S. 34 (15 Mayıs 1942), s. 2-4; Devamında İ. Habib'e diğer bazı tenkitler S. 36, 39, 41, 42, 44; Peyami Safa'ya cevaplar, I. Cildin son sayıları.

[102] s. 4-6.

[103] İslâm-Türk Ansiklopedisi'nin genel bir tanıtımı için bkz. Mustafa Kutlu, **İslâm-Türk Ansiklopedisi**, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul, 1982, c. V, s. 1-2; Krş. Ayhan Aykut, **İslâm-Türk-Ansiklopedisi**, DİA., c. XXIII, s. 57-58.

Eşref Edip dikkat çekmiş bulunmaktadır. Eşref Edip bu konuda şunları kaydetmiş bulunmaktadır:[104]

*"Üstadın İslâm ilimlerine olan büyük hizmetlerinden biri de **Beyzavî**, **Hâzin**, **Medârik**, **İbn Abbas**, **Nimetullah**, **Ahkâmü'l-Kur'ân** gibi tefsirlerle İslâm ilimlerinin her şubesinden birçok muhalled eserin tashihine muvaffak olmasıdır. Bunlar arasında bilhassa hiçbir tarafta matbû nüshası bulunmayan, ancak bazı kütüphanelerde yazma birkaç nüshası bulunan ve ahkâm ayetlerinin Fıkıh noktasından bir tefsiri olan **Ahkâmü'l-Kur'ân** ünvanlı güzîde eserin tab'ı hususundaki delâlet ve muvaffakiyetinden dolayı bütün ehl-i ilim kendisine medyunu şükrandır".*

Biz yaptığımız araştırmalar sırasında, bu eserlerin tamamının matbû nüshalarında Kâmil Miras'ın ismini kesin olarak belirleyemedi isek de, bu durumun onun katkılarının olmadığı tarzında değerlendirilemeyeceği kanaatindeyiz. Muhtemelen basımlar sırasında bu yöne dikkat çekilerek, her eserde mutlaka isimlerin tam olarak yazılması gibi bir düşünceye sahip olunmamış bulunulmalıdır. Bununla birlikte **Cassâs** diye meşhur olmuş bulunan Ahmed b. Ali (ö. 981)'nin meşhur eseri **Ahkâmü'l-Kur'ân**'ın yayına hazırlanması ve neşrinde Kâmil Miras'ın Kilisli Rıfat ve Mehmed Beşir el-Gazzî ile birlikte önemli katkılarının olduğunu hem 1335 tarihli baskıdan[105] ve hem de daha sonra müellifiyle birlikte bu eseri, bir doktora tezi çerçevesinde değerlendiren Mevlüt Güngör'ün çalışmasından öğreniyoruz.[106]

Nimetullah b. Mahmud en-Nahcivanî'nin **El-Fevâtihu'l-İlâhiyye ve'l-Mefâtihu'l-Gaybiyye** adlı eserinin yazma nüshalarının karşılaştırılarak neşre hazırlanması ve daha sonra da yayımı sırasında da Kâmil Miras'ın katkılarını tespit edebiliyoruz. Cassâs'ın kitabından on sene önce Evâil-i Receb 1326/30 Temmuz-8 Ağustos 1908'de basılan bu eserde, Sultan Bâyezid Camii Müderrisi Karahisarlı âlim ve fâzıl Mehmed Kâmil Efendi ile birlikte Meclis-i Tedkikât-ı Şer'iyye Azası ve Sultan Fatih Camii Müderrisi Tırnovalı Hafız Mehmed Efendi, Asâkir-i Şahane Müftüsü Mehmed Şükrü Efendi, Sultan Bâyezid Camii Müderrisi İsmail Sâib Efendi, Matbaa-i Osmaniye Musahhihi ulemâdan Ahmed Rif'at, Üsküdar Valide Atik Camii Müderrisi Mehmed Hayri Efendi görev yapmışlardır. Bu durum bu sırada Kâmil Miras'ın da katıldığı bu ilmî eserin neşri konusunda titiz bir ekip çalışmasının gerçekleştirilmiş olduğunun göstergesi olmakla birlikte, bizzat onun icazetini aldığı 1905'ten itibaren bu kabil faaliyetlerin içerisinde bulunduğunun göstergesi olarak da değerlendirilmek durumundadır.

Kâmil Miras, bir büyük din âlimi olarak, günümüzde musahhihlikten başlayarak redaktörlük ve editörlüğe kadar uzanabilecek olan yayıncılık faaliyetlerine Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Onun **Ahmed Hamdi Akseki**'ye ait **Yeni Hutbelerim**'in neşrine katkısını ve İslâm-Türk Ansiklopedisi Tahrir Heyeti üyeliği ve başkanlığını ayrıca değerlendirdiğimizden, burada tekrar etmeyecek isek de, bu alandaki bir kısım faaliyetini göstermemiz, hem onun yaptıklarını öğrenmemiz ve hem de şahsiyetini daha iyi kavramamız açısından yerinde olacaktır.

Kâmil Miras'ın Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi'nde bulunan Sicil Dosyası'ndaki Zat İşleri Müdürlüğü'ne ait 592 sayı ve 28.II.1941 tarihli yazıda; *"Riyâsete ait olup İstanbul'da tab' edilmekte bulunan eserlerin basım ve tashih işleriyle bu meyanda **Hamdi Yazır** tarafından tercüme ve izahına başlanılmış olan **Huccetullahi'l-Bâliğa** adlı eserin de tetkik ve murakabesine ve forma tashihine –ücret ve ikâmet yevmiyesi verilmemek şartıyla- Makâm-ı Riyâsetçe memur ve mezun kılındınız"* denilmektedir. Yazının ekinde ayrılış tarihi 3 Mart olarak gösterilmiştir. Buradan anlaşılan Kâmil Miras'ın, son olarak devlet hizmetinde bulunduğu Haziran 1940 ile Nisan 1943 arasındaki **Hey'et-i Müşavere** azalığı sırasında, Diyanet teşkilâtı tarafından bastırılan eserlerin, hiç değilse bir kısmının yayımında da, görev yaptığıdır. Bu eserlerin neler olduğunu tam olarak bilememekte isek de, Mehmet Bulut'un hazırlamış olduğu **Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi**[107] adlı çalışma sayesinde, bazı tahminlerde bulunmamız mümkündür.

Diyanet İşleri Riyâseti'nin yukarıdaki yazısında sözü edilen Huccatullahi'l-Bâliğa adlı eserle ilgili olarak da bir iki hususu kaydetmek istiyoruz. Bilindiği gibi bu eser; Hintli âlim **Şah Veliyyullah Dehlevî** (ö. 1762)'nin *İlmü Esrâri'd-Din* diye isimlendirilen, Peygamberimizin hadislerinin hikmetlerini açıklayarak Müslümanların kalplerini mutmain kılacak ilmin temellerinin atıldığı kitabın ismidir. Ülkemizde de çok iyi tanınan, son zamanlarda hakkında bazı tezler yapılan[108] ve Türkçe'ye de çevrilmiş bulunan bu eserin[109] Hamdi Yazır tarafından tercümesi konusu, 1991'de merhumun doğum yeri Elmalı'da adına düzenlenen, geniş katılımlı toplantıda ancak dolaylı olarak geçmişti. Yeğeni Dr. Fatma Paksüt, **Merhum Dayım Hamdi Yazır** başlığı altında, onun hayatından bahsettiği mükemmel tebliğinde;[110] *"Dayım Tefsir'den sonra, yine Diyanet İşleri Başkanlığı'nın isteği üzerine, Arapça bir eserin çevirisine başlamıştı. Ne yazık ki, çekmekte olduğu kalp*

[104] **Tahrir Heyetimizden Profesör Kâmil Miras**, İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası, S. 2, s. 1-2. Eşref Edip, Kâmil Miras'ın vefatı üzerine yazmış olduğu yazıda da bu ifadelere aynen yer vermiştir. Bkz. **Merhum Kâmil Miras**, SR., c. X, S. 244 (İstanbul, 1957), s. 291; Krş. Veli Ertan, **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Prof. Kâmil Miras**, s. 125.

[105] İstanbul, 1335, c. III, s. 540-1.

[106] **Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı**, Ankara, 1989, s. 156.

[107] Bkz. Diyanet İlmî Dergi, c. XXX, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1994), s. 91-124. Bu eserlerden biri Ahmed Hamdi Akseki'nin **İslâm (Fıtrî, Tabiî ve Umumî Bir Dindir)**'ı olabilir. Görevlendirme tarihi dikkate alındığında diğerlerinin de M. Şerafeddin Yaltkaya'ya ait Vaazlar (İstanbul, 1944) ve yine A. Hamdi Akseki'ye ait **Yavrularımıza Din Dersleri** (İstanbul, 1941) olduğu düşünülebilir.

[108] Cemalettin Özdemir, **Şah Veliyyullah Ahmet b. Abdirrahim ed-Dehlevî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri**, AÜSBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 1990; Eyüp Akdağ, **Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Hüccetullahi'l-Bâliğa Adlı Eseri Işığında Hadis Anlayışı**, AÜSBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2000.

[109] Farsça'dan yapılan çeviri; **Huccet'ullâh'il-Bâliğa (Allah'ın Apaçık Delilleri)**, Çev: Ali Genceli, İstanbul, 1971, c. I-II; Arapça'dan yapılan çeviri; **Huccetullahilbâliğa**, Çev. Ramazan Nazlı, İstanbul Hilâl Yayınları, Tarihsiz, c. I-II.

[110] **Elmalılı Muhammmed Hamdi Yazır**, Ankara, 1993, s. 14.

rahatsızlığı ağırlaşarak, onu bu işten vazgeçmek zorunda bıraktı" ifadelerini kullanmıştır. Buradan anlaşılan kısmen basımına başlanmış olan eserin tercümesinin tamamlanamamış olduğudur. Bu sırada İstanbul Müftü Yardımcısı olarak görev yapan, dolayısıyla gelişmelerden en yakından haberdar olması gereken **Ömer Nasuhi Bilmen**'in verdiği bilgiler de bu istikamettedir.[111] Bu tercümenin hangi merhalede kaldığı ve daha sonra ne olduğunu ise bilemiyoruz. Aynı şekilde Balıkesirli büyük âlim **Hasan Basri Çantay**'ın **Hüccetullahi'l-Bâliğa Tercüme ve Şerhi** adıyla hazırladığı eserin akıbeti de mechulümüzdür.[112] Bununla birlikte kesin olan bir şey varsa, Kâmil Miras'ın ilmî ve entellektüel çalışma yelpazesinin oldukça geniş olduğu ve bu genişlik içerisinde, çeşitli ilmî eserlerin yayıma hazırlanmasına, şu veya bu yönde, ciddî katkıların da, kendine yer bulabildiğidir. Resmî/ücretli olan bu çalışmaları, sırf yardımlaşma ve faydalı olabilme hedefinin bir göstergesi kabul edebileceğimiz diğer bir kısım faaliyet de takip etmiş olmalıdır.

Bizim kanaatimize göre Kâmil Miras'ın döneminde, ciddî ve itimada lâyık bir din âlimi olarak, ilmî çalışmalarda bulunanlara yol göstericilik yapmış olduğunu, hatta daha ileri düzeyde katkılarda bulunduğunu da düşünmemiz gerekir. Hiç şüphesiz bu çabanın boyutlarını tam olarak belirlememiz mümkün değilse de, bir örneğini hatırlayarak kanaat sahibi olabiliriz. Vefatına irticalen tarih düşen yakın arkadaşı **Hasan Basri Çantay**'ın **Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm** adlı eserine yazdığı **Takrîz**'inde[113] Kâmil Miras, bu çalışmanın başlangıcında olduğu gibi, neticeye ulaşmasında da kendisinin katkılarını büyük bir tevazu ile ifade etmiştir. Buna göre Hasan Basri Çantay, eseri için ilk çalışmalara başlayacağı sırada Kâmil Miras'ın görüşlerini almış, daha sonra **Fâtiha** ve **Bakara** sûrelerinin tercüme ve tefsirlerini vererek onun tavsiyelerinden istifade etmek istemiştir. Nihayet bu çalışma Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm adıyla tamamlandığında; *"bu mubarek ve feyyâz eserin basılmadan önce âcizlerine* (Kâmil Miras) *mütâlaa fırsatı"* verilmiştir. Bizim kanaatimiz, bu şekilde fikir sorma, görüş ve katkılardan, farklı boyutlarda da olsa, istifade etme uygulamasının, az olmayan başka örneklerinin de bulunduğu yönündedir.

Kur'an-ı Kerîm'in Türkçeye Tercüme ve Tefsiri

Bütün insanlara hitap eden **Kur'ân-ı Kerîm**, nâzil olduğu bölgede konuşulan dille, yani **Arapça** olarak gönderilmiştir. Araplar haricindeki milletler İslâmiyet'i kabul ettikçe, onlar içerisinden bir kısmı Arapça'yı ve diğer gerekli ilimleri öğrenmiş, böylece Allah'ın mesajını kendi dilini konuşan kardeşlerine iletmiştir. Araplardan da başka dilleri öğrenen ve böylece İslâm'ı anlatanlar bulunmuştur. Bizzat Allah'ın kelâmının daha iyi anlaşılması için ise, Araplar da dahil olmak üzere *Tefsir*'e ihtiyaç duyulmuştur. İşte bu ihtiyaç dolayısıyladır ki, ilk dönemden itibaren tefsir çalışmaları başlamış, nihayet bu çalışmalar müstakil eserler şeklinde ortaya çıkmıştır.[114] Bu vesile ile Hz. Peygamber'i, kendisine nâzil olan Kur'ân-ı Kerîm'i tebliği sırasındaki açıklamalarıyla, ilk müfessir olarak kabul etmemiz gerekeceğini ifade etmemiz yerinde olacaktır. Arapların haricindeki insanlara, kısmî de olsa Kur'ân tercümesi, Hz. Peygamber'in *davet mektupları*yla gerçekleşmiş, bunlar içerisinden Müslüman olan İranlılara, sahabeden **Selman-ı Farisî**'nin yaptığı *Fâtiha tercümesi* de, Araplar haricindeki Müslümanlara Kur'ân'ın tercüme ve tefsiri yönünde ilk örneği oluşturmuştur.[115]

Diğer milletler gibi Türklerin de İslâmiyet'i kabulleri ve bu dini daha iyi öğrenmeleri söz konusu olduğunda, başka bir kısım faaliyet yanında, Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe'ye tercümesi de gündeme gelmiştir. Bu sahada faal bir mesaî gösterilmiş ve zaman içerisinde yüzden fazla müellif bu hizmete talip olmuştur.

Samanoğullarından **Mansur b. Nuh** (961-976) döneminde **Taberî Tefsiri**'nin **Farsça**'ya çevrildiği bilinmektedir. Bu tercüme Horasan ve Maveraünnehirli bilginlerden oluşan bir heyet tarafından yapılmıştı. **Zeki V. Togan**'a göre, bu heyetin bazı üyeleri Türk'tü ve Farsça tercümenin yapıldığı dönemde, belki de bu üyelerce Taberî'nin Farsça nüshasından *"satır-arası"* kelime kelime tercüme tarzında yapılmıştı. **Fuad Köprülü** ve **Abdülkadir İnan** ise Kur'ân'ın ilk Türkçe tercümesinin Farsça tercümesinden yaklaşık bir asır sonra gerçekleştiğini kabul ederler.[116]

Bugün elde bulunan Türk-İslâm kültürünün en eski eserlerinden **Edib Ahmed b. Mahmud Yüknekî**'nin **Atabetü'l-Hakâyık** adlı eseri, başlı başına bir tefsir olmamakla birlikte, içinde bir kısım ayetlerin tercümelerini içermesi açısından dikkat çekici bir örneği oluşturmaktadır. Biz özel ve önemli bir araştırma alanı olan Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe'ye tercüme ve tefsirinin uzun tarihini bir kenara bırakarak Osmanlılar sahasına geçecek olursak,[117] orada da müteaddit tercüme ve tefsir çalışmaları ile karşılaşırız.[118]

---

[111] *"Hamdi Efendi bu meşhur eseri de Diyanet İşleri Riyâseti namına tercümeye başlamış ise de daha birçok şey terceme etmeden vefat etmiştir. Hayatının son seneleri hastalıklar içinde geçtiği halde mütâlaadan, tahrirden geri kalmayan merhum, biraz daha yaşamış olsaydı, bu mühim eseri de tamamen tercümeye muvaffak olacaktı. Bu mühim eseri tercüme ederken notlar ilavesine lüzum görüyor, bazı noktalarda eser sahibinden ayrılmak ihtiyacını hissediyordu. Maahâzâ tevalî eden hastalığı yüzünden bu tercümeyi ikmale muvaffak olamayacağını da daima söyleyip duruyordu"*. Ömer N. Bilmen, **Büyük Tefsir Tarihi Tabakâtu'l-Müfessirîn**, İstanbul, 1974, c. II, s. 793.

[112] Mücteba Uğur, **Hasan Basri Çantay**, Ankara, 1994, s. 66-67.

[113] İstanbul, 1965, s. 3-4.

[114] Kur'ân'ın tefsirinin gereği ve Tefsir Tarihi için bkz. İsmail Cerrahoğlu, **Tefsir Tarihi**, Ankara, 1988, c. I-II.

[115] Muhammed Hamidullah, **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993, s. 101-102; Hidayet Aydar, **Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi**, İstanbul, 1996, s. 88-90.

[116] W. Barthold, **Orta Asya'da İslâmiyet'in İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Âbide**, TM., c. II (İstanbul 1928), s. 69-74; Abdülkadir İnan, **Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme**, Ankara, 1961, s. 1-14; Ahmet Topaloğlu, **Kur'ân-ı Kerîm'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevâhirü'l-Asdâf**, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 27 (İstanbul Aralık 1983), s. 58-59.

[117] Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirinin Türkçe elyazmaları için bkz. M. Hamidullah, A.g.e., s. 107-121.

[118] Mehmet Abay, **Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası**, Divân İlmî Araştırmalar, 1999/1 (İstanbul),

Cumhuriyet öncesinde baskısı yapılan ilk Kur'ân tercüme ve tefsiri ise, oldukça eski bir uslupla kaleme alınmış olan, **Hıdır b. Abdurrahman el-Ezdî**'nin 773H/1371'de yazdığı **Et-Tıbyan fî Tefsiri'l-Kur'ân**'ının **Ayıntablı Mehmed Efendi** tarafından yapılmış **Tercüme-i Tefsir-i Tıbyan**'ıdır ve 1257/1841'de Bulak'ta basılmıştır.[119] Bu dönemde basılan ikinci Türkçe tefsir ise, birincisine oranla daha sade bir uslupla kaleme alınmış olan **Ferruh İsmail Efendi**'nin **Hüseyin b. Ali el-Kâşifî el-Vaiz**'in **El-Mevâkibü'l-Âliyye** adlı Farsça eserinden çevirdiği **Tefsiru'l-Mevâkib Tercemetü'l-Mevâhib**, kısacası **Tefsir-i Mevâkib**'idir.[120] Bu iki eserin müstakil veya bir arada yapılmış müteaddit baskıları bulunmaktadır.[121] Bunlar haricinde birer defa basılan **Zübedü'l-Âsâri'l-Mevâhib ve'l-Envâr**[122] ve **Kitabu't-Tefsiri'l-Cemâlî ale't-Tenzîli'l-Celâlî**[123] ile müstakil sure çeviri ve tefsirlerini hatırlamamız gerekir.[124] XX. yüzyıl ise ülkemizde Kur'ân çevirilerinin büyük hız kazandığı bir devreyi oluşturur. İşte Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçildiğinde durum geneli itibarıyla bu merkezdedir.

Cumhuriyet'in başlarında Kur'ân'ın dilimize çevrilmesi yönünde büyük bir faaliyet ortaya çıkmıştı. Bunlar içerisinde Nisan 1924'te ardarda yayınlanmaya başlayan **Seyyid Süleyman el-Hüseynî**'nin **Zübdetü'l-Beyân**'ı (Önce Kur'ân-ı Kerîm Tercümesi) ve **Hüseyin Kâzım Kadri** başkanlığında bir heyet tarafından hazırlanan **Nuru'l-Beyân**'ı, aynı senenin Eylül'ünde, daha sonra **Türkçe Kur'ân** olarak şöhret bulacak olan **Cemil Saîd**'in **Kur'ân-ı Kerîm Türkçesi**/**Türkçe Kur'ân-ı Kerîm**'i, **Mehmed Vehbi Efendi**'nin 15 ciltlik **Hulâsatu'l-Beyân fî Tefsîri'l-Kur'ân**'ı,[125] **İzmirli İsmail Hakkı**'nın **Meânî-i Kur'ân**'ını[126] hatırlamamız gerekir.[127]

Cumhuriyet'in başlarında Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe'ye tercüme ve tefsiri denilince, hiç şüphesiz **M. Akif Ersoy**'un sonuca ulaşmamış Kur'ân tercümesini ve bununla da ilişkilendirilmesi gereken **Elmalılı M. Hamdi Yazır**'ın **Hak Dini Kur'ân Dili** adlı, tercümeyi de ihtiva eden tefsirini hatırlamamız gerekir. Bu hatırlama ve hatırlatmanın Kâmil Miras'la olan alakası, tabiî olarak konuya özel bir önem atfetmemizi de kaçınılmaz kılacaktır. Şimdi bu gelişmeyi izlemeye çalışalım.

3 Mart 1924'te TBMM'de üç önemli kanun kabul edilmişti.[128] **Şer'iye ve Evkaf ve Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vekâletlerinin İlgasına Dair Kanun**'la[129] Şer'iye ve Evkaf Vekâleti kaldırılıp yerine Diyanet İşleri Riyâseti kurulmuştu. Yeni teşkilâtın ilk müstakil bütçesi de 1925 malî yılı bütçesi idi ve 21 Şubat 1925'te TBMM'de görüşülmüştü. Farklı yönlerden değerlendirilebilecek olan bu görüşmelerden biz, dinî yayın konusu ve özellikle de Kur'ân-ı Kerîm'in tercüme ve tefsirinin yapılması ve bunun için tahsisat ayrılması meselesi üzerinde duracağız. Esas olarak da Kâmil Miras'ın hazır bulunarak bir de konuşma yaptığı bu oturumda ortaya çıkan neticeye, onun katkısını göstermeye çalışacağız.[130]

Diyanet İşleri Riyâseti bütçesi ile ilgili olarak ilk sözü, daha önce Şer'iye ve Evkaf Vekilliği de yapmış olan **Eskişehir Milletvekili Abdullah Azmi Efendi** aldı. Konuşması sırasında dinî yayın konusunu farklı yönleriyle değerlendiren Abdullah Azmi Efendi, Kur'ân'ın tercüme ve tefsirinin yaptırılmasının lüzumunu şu sözlerle vurgulayarak, kendi teklifini ortaya koydu:

"Binaenaleyh, gerek Kur'ân-ı Kerîm'i tefsirî bir şekilde tercüme etmek ve Türkçe asâr-ı diniyye neşrederek maneviyatımızı yükseltmek ve bu husustaki ihtiyâcâtımızı tatmin edecek âsârı tercüme ederek neşrettirmek ve gerek memâlik-i ecnebiyyede din-i İslâm aleyhine veya hata-âlûd olan (hata bulaşmış, hatalı) *neşriyâta karşı mukabele etmek için mutlaka Diyanet bütçesinde bir fasla bir madde koymak lüzumunu hissediyorum. Bunun için de elli imzalı* (aslında elli üç) *bir takrir takdim ederek 214. fasla bir madde olmak üzere 20 bin liralık bir tahsisat isteyeceğim...Kezalik Kur'ân tercümesi* (nin), *bugün ihtiyac-ı umumî haline geldiğini görüyorum. Rast gelen Kur'ân tercümesi yazmaya kalkıyor. Bunun hata-âlûd olduğu görülüyor ve mütehassısları tarafından cerh olunuyor. Kitabımız olan Kur'ân-ı Kerîm'in tefsirî bir şekilde tercüme edilerek herkesin bu husustaki ihtiyacâtını temin için buraya müracaat etmesi de hemen bugün vecibe halini almıştır".*

*"Abdullah Azmi Efendi ve rüfekâsının takriri"*ni de, önemi dolayısıyla, orijinal şekli ile buraya alıyoruz:

---

s. 249-303; Hidayet Aydar, **Türklerde Kur'ân Çalışmaları**, İÜİFD., S. 1 (İstanbul 1999), s. 169 v. dd.

[119] Bu eser iki veya dört cilt halinde 1906'ya kadar dokuz defa basılmıştır. Bkz. Dücane Cündioğlu, **"Matbû Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu"**, 2. Kur'ân Sempozyumu, Ankara, 1996, s. 167.

[120] İstanbul, 1282; 1286, c. I-II.

[121] Detaylı bilgi için bkz. Seyfettin Özege, **Bağış Kitapları Ek Kataloğu**, Erzurum, 1973, c. V, s. 212. Her iki eser hakkında kısa bilgi ve ayrıca basılış tarihleri için bkz. Muhammed Hamidullah-Macit Yaşaroğlu, **Kur'ân Tarihi Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Terceme ve Tefsirleri Bibliyografyası**, Çev. M. Sait Mutlu, Ankara, 1991, s. 141-146.

[122] İstanbul, 1875-77, c. I-II.

[123] Kahire, 1877, c. I-IV.

[124] Dücane Cündioğlu, A. g. tebliğ, s. 164 vd.

[125] İstanbul, 1343.

[126] İstanbul, 1924-27.

[127] D. Cündioğlu, A. g. tebliğ, s. 179-189.

[128] Bizim burada ele alacağımızın haricindeki diğer iki kanun: Tevhid-i Tedrisât Kanunu ve **Hilâfetin İlgasına ve Hanedân-ı Osmanînin Türkiye Cumhuriyeti Memâliki Haricine Çıkarılmasına Dair Kanun**'dur. Bkz. Utkan Kocatürk, **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938**, Ankara, 1973, s. 266-267.

[129] **TBMM Zabıt Ceridesi**., Devre II, c. VII, s. 24.

[130] Bkz. **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre II, İctima Senesi 2, Ankara, Tarihsiz, c. XIV, s. 249-270; Bu oturumun bizim de üzerinde durduğumuz en önemli kısımları Mehmet Bulut **(Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı) 1341 (1925) Malî Yılı Bütçe Müzakereleri**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXXVI, S. 1 (Ankara Ocak-Şubat-Mart 2000), s. 99-128) tarafından neşredilmiştir. Ayr. bkz. Mehmet Bulut, **İlk Cumhuriyet Meclisinde Dinî Yayıncılık**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXVIII, S. 1 (Ankara Ocak-Şubat-Mart 1992), s. 139-149.

"Riyâset-i Celîleye,

Bazıları tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in hata-âlûd bir surette lisanımıza tercüme ve neşredildiği görülmektedir. Bu Kitab-ı Celîl'in el-yevm mevcut olan Türkçe tefsirleri dahi ihtiva ettiği meânî-i dakîkayı (ince manaları) *ifadede kâsır olduğu cihetle mütehassıs bir hey'et-i ilmiyye tarafından Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şân'ın lisanımıza tercüme ve Türkçe tefsiri ve kezalik lisanımıza tercümesi elzem olan bazı âsâr-ı İslâmiyenin nakil ve tercümesi ve din-i İslâm aleyhinde intişâr eden âsâr-ı ecnebiyyeye mukâbeleten neşriyâtta bulunmak üzere 214. fasla 8. madde olarak 20 bin liranın zam ve tahsisini teklif eyleriz" İmzalar* (Elli üç).

Daha sonra söz alan **Kastamonu Mebusu Ahmed Mahir Efendi** de, Diyanet İşleri Reisliği'nce, dinin doğru anlaşılması için yayınlar yapılması teklifine katıldığını, bu amaçla teşkilât bünyesinde bir **Encümen-i Tedkik ve Telif**'in kurulması gerektiğini ifade etti. Onun Kur'ân'ın doğru anlaşılmasının lüzumu konusundaki ifadeleri dikkat çekicidir: *"Bugün Kur'ân-ı Kerîmimiz bizi ya dinli edecektir, ya dinsiz. Eğer Kur'ân bilinmezse biz tamamıyla hurâfâta tabi bir halk olacağız"*. Eldeki tefsirler Kur'ân'ı tam olarak anlamak için yeterli değildir. O nedenle Abdullah Azmi Bey'in teklifinin kabul edilmesi gerekmektedir.

Karesi Mebusu Vehbi Bey uzun konuşmasında, din hizmetleriyle ilgili çeşitli konulara değindiyse de, Kur'ân tercüme ve tefsiriyle ilgili bir şey söylememiştir. Müteakiben söz alan **Denizli Mebusu Mazhar Müfid Bey** de diğer konular yanında Diyanet bünyesinde bir **Tedkik ve Telif Heyeti**'nin kurulmasını desteklediğini, öncekilerin Kur'ân tefsiri ile ilgili görüşlerine katıldığını, ayrıca bir de *Hadis kitabının* hazırlanması gereğini vurgulamıştır. Ona göre hazırlanacak tefsir, hata ve yanlışlardan uzak Abduh'un Mısır'da yaptığı gibi, içinde bulunulan çağın ihtiyaçlarına cevap verebilmelidir. O sözlerini: *"Her Müslümanın elinde Kur'ân-ı Azîmü'ş-Şan'ın iyi bir tercümesi ile iyi bir ehâdis-i Nebevîyi cami bir külliyât bulunsun"* temennisiyle bitiriyor. Böylece Kur'ân-ı Kerîm'in yeni bir tefsirinin yapılması teklifine, anlaşılabilir, sahih hadisleri içeren bir hadis kitabı da eklenmiş olmaktadır.

Urfa Mebusu Şeyh Safvet Efendi, *"Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe'ye tercüme edilmesi elzem ve ehem bir meseledir... fakat bu da erbâb-ı ihtisas tarafından yapılmalıdır ki bunu her hangi bir Müslüman okuduğu zaman itmi'nân-ı kalp ile okusun"* dedikten sonra, daha önce Vehbi ve Mazhar Müfid beylerin de temas ettikleri *hutbe* konusuna gelerek bununla ilgili görüşlerini ortaya koymakta ve Diyanet bünyesinde bir **Hey'et-i İlmiyye** kurularak uygun hutbelerden oluşacak bir *Türkçe hutbe kitabı*nın hazırlatılmasını teklif etmektedir. Böylece tefsir ve hadis külliyatından sonra gündeme bir de hutbe kitabı girmiş olmaktadır.

Başvekil Ali Fethi (**Okyar**) **Bey**, yapılan konuşmalara cevap vermek üzere söz alarak; *"Kur'ân'ın tercüme ve tefsiri için muhtelif hutabâ tarafından dermiyan edilmiş olan fikirlere bendeniz de iştirak ederim"* dedikten sonra, bu görevi halen Diyanet kadrosunda bulunan **Hey'et-i Müşavere**'nin üstlenebileceğini ifade etmiştir. Yani Başvekil; *"Herhalde Kur'ân'ın tercüme ve tefsiri için ve Kur'ân'da mündemiç olan hakâyık-ı diniyyeyi anlaşılabilecek bir lisanla halka neşr ve tamim etmek için teşebbüs"* te bulunulmasının uygun olacağı görüşündedir. Başvekilin düşüncesi tercüme ve tefsir işinin *erbab-ı ihtisastan bir ilim heyeti* tarafından yapılmasıdır, bu heyet te Müşavere Kurulu'dur. Böylece yanlış tercüme ve tefsirlere karşı en etkin biçimde tedbir alınmış olacaktır.

Görüldüğü gibi Ali Fehi Bey, tefsire taraftar olduğunu ifade ederken, hadisler ve hutbe kitabı konularında her hangi bir fikir ileri sürmemiştir.

Başvekilin, Hey'et-i Müşavere'nin tefsirle görevlendirilmesi düşüncesine katılmadığını ifade eden **Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi**'den sonra Diyanet İşleri Reisi adına **Ahmed Hamdi** (**Akseki**) söz almıştır. Ona göre Diyanet, yanlış ve hatalı tefsirlerle ilgili olarak üzerine düşeni, kendi imkânları ölçüsünde yapmakla birlikte; *"Bu muharref olan şeyleri fiilî bir surette ortadan kaldırmak üzere bir heyet-i mütehassısa tarafından Kur'ân-ı Kerîm'in tercüme ve tefsirinin"* yapılması en doğru yoldur. Ahmed Hamdi (Akseki), Türkçe hutbenin gereğini kabul etmekle birlikte, bugün için var olan görevlilerin bunu başaramayacakları, hatiplere tanınan imkânlarla birlikte, seviyelerinin de yükseltileceğini ve böylece arzulanan nitelikte hutbelerin okunabileceğini ifade ediyor.

Bu arada Çankırı mebusları **Talat** ve **Ziya** beylerin imzalarıyla hutbeler konusunda şu takrir veriliyor:

"Riyâset-i Celîleye,

Diyanet İşleri Riyâseti'nce bi'l-musabaka bir Türkçe hutbe mecmuası tertip ve neşredilmesini ve bu Türkçe hutbelerin kıraati mecbur tutulmasını teklif ederiz". Fakat bu bir temennî gibi kabul edilerek Başvekâlet'e havale edilmiş, hakkında her hangi bir karar alınmamıştır.

Bütçenin fasıllarına geçildiğinde, 53 imzalı tefsirle ilgili takrir (önerge) ele alındı. **Ali Şuurî Bey, Abdullah Azmi Efendi, Yahya Galip Bey, Mazhar Müfid Bey** söz aldılar ve tefsir ile birlikte hadis kitabının da önemi üzerinde durdular.

Kâmil Miras bu görüşmeler sırasında bir defa ve bu noktada söz alarak şunları söyledi:

"Efendim hey'et-i muhtereme büyük bir tahsisât veriyor bir veche göstermelidir. Bu komisyon ne gibi vezâif-i ilmiyye ile iştigal edecektir. Evvelâ bize lâzım olan şey yanlış, bir takım Kur'ân tercümeleri çıkmıştır. Bu hey'et-i ilmiyye bu tercümeyi yazacaktır. Abdullah Azmi Bey'in pek mühim işaret buyurdukları vechile kelime kelime tercüme ihtimali yoktur. Altına tefsirî izahât vererek not ediliyor. Evvelleri biz de bu hususta imâl-i fikir ettik. Altına böyle izahât lâzımdır. Esbâb-ı müdellele gösterilmedikçe Kur'ân'ın tefsiri hatadır. Bunun için Kur'ân'ın tercümesi hata olur. Kur'ân'ın tercüme ve tefsiri ve sonra da Sahihayn'dan bahis buyurdular. Sahihayn'ın hey'et-i mecmuasını tercüme etmekte hem usret vardır, hem de o kadar lüzûm-ı ilmî yoktur. Yalnız İbn Damîr gibi eâzım onu analiz(e) etmiştir. İctimaî olan hadisleri ve saireyi toplamışlar, ufak bir mecmua haline koymuşlardır. Hey'et-i İlmiyye'nin re'yine bırakınız. Neyi tercüme ederse etsin, altına bir de asâr-ı ilmiyye diyelim mi? (Hayır sesleri) *Vaz geçelim daha iyi. Yalnız Hadis dahil olabilir. Bugün Avrupa'da Siyer'e ve sâireye dair yanlış eserler yazıyorlar. Bunları müdafaa et*(me)*mek, tashih etmek lüzumu vardır. Bunun için Hadis kaydı kâfidir"*.

Görüldüğü gibi 1925 malî yılı Diyanet İşleri Riyâseti'nin bütçesinin görüşülmesi sırasında mebuslar, dinin daha iyi anlaşılmasına yönelik eserlerin hazırlanması ve neşri konusunda hassasiyet göstermişlerdir. Nitekim tartışmalarda detaylara kadar girilmesi ve çok sayıdaki

mebusun görüşlerini ortaya koymasını, bu durumun göstergesi olarak değerlendirmemiz mümkündür. Özetle ifade etmek gerekirse Kâmil Miras'tan sonra Ali Şuurî, Hüseyin Hüsnü, Abdullah Azmi, Vehbi, Yahya Galip, Eyüp Sabri, Süleyman Sırrı beyler konuşmuş, sonuç olarak **Bozok Mebusu Süleyman Sırrı Bey**'in; *"Kur'ân-ı Kerîm ve Ehadis-i Şerîfe Türkçe tercüme ve tefsir Hey'et-i Mütehassısası ücret ve masarifi"* şeklindeki takriri kabul edilmiştir.

Kabul edilen bu kanun üzerine yapılanlara geçmeden önce, bu teklifin ortaya çıkışı ve ulaşılan neticede kimlerin ne oranda katkıları olduğu, daha doğrusu Kâmil Miras'ın katkısının ne olduğunu belirlememiz yerinde olacaktır. TBMM'de 1925 Malî Yılı Diyanet Riyâseti bütçesinin görüşmeleri sırasında verilen takrirde 53 mebusun isimleri bulunmaktadır. Bu isimlerden hangisinin veya hangilerinin bu girişimde daha etkin rol oynadıklarını, takrir metninden öğrenmemiz mümkün değildir. Bununla birlikte **Zabıt Cerîdesi**'nde söz konusu takrirle ilgili olarak iki defa *"Abdullah Azmi Efendi ve rüfekâsının takriri"*[131] ifadesi kullanıldığı gibi, bizzat Abdullah Azmi Efendi de takririn kendisine ait olduğunu belirtir tarzda konuşmuştur.[132] Öte yandan **Karesi Mebusu Vehbi Bey**, takrir için; *"Elli imzalı bir tekliftir ve benim de imzam vardır. Ne Abdullah Azmi Efendi'nin teklifidir, ne de Zeyd'in, Amr'ın. Bu elli kişinin teklifidir"* demektedir.[133] Bu durumda teklifin müştereken verilmiş olmakla birlikte, diğer bir kısım mebuslarla beraber Meclis'te, Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi Efendi tarafından dikkatle savunulduğu düşünülebilir. Afyonkarahisar Mebusu Kâmil Miras'ın bu çalışmadaki yeri, teklifi destekleyenler arasında bulunması ve bu desteğinin göstergesi olarak bir konuşma yapmış bulunmasından ibarettir. Nitekim araştırmalarını esas olarak Meclis zabıtlarına dayandırmış olan Mehmet Bulut'un ulaştığı netice de bu yöndedir.[134] Halbuki bizzat kendisinin ifadelerine göre Kâmil Miras'ın bu çalışmadaki yeri çok daha önde ve hatta en ileri derecededir.

Kâmil Miras, Cumhuriyet döneminde zaman zaman gündeme gelen Türkçe Kur'ân ve ibadet dilinin Türkçe olması tartışmalarının arttığı bir sırada, 1949 yılında bu konudaki görüşlerini muhtelif yayın organlarında, gayet net ve açık bir biçimde ortaya koyduğu gibi, onun bu ifadeleri kendi çevresindeki bazı arkadaşları ve nihayet daha sonraki araştırmacılar tarafından da desteklenmiştir. Onun bu konudaki sözleri aynen şunlardır; *"Büyük Millet Meclisi'nin ikinci intihap devresinde –doğup büyüdüğüm Afyon'dan- mebus seçilerek iştirak ettiğimde Diyanet İşleri Bütçesine icap eden tahsisat konularak Kur'ân-ı Kerîm'in meâlen tercümesiyle ilmî bir tefsirin yazılmasını teklif ettim. Bu teklifim Meclis'te ittifakla kabul olundu".*[135] Kâmil Miras'ın bu ifadelerindeki hakikat, önce 1938'de[136] daha da1940'da yakın arkadaşı Eşref Edip tarafından da ortaya konmuştu.[137] Eşref Edip bu durumu, onun ölümü üzerine yazdığı yazıda da tekrarlamıştır.[138] Aynı görüşler daha sonraki araştırmacılar tarafından da desteklenmiştir.[139] Bu durumda Kâmil Miras, Kur'ân'ın Türkçe tercüme ve tefsirinin yapılmasını düşünen, bunu TBMM'ne getiren ve kabulünün sağlanmasında da en önemli paya sahip bulunan kişi olmaktadır. Onun bu pozisyonunun Meclis zabıtlarına yeterince aksetmemiş olması ise, Meclis çalışmalarında aynı görüşü paylaşan arkadaşlar arasında bir görev bölümü ile ilgili olmalıdır. Bununla birlikte Kâmil Miras'ın bu alandaki katkıları, yasama meclisindeki çalışmalarından ibaret de değildir.

Bilindiği gibi 1925 malî yılı Diyanet İşleri Riyâseti bütçesinin görüşülmesi sırasında kabul edilen karar; Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe tercüme ve tefsiriyle, bir hadis kitabının tercümesi ve bunun bir mütehassıslar heyeti tarafından yapılması idi. Fakat daha sonra Kur'ân tercümesi görevi M. Akif Ersoy'a, tefsir görevi Hamdi Yazır'a verilmiş;[140] Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh'in tercümesiyse Baban-zâde Ahmed Naim Bey'e havale edilmiştir. Heyet uygulamasından neden vazgeçildiğini bilemiyorsak da, bu görevlendirmelerde Kâmil Miras'ın etkisi bulunduğunu, yine kendi ifadelerinden öğrenmekteyiz. Buna göre Diyanet İşleri Reisliği'nden kendisinden, kimlere görev verilebileceği konusunda fikri sorulmuş, o da yukarıdaki isimleri vermiştir.[141]

---

[131] s. 263, 268.

[132] s. 267-267; *"Takririmde münderiç olan...onun için buraya bir kelime ile Kur'ân ve Hadisini zaten yazdım..."*.

[133] s. 267.

[134] Bkz. **Diyanet İlmî Dergi**, c. XXVII/1 ve XXXVI/1'deki makaleleri.

[135] Bkz. **Kur'ân Tercümesi Hakkında (Tarihî Hatıralar ve İlmî Hakikatler)**, SR., c. II, S. 38 (İstanbul Nisan 1949), s. 195; **Tasvir**, 8 Nisan 1949; **Yeni Selâmet**, c. VI, S. 15-83 (İstanbul 20 Nisan 1949), s. 5.

[136] Eşref Edip, **Mehmet Akif**, İstanbul, 1938, c. I, s. 111-112. *"Kâmil Efendi'nin bu tercüme işiyle büyük alâkası vardır. Büyük Millet Meclisinde Kur'ân ve Hadis tercümesi hakkındaki takriri o yazmış, ilk o imza etmişti"*.

[137] **Tahrir Heyetimizden Prof. Kâmil Miras**, İTAM., c. I, S. 5 (İstanbul 27 K. Evvel 1940), s.2.

[138] **Merhum Kâmil Miras**, SR., c. X, S. 244 (İstanbul 1957), s. 290-291.

[139] Ebü'l-Ulâ Mardin, **Huzûr Dersleri**, c. II-III, s. 304-305; Veli Ertan, **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Prof. Kâmil Miras**, s. 123-124; Aynı Yazar, **Vefatının Yıl Dönümü Nedeniyle Prof. Kâmil Miras**, s. 18; Niyazi İplikçioğlu, **Afyon'un Yetiştirdiği Büyük Din Bilgini Profesör Kâmil Miras ve Eserleri**, s. 151-152; **Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilât Albümü 1924-1989**, s. 65.

[140] Ömer Nasuhi Bilmen bu görevlendirmenin 1926 yazında olduğunu ifade ediyor. Bkz. **Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn**, İstanbul, 1974, c. II, s. 792. Diyanet İşleri Reisi Rıfat (Börekçi)'ın bu konularda 1926 sonlarında ve İstanbul Müftüsü Fehmi'nin 1928 Nisan'ında yaptıkları açıklamalar için bkz. Gotthard Jöschke, **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, Çev. Hayrullah Örs, Ankara, 1972, s. 48.

[141] *"Sonra Diyanet Riyaseti bu vazifelere kimlerin memur edilmesi hususunda fikrimi sordu. Tercümenin Akif, tefsirin de Elmalılı Hamdi merhumlar tarafından yazılması muvafık olacağını bildirdim. Meclis'te Sahîh-i Buharî'in tercüme ve izah edilmesine de karar verilmişti. Bu mebrur vazifenin de Baban-zâde Ahmet Naim Bey tarafından yazılması muvafık olacağını söyledim".* K. Miras, **Kur'ân Tercümesi Hakkında (Tarihî Hatıralar ve İlmî Hakikatler)**, s. 195. Eşref Edip, Kâmil Miras'ın verdiği bu bilgileri desteklemektedir. Kâmil Miras ile Mehmet Akif'in çok yakın iki dost oldukları bilinmektedir. Bkz. **Mehmet Akif**, s.111-114, 209, 596.

Tecrîd-i Sarîh'in üçüncü cildini basıma hazırlamak, kalan dokuz cildin ise tercümesiyle birlikte şerhini bizzat yapmak gibi Hadis kitabıyla ilgili çalışmaları bir kenara bırakacak olursak, Kur'ân-ı Kerîm'in tercüme ve tefsiri görevlerinin her ikisinin de, daha sonraki bir kısım gelişmeler neticesinde, Hamdi Yazır tarafından yapıldığını ve hazırlanan eserin Diyanet İşleri Reisliği tarafından neşredildiğini bu vesile ile hatırlayabiliriz.[142] Kanaatimizce Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe'ye tercüme edilmesi ve tefsirinin yapılması çalışmaları dolayısıyla belirtilmesi gereken bir nokta da, bu teşebbüsün daha sonra ortaya çıkacak olan ibadet dilinin Türkçeleştirilmesi akımıyla hiçbir ilişkisinin bulunmadığıdır. Burada gaye Allah'ın kitabının herkes tarafından anlaşılabilir hale getirilmesinden ibarettir.[143] Hadis kitabı konusunda olduğu gibi, yine 1925 Diyanet İşleri Riyâseti bütçesi görüşmeleri sırasında sıkça gündeme gelen Türkçe hutbe kitabının ortaya çıkmasında da Kâmil Miras'ın önemli katkıları olmuştur ki, bu husus ilgili bölümünde ayrıca değerlendirilecektir.

Tecrîd-i Sarîh Tercüme ve Şerhi

21 Şubat 1925'te TBMM'de görüşülen Diyanet İşleri Riyâseti'nin bütçesi sırasında Kur'ân'ın Türkçe meâl ve tefsiri ile birlikte bir hadis kitabının da hazırlanmasına karar verilmiş olduğunu görmüştük. Muhtemelen yapılan araştırmalardan sonra **Muhammed b. İsmail el-Buharî**'nin **El-Câmiu's-Sahîh** adlı eserinin **Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî** (ö. 1488) tarafından hazırlanan muhtasarı **Et-Tecrîdü's-Sarîh**'in hazırlanması uygun bulunmuştur. Bunun üzerine Kâmil Miras'ın da tavsiyesiyle tercüme ve şerh görevi **Baban-zâde Ahmed Naim Bey**'e[144] verilmiştir. Mehmed Akif gibi Ahmed Naim Bey de böyle çok önemli ve ağır görevi kabul etmek istememiştir. Bu merhalede de Kâmil Miras'ın devreye girmesiyle nihayet çalışmaya başlamıştır.

Ahmed Naim Bey 13 Ağustos 1934'te vefatına kadar Tecrîd-i Sarîh'in üç cildini hazırlamış,[145] bunlardan bir ve ikinci ciltler eski harflerle yayınlanmıştı. Bunun üzerine yarım kalan tercüme ve şerhin tamamlanması görevi Kâmil Miras'a verilmiştir.[146] O, öncelikle selefinden kalan üçüncü cildin müsveddelerini, gerek gördüğünde bazı ilave ve tashihlerle yayına hazırladı. Sonra da diğer ciltler için on yıllık bir sürede, bütün mesaîsini bu çalışmaya ayırması gerekti. Onun tarafından hazırlanan dördüncü cilt 1938'de on ikinci cilt ise 1948'de basıldı.[147]

Kâmil Miras, yaptığı işin büyüklüğünün farkında idi ve hataları için Cenab-ı Hakk'dan afv, Peygamber'inden şefaat bekliyordu. *"Hadîs-i şerîflerin tercemelerinde asıllarına sadâkat etmeye ve îzahlarında hatâ etmemeye çalıştım. Fakat ben de bir insanım ve masdar-ı acz ve nisyânım. Cenab-ı Hakk'ın afvını ve Rasûl-i Ekrem'in şefâatini dilerim. Muvaffakiyetim ise münhasıran Allahü Teâlânın tevfik ve inayeti eseri. Bu teslimiyetimi Hayret merhumun şu rubaîsiyle ifade ederim:*

Yâ Rab, kerem et niâm Sen'indir
Afveyle bu müttehem Sen'indir
Kulun nesi var elinde Allah!
Hattâ şu yazan kalem senindir.
(Rabbenâ leke'l-hamd evvelen ve âhirâ)
(10 Muharrem 1367/13 Kasım 1947).

Eserin ilk basımında her cilt beşer bin adet basıldı, toplam sayfa sayısı 7352 idi, daha sonra sayfa sayısı 6541 olarak kesinleşti. Daha sonraki yıllarda defalarca tekrar tekrar basılacak olan bu eser ile ilgili olarak, Kâmil Miras'ın ilmî çalışmalarının değerlendirildiği bölümde ayrıca bilgi verileceği için, burada bu kadarlıkla yetiniyoruz.[148]

Hutbelerin Türkçeye Çevrilmesi

[142] Elmalılı Hamdi Yazır **Hak Dini Kur'ân Dili/Yeni Meâlli Türkçe Tefsir** adını alan bu eseri hazırlamak için 12 sene çalışmış, ilk cildi 1935, altı dahil müteakip beş cildi 1936, kalan üç cildi de 1938'de basılmıştır, toplam 6670 sayfadır. Her cildi 10 bin adet basılan bu eserin ikişer bini müellifine verilmiş, kalan sekizer bini ise ücretsiz dağıtılmıştır. Bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, A.g.e., s. 792; Mehmet Bulut, **Birinci ve İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Din Eğitimi Din Hizmetleri ve Dini Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma**, Ankara, 1991, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 165-166; Mehmet Bulut, **Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri**, Ankara, 1997, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 257-258.
[143] Mehmet Bulut'un bu konudaki görüşlerine aynen katılıyoruz. Bkz. **İlk Cumhuriyet Meclisinde Dinî Yayıncılık Hakkında Tarihî Bir Karar**, s. 149.
[144] İsmail L. Çakan, **Babanzâde Ahmed Naim**, DİA., c. IV, s. 175-376; İsmail Kara, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler-Kişiler**, İstanbul, 1997, c. I, s. 363-364.
[145] **Tecrîd**'in bu sıradaki basımında tashih ve tertibiyle Tahiru'l-Mevlevî (Olgun) ve Matbaa-i Âmire idare memuru Hacı İzzet Efendi görevlendirilmiştir. 26 Kasım 1926'da 36. forma basılmıştı. Tahiru'l-Mevlevi (Olgun), A. g. e., s. 153-154.
[146] Bu görevlendirmenin A. Naim Bey'in vefatından sonra çok geçmeden yapılmış olduğunu düşünmemiz gerekir. Bkz. K. Miras, **Kur'ân Tercümesi Hakkında (Tarihi Hatıralar ve İlmî Hakikatler)**, s. 196. M. Akif Haziran 1936'da İstanbul'a dönmüştü.
[147] *"On senelik, geceli gündüzlü devam eden mesaî merhalelerinde Asr-ı Saâdet'in ibadet hayatını yaşadık, iman ve akîdelerini vicdanımıza sindirdik, o mubarek devrin medenî ve siyasî olaylarını gördük, bir çok kahramanlık menkabeleriyle dolu gaza ve fütuhatını temaşa ettik"*. **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**, XII. cilt sonu.
[148] Mehmet Bulut, A. g. yüksek lisans tezi, s. 166-167; Aynı Yazar, A. g. doktora tezi, s. 255-257.

Kâmil Miras'ın *Hutbe* konusuyla, baştan itibaren yakından ilişkili olduğunu söylemek için elimizde bir bilgi ve belge yoksa da, hiç ilgisi bulunmadığını düşünmemiz de mümkün değildir. Çünkü onun camide görev yapan dersiâm, medresede ders veren müderris, üniversitenin ilgili bölümünde farklı dinî alanlarda öğrenci okutan profesör ve nihayet defalarca mebus olarak yasama meclislerinde bulunmuş bir kişi olarak, pek çok dinî içerikli konu gibi, hutbelerle ilgili tartışmalarla da alakasının olacağı şüphesizdir. Kendisinin bu konunun TBMM'de en geniş biçimde tartışıldığı oturumda da hazır bulunmuş olduğunu yukarıda görmüştük. Fakat Kâmil Miras'ın hutbelerle ilgili olarak aktif görevde bulunması için aradan uzun yılların geçmesi gerekti ve o üzerine düşeni, her defasında olduğu gibi, bu defa da eksiksiz yerine getirdi. O kadarki, bizim de kendisiyle ciddî biçimde ilgilenmemizin, onun hutbelerle ilgili düşüncelerini okumamız ve yaptıklarını öğrenmemizden sonra başladığını ifade etmemiz yerinde olacaktır. Öyle olunca bu konuyu, Osmanlı son döneminden Cumhuriyet'e akan süreç içerisinde kısaca hatırlayarak ele almamızın gerektiğini düşünüyoruz.

Bilindiği gibi *Hutbe*, Cuma namazının edasının şartlarından biridir. Cumanın farzından önce okunur, Müslümanlara nasihat ve duadan ibaret olmak üzere iki kısımdır. Cuma hutbesinin Arapça okunması dinî bir zorunluluk değildir. Özellikle nasihat kısmının, hitap edilen toplumun konuştuğu dille olması, ondan beklenen faydanın sağlanabilmesi için bir zorunluluktur. Fakat Türklerin İslâmiyet'i kabulünden itibaren hutbeler Arapça okunmuş, bu durum Osmanlılar döneminde de devam etmiştir. Arapça hutbenin maksadı teminden uzak olduğu, insanların anlamadıkları bu hutbeyi, belirli ölçüler içerisinde dinlerken sıkıldıkları, çoğu defa uyukladıkları dikkati çekmiş ve fakat uzun yüzyıllar boyunca bu konu çözüme ulaştırılamamıştır. Ancak çok az sayıdaki merkezî camilerde bulunan ve **Kürsü Şeyhi** olarak isimlendirilen vâizler, Cuma hutbelerini namaz bitimindeki vaazları sırasında cemaate *"telkin ve izah"* etmişlerdir. Bu alandaki sıkıntı Osmanlı Devleti'nin son döneminde, XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yer yer dile getirilmiş, hatta bu yolda muhtelif örnekler, bugün ülkemiz sınırları içerisinde bulunan veya ayrı düştüğümüz eski vatan topraklarındaki bir kısım camilerde ortaya konmuştur.[149] Bu alanda **Kazan** bölgesinde önemli ve öncü çalışmalar yapılmış olduğunu da bu vesile ile hatırlamamız yerinde olacaktır.[150] Hutbelerin Türkçe'ye çevrilerek bugün halâ okunmakta olan halini alması ise Cumhuriyet döneminde gerçekleşmiştir.

Mustafa Kemal Atatürk'ün 1 Mart 1922'de TBMM'de yaptığı konuşmada, hutbe ve hatipler konusuna temas ederek, bu alanda esaslı düzenlemeler yapılmasını istediğini görüyoruz. Atatürk aradan bir sene geçtiğinde (7 Şubat 1923) **Balıkesir Zağnos Mehmed Paşa Camii** minberinden *halka bir konuşma yaparak* (*hutbe okuyarak*) hutbelerin gerek muhtevaları ve gerekse Türkçe olmaları konusundaki ısrarını dile getirmiştir. 1925 yılı bütçe görüşmeleri sırasında da dönemin çok sayıdaki mebusu bu yöndeki görüşlerini dile getirmişlerdir ki, bunlara daha önce atıfta bulunmuştuk.[151]

Hutbelerin muhtevaları yanında özellikle de öğüt kısımlarının Türkçe'ye çevrilmesi konusundaki arzular, nihayet düşünce planından uygulamaya intikal etmiş, Diyanet İşleri Reisliği 1925 yılında teşkilâtına gerekli duyuruları yapmıştır.[152] Bu geçişin bir anda veya çok kısa sürede olmasının imkânsızlığı, bu alanla az da olsa ilişkisi bulunanlarca malumdur. Çünkü ülke genelinde bütün hatipler veya imamlar kendi kendilerine Türkçe hutbe hazırlayabilecek iktidara sahip olmadıkları gibi, bir kısım örneklerine rağmen, elde nitelik ve nicelik açısından yeterli hutbe kitabı da bulunmuyordu. Bu durumda maksada uygun yeni bir hutbe kitabının hazırlanması gündeme geldi ve bu görev **Ahmed Hamdi Akseki**'ye verildi.[153]

Ahmed Hamdi Akseki'nin hazırladığı ve ülke genelindeki bütün camilerde okunması istenen eser 1927 yılında, o sırada kullanılmakta olan Arap alfabesiyle **Türkçe Hutbe** adıyla basıldı. Ertesi sene aynı formu koruyarak tekrar neşredilen eser, bir sene içerisindeki cumalar düşünülerek hazırlanmış 51 Türkçe hutbeyi içeriyordu.

Bu ilk hutbe kitabında (**Türkçe Hutbe**) hazırlayan olarak Ahmed Hamdi Akseki ismini göremiyoruz. Aradan yaklaşık on yıl geçtiğinde, bu defa bu eser tekrar ele alındı ve ilkinden çok daha geliştirilmiş olarak, iki cilt halinde 420+560 toplam 980 sayfa halinde bastırıldı. Şimdi

---

[149] Bu konuyla ilgili olarak daha önce yayınladığımız iki makalemizde oldukça geniş bilgi verildiğinden burada kısa bir hatırlatma ile yetiniyoruz. Bkz. Nesimi Yazıcı, **Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)**, İFD., c. XXXVII (Ankara 1998), s. 111-121; **Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler**, İFD (Cumhuriyetin 75. Yıldönümü Özel sayısı), (Ankara 1999), 209-216; Ayr. bkz. Recai Doğan, **Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler**, Dinî Araştırmalar, c. I, S. 2 (Ankara Eylül-Aralık 1998), s. 5-51. Aynı makale için ayr. bkz. İFD., c. XXXIX (Ankara 1999), s. 491-534; Dücane Cündioğlu, **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I**, İstanbul, 1999, s. 31-40; 24 Kasım 1922'de Kırşehir Mebusu Hoca Müfid Efendi'nin Halife Abdülmecid Efendi namına Arapça dualardan sonra Türkçe olarak okuduğu hutbenin Anadolu'da yayınlanmış metnine örnek olarak bkz. Çorum, Nr. 85, 11 K. Evvel 1338/21 R. Âhir 1341.

[150] İbrahim Maraş, **İdil-Ural Türklerinde Cedidcilik (Yenilikçilik) Hareketleri (1850-1917)**, Ankara, 2000, Yayınlanmamış Doktora Tezi, s. 145-163.

[151] **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre II, İctima senesi 2, Ankara, tarihsiz, c. XIV, s. 249-270; Mehmet Bulut, **Kuruluş Yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Hizmetleri**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXX, S. 3 (Ankara Temmuz-Ağustos-Eylül 1994), s. 111-114; Mehmet Bulut, **Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı) 1341 (1925) Malî Yılı Bütçe Müzakereleri**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXXVI, S. 1 (Ankara Ocak-Şubat-Mart 2000), s. 99-128

[152] Bu konuda bkz. Abdülkadir Sezgin, **Cumhuriyet Döneminde Dinî Hayatın Meselelerinin Tarihî Kökenleri**, Ankara, 1990, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, s. 15, 52; Memnune Çakır, **Cumhuriyet Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Vaaz ve Hutbelerle İlgili Yayınladığı Talimât ve Tebliğler**, Ankara, 1999, Yayınlanmamış Mezuniyet Tezi, s. 17-20.

[153] **Ahmed Hamdi Akseki** Antalya 4-6 Kasım 1994)'da düzenlenen bir sempozyum çerçevesinde değerlendirildi. Bu sempozyumun tebliğleri Türkiye Diyanet Vakfı yayınları arasında yayınlanmak üzeredir.

yazarın ismi gösterilmiş, adı da **Yeni Hutbelerim** olmuştu. İşte bu eserin yayına hazırlanması ve tashihi görevi **Prof. Kâmil Miras Bey**'e verilmiş, o da üzerine düşen görevi eksiksiz yapmıştı. Bu konuda bizzat Ahmed Hamdi Akseki şunları söylüyordu: *"Bu münasebetle, tashih işi Yüksek Reislik tarafından kendilerinin kudretli ellerine tevdi edilmiş bulunan eski Dârulfünûn müderrislerinden ve dersiâmdan Afyonlu sayın üstad* ***Kâmil Miras****'a teşekkürlerimi sunmayı borç bilirim. Bu işte gayret ve ihtisasları müsellem olan ve üzerine aldığı işi fevkalâde benimseyen üstadın, yazılarda, tertip ve mevzûlarda bize kıymetli yardımları olmuştur. Gerek* ***Muhtasar-ı Buharî****'nin, gerek bu hutbelerin tab' ve tashihine âşikane bir surette çalışmış olan üstadın feyyaz ve yorulmak bilmeyen mesaîsine inzimâm eden tevfîk-i İlahî ile...".*

Görüldüğü gibi Kâmil Miras **Yeni Hutbelerim**'i yalnız tashih ile kalmamış, günümüzün ifadesiyle editörlüğünü de büyük bir ciddiyet ve çalışma disiplini içerisinde yerine getirmiştir. Kâmil Miras gerek bu kitap hakkındaki düşüncelerini ve gerekse genel olarak hutbeler konusundaki fikirlerini eserin sonunda **Yeni Hutbelerim Hakkında Duyduklarım** başlığı altında kaleme aldığı bölümde dile getirmiştir. Bizzat yazarının da *"âşıkane, feyyaz ve yorulmak bilmeyen mesai..."* şeklinde nitelediği ondaki bu çalışma disiplini, bu vazife aşkı ve tashih gibi ilk elde sıradan kabul edilecek bir çalışmada, ortaya çıkacak güzelliğe iştiraki dolayısıyla hissettiği heyecan, şüphesiz daha önce başkalarını da etkilemiş olduğu gibi, bizi de derinden etkiledi. Şimdi onun konuyla ilgili görüşlerini, bir tarih belgesi olması dolayısıyla, hissettiği heyecanı ve duygularını ise, günümüze örnek oluşturması dileğiyle tekrar hatırlayalım:[154]

"Bizde hutbe ve hitabet Cumhuriyet devrine kadar çok ihmal edilmiş bir mesele idi. Senelerce hutbe ve hitabet namına hatiplerin elerinde dönüp dolaşan ve kimin tarafından yazıldığı bilinmeyen bir mecmua vardı ki başlıca muhtevası Arabî ayların fazîletlerini öğretmek için yazılmış hutbelerden ibaret idi. Bunlar da baştan başa Arapça yazıldıkları için halk bunlardan bir şey anlamadığı gibi, edebî bir üslûp ile yazılmadıklarından Arapça bilenler de dinlemekten sıkılıyordu. Hele kâfiye hatırı için ne fâhiş hatalar irtikâp edilmişti. Bu cihetle, hitabet kudretini haiz olan bazı hatiplerimiz, hutbelerini kendileri tertip etmeye mecbur oluyorlardı. Fakat böyle müstesna ve ferdî mesaî ile İslâm ümmetinin dinî içtimaî ihtiyacı tatmin edilmiş sayılamazdı. Bu suretle ***Hatib-i Enbiya Efendimiz****'in hutbe ve hitabetle kast ettiği âlî gayeler tamamıyla fevt ediliyordu.* ***Muhammed ümmeti*** *ifa ettiği Cuma ibadetinden* ilham *alamıyor, girdiği mukaddes mâbedinden öğütsüz ve duygusuz çıkıyordu.*

Halbuki ibadetlerimiz arasında Hâlıkımız Vâcip Teâlâ hazretlerinin müstakil bir sure-i şerîfe ile şanına ihtimam ve edasına sür'atle davranılmasını emrettiği bir ibadet varsa o da Cuma ibadetidir. Sonra bu ibadetimizin şartlarını yerine getirme hususunda en mühim mevki hutbeye verilmiştir. ***Hanefî fıkhından mülhem olarak diyebiliriz ki; Cumanın teşrî buyurulmasındaki yegâne gaye hutbedir. Öbür şartlar, bu hutbeden beklenen irşad ve tenbih gayesinin hakkıyla tahakkuk edebilmesini temine yönelik olan talî şeylerdir. Hatta hutbenin namazdan önce kılınmasındaki hikmet de budur.*** *Bir haftalık günlük meşguliyetlerin gönüllerimize yığdığı gaflet hatıralarını (mevâiz-i hasene, güzel öğütlerle) gidermek ve Hâlıkımıza, şuurumuzu derleyip toparlayarak saf ve temiz bir kalp ile yönelmek kabiliyetini temin etmiştir. Halbuki halkımız senelerce bu güzel öğütlerden, bu necîp duygulardan mahrum kalmıştı.*

"Din nasihattan ibarettir" *buyuran Fahr-i Kâinât Efendimiz, bu âlî vecîzeleriyle nasîhatin yegâne bir mesned-i dinî olduğunu bildirmişlerdi. Bu nasihatlerin en yüksek telkin ve tebliğ vasıtası ise, hitabettir. Hiç şüphe yok ki, din nasihate, nasihat da hitabete istinat eder.*

Gönüllerimizde iman nuru, ibadet ışığı zorla, baskıcı müdahalelerle değil, yalnız tebliğ ve telkinin neticesi olarak ortaya çıkan arzu ve istekle uyanır. Telkin ise, en yüksek sihir ve tesirini hitabette gösterir. Bunun için Aleyhissalatü Vesselam Efendimiz hitabeti en cazibeli bir irşad ve ikaz vasıtası olarak kabul etmişlerdir...

Cumhuriyet devri girip, halk idaresi kurulunca bu mühim ihtiyacı hakkıyla takdir eden Diyanet İşleri Reisliği Yüksek Makamı ilk defa halka ana diliyle hitap eden ve dinimizde bilinmesi zarurî olan konulardan, ahlakî ve içtimaî mevzulardan seçilmiş elli kadar hutbenin tertip ve tab'ına muvaffak olmuş ve hakikaten halkın takdir ve şükranını kazanmıştı. Bu defa ise, daha sade bir üslûp ile yazılmış olan ve daha zengin mevzuları ihtiva eden ***"Yeni Hutbelerim"*** *namındaki bu çok istifadeli eseri hatiplerimizin eline sunuyor. Bu, yalnız hatipler için muhtasar bir Hutbe mecmuası değil, vâizler için de her veçhile itimada layık, emin bir rehber ve milletin dinî ve içtimaî ihtiyacını tatmin edecek güzîde bir eserdir.*

Şimdi minberlerde hatiplerimiz, kürsülerde vâizlerimiz bu hutbeleri okuyup vazederken halkımız da seve seve dinleyip, dinî, vatanî, iktisadî, ziraî, sınaî öğütler alacak ve aile halkı karşılıklı haklarını ve vazifelerini bu güzel eserden gereği gibi öğrenecektir".

Prof. Kâmil Miras yazısının bu bölümünde **Yeni Hutbelerim** içerisinde yer alan bazı hutbeleri tanıtmakta, onların önemini ve çok güzel hazırlanmış olduklarını vurgulamaktadır. Şu satırlar ise onun görev aşkını göstermesi bakımından, gerçekten de dikkat çekicidir:

"Diyanet İşleri Reisliği tarafından bu yüksek eserin tashihine memur edildiğimde bu vazifeyi yalnız âlî bir emre icabet etmiş olmak için kabul etmiştim. Aynı zamanda ***Sahîh-i Buharî Muhtasarı "Tecrid"*** *in tercüme ve izahına da memur edilmiş bulunuyordum. Bu, benim için aslî, diğeri fer'î ve ek bir vazife halinde görünüyordu.* ***Fakat bu Yeni Hutbelerim'in fihristini gözden geçirince, hele hele beş, on hutbe mütalâa edince, bu çok zengin esere karşı kendimde derin bir alâka ve çekicilik uyandı. Onun nur kadar saf ve berrak yazıları, aksettiği duygulu ve şuurlu gönüllerde iman ve takvâ neşesi yaratırken, müşkülpesent nazarların bile onun basımında bediî bir zevk duyabilmelerini temine çalışmayı gaye edindim. Hele aziz milletimizin minberlerinde, kürsülerinde okunacağını ve her hafta milyonlarca din kardeşlerimizin bu feyizli eserden kana kana öğüt alacağını düşündükçe, artık bütün kudret ve mesaîmi bunun güzel bir şekilde ve hatasız bir halde basılmasına hasrettim...***

Hiç şüphesiz bu feyizli eser, büyük bir himmetin zâde-i kemâlâtı olmakla beraber, derin bir ihlas ve samimiyetin zübde-i faziletidir. ***Uzak, yakın ilmî tarihimiz gözden geçirilsin, birçok âlimler, allâmeler gelmiş geçmiş, muazzam eserler yazmışlar, fakat hiç birisi İslâm ümme-***

[154] Metinde çok gerekli yerlerde anlaşılması güçlük arz eden kelimeler tarafımızdan değiştirildi. Özellikle dikkat çekmek istediğimiz görüşler ise siyah dizildi.

tinin bu haftalık ruhî gıdasını düşünmemiştir. Bu bapta ilk hatıra gelen şey, hutbe tahririnin küçük görülmüş olmasıdır. Hatanın esası, menşei de burasıdır. Fakat binlerce hatibin yed-i ihtiramına alarak milyonlarca mümininin ruhuna hitap edeceği bir kitabın tahrir ve telifi şerefini küçük görmek için biraz akıl ve insaftan uzaklaşmak icap eder. Yazılan bir eserde Rızâ-yı Barî arzu edilmekte ise ve yazanda onun ahirette zuhur bulması fikri hakim ise, müminlere ahlak ve fazilet mürşidi olmak kadar Allah'ın rızasını davet eden, bir yüksek pâye tasavvur edilebilir mi? Rasûl-i Kibriyâ Efendimiz neden bu hutbe ve hitabete bu kadar kıymet ve ehemmiyet atfetmiştir? Bunu küçük görmek büyük günah değil midir?"

SİYASÎ FAALİYETLERİ

Kâmil Miras, döneminin önde gelen din alimlerinden birisi olması yanında, siyasî kimliği de bulunan bir kişi idi. Nitekim hayatını ele aldığımız bölümde onun üç defa Osmanlı döneminde, bir defa da Cumhuriyet döneminde olmak üzere, doğum yeri Karahisar-ı Sahib/ Afyonkarahisar'ı temsil etmek üzere, hemşehrilerinin oylarıyla mebus seçildiğini göstermiştik. Bu sırada Meclis'te **İttihat ve Terakkî Fırkası** programını kabul ve takip eden Kâmil Miras, özellikle de **Maârif** ve **İlmiye** encümenlerinde görev yapmış, gerek Maârif'te ve gerekse Ders Vekâleti'nde hazırlanan kanunlarla ilgili konuşmalar yapmıştır.[155] Hem **Osmanlı Meclis-i Mebusân**'ının ve hem de **Türkiye Büyük Millet Meclisi**'nin çalışmalarını içeren zabıt cerîdeleri yayınlanmış bulunmaktadır. Bunlardan faydalanarak, onun mebusluğu sırasındaki faaliyetlerini özlü bir şekilde değerlendirebiliriz.

İkinci Meşrutiyet döneminde yapılan ilk seçimlere katılan Mehmed Kâmil (Miras) Efendi, 116 oydan 75'ini alarak Karahisar-ı Sahib mebuslarının başında Osmanlı Meclis-i Mebusân'ına seçilmiştir. 17 Aralık 1908 ile 18 Ocak 1912 tarihleri arasında üç yıldan biraz fazla süren bu ilk mebusluğunda İttihat ve Terakkî Fırkası üyesi olarak Meclis'te formasyonuyla uyumlu bir görevde bulunmuş, **Maârif Encümeni Zabıt Kâtipliği**'ni üstlenmişti.

Bu ilk mebusluğunda Kâmil Miras muhtelif vesilelerle Meclis-i Mebusân'da kürsüye çıkmış, fikir ve düşüncelerini açıklamıştır. Onun zabıtlara geçen ilk konuşması, Hüdâvendigâr Mebusu Hacı Ömer Efendi'nin, Maârif hizmetleriyle alâkalı olarak verdiği soru önergesinin görüşülmesi sırasında, 20 Şubat 1909'dadır.[156] Kâmil Miras bu konuşmasında, din derslerinin önemini vurgulamış ve *"Fünûn-ı zâhire insanın zâhirini nasıl tezyin ederse, Ulûm-ı Diniyye de bâtınını tezyin eder"* demiş, din derslerine özen gösterilmesini, bunun öğretmenlerinin ise muktedir, ilmiyle âmil kişiler arasından seçilmesini istemiştir. Ayrıca o, taşra okulların geliştirilmesi konusuna dikkat çekmiştir.

İkinci ictima yılında Kâmil Miras iki defa söz alıyor. Bunlar 22 Ocak 1910'da **Hakk-ı Telif Kanunu Lâyıhası**[157] ve daha sonra da **Ziraat ve Umûr-ı Mülkiyye-i Baytariyye Nizamnâme Lâyıhası**[158] dolayısıyla yaptığı konuşmalardır. Bu devrenin üçüncü toplantı döneminde önce 6 Şubat 1911'de **Evkaf Nezareti 1327 senesi Bütçe Kanunu Lâyıhası** dolayısıyla,[159] daha sonra da 13 Nisan'da aynı senenin **İlmiye Bütçesi** görüşüldüğü sırada, medreseleri çok iyi tanıyan bir kişi olarak konuşmuştur. Şu sözler ona aittir; *"Geçen sene İstanbul'da Fatih, Bâyezid, Ayasofya gibi üç dört medresede talebe-i ulûma Ulûm-ı Riyaziye vesâire tedrîse başlandı. Lakin fahrî bazı muallimler devam ediyordu...Bendeniz imtihanlarında bulundum, hayret ettim 4-5 aylık semere-i mesâileri pek büyüktü. Bu sene yine talebe-i ulûmla temasta bulunduğum itibarla biliyorum, sual ediyorlar, ne vakit okuyacağız diyorlar. Bu sene o adamlar devam etmediler. Bu sene hiç ulûm-ı muhtelife okunmamıştır. Okumak için teşnedirler. Tabii bu kadar bir meblağı diriğ etmeyiz".*

Kâmil Miras bu ilk dönemin üçüncü toplantı yılında başka bazı konularda da konuşmalar yapıyor.[160] Kısa süren ikinci devrede (6 Mayıs-5 Ağustos 1912) bir konuşmasına rastlayamadığımız Kâmil Miras, 14 Mayıs 1914 ile 21 Aralık 1918 arasındaki üçüncü mebusluğunu da 148 reyle, ekseriyeti alarak kazanmış ve Meclis çalışmalarına katılmıştır.[161]

Kâmil Miras Cumhuriyet döneminde de mebus olarak siyasî hayatın içerisinde yer almıştır. TBMM'nin ikinci devresinde 12 Ağustos 1923 ile 1 Haziran 1927 arasında genç Cumhuriyet'in Meclisi'nde de doğum yeri Afyonkarahisar'ı temsil eden Kâmil Miras, bu devrenin sonunda siyasî çalışmalarına kesin olarak son verecektir. Bu defa 227 oyla **Cumhuriyet Halk Fırkası** listesinden seçimi kazanan Kâmil Miras,[162] TBMM'de **İrşad**, **Şer'iye ve Evkaf**, **Diyanet** ve **Tapu** komisyonları sözcülüklerine seçilmiş, Meclis Genel Kurulu'nda dört değişik konu üzerinde söz almıştır.[163]

Kâmil Miras'ın TBMM'de ilk aktif rolü müftülerin seçimi konusuyla ilgilidir. Bununla ilgili olarak Kâmil Miras bir önerge hazırlamış ve Şer'iye ve Evkaf Encümeni Reisi Eskişehir Mebusu Abdullah Azmi ile Es'ad, Mustafa ve Rasih efendilerin de imzalarıyla Meclis Başkanlığı'na vermiştir. Buna göre, daha önceki birinci devrede Maraş Mebusu Hasip Bey; müftülerin herkesin katılacağı bir seçim sonunda (*re'y-i âmm* suretiyle) belirlenmesini ve halen görevde bulunanlar için de aynı uygulamanın yapılmasını öngören bir kanun teklifi hazırlamıştır. Halbuki müftülük *"iftâ"*, meslekî bilgi ve ihtisası gerektirdiğinden, bütün halkın katılacağı bir seçim sonunda belirlenmesinin hiçbir olumlu yönü bulunmamaktadır. Aksine ehil olmayan kişilerin, bir şekilde seçilerek müftülük makamını ele geçirmeleri mümkündür. Bu nedenle *"müftü intihabının kadîmi vechile bilfiil tedrîs ile meşgul mahallî uleması ve büyük camilerin eimme ve hutabası ile meclis-i idare ve belediye azası"* tarafından seçilmesi en uygun yol olacaktır.

Konu üzerinde bazı mebuslar söz almışlar, sonuçta **Kâmil Miras Şer'iye ve Evkaf Encümeni azası** ve mazbatanın kâtibi olarak söz

---

[155] TBMM'deki **Sicil Dosyası**ndan.

[156] **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre I, İctima Senesi 1, Ankara, 1982, c. I, s. 745.

[157] **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre I, İctima Senesi 2, Ankara, 1985, c. I, s. 589.

[158] **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre I, İctima Senesi 2, Ankara, 1985, c. II, s. 501.

[159] **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre I, İctima Senesi 3, Ankara, 1986, s. 573.

[160] Bkz. Yukarıda geçen c. V, s. 410, 437, 497, 522; c. VII, Ankara, 1991, s. 73.

[161] Her üç seçime ait mazbataların asılları **TMMM Sicil Arşivi**'ndeki 118 numaralı dosyasında bulunmaktadır. Onun bu dönemdeki çalışmaları da zabıt cerîdelerindedir.

[162] Bkz. **TBMM Sicil Arşivi 440 Numaralı Dosya**.

[163] Kâzım Öztürk, **Türk Parlamento Tarihi, TBMM II. Dönem 1923-1927**, Ankara, Tarihsiz, c. III, s. 39-40.

almıştır:

“Efendim! Mâlum-ı ihsanınız her seçimde seçmenin yerine getireceği vazifeye uygun seçmenler tayin edilir. Bu kâideye uyularak müftülerin seçiminde, müftülerin yerine getirecekleri vazife nazar-ı dikkate alınmıştır. Müftüler ne vazife yapacaklardır? Birisi ilmî vazifedir ki, iftâ (fetva verme)*’dır. Diğeri idarî vazifedir. Binaenaleyh seçmenleri iki sınıf olmak icap eder. Birisi onun ilmî kudret ve yeteneğini takdir edecek mahallî ulemâ ile büyük camilerin imamları ve hatipleri olabilir. İkinci yerine getireceği idarî vazifeye göre de Meclis-i İdare azaları, belediye azaları olur. Binaenaleyh bunun haricinde bütün halkın bu seçime katılmasında pratik bir fayda göremedik. İmam ve hatiplerin tamamının seçime katılmasına gelince, küçük camilerdeki imamların ve hatiplerin fetva verme derecesine varan ilmî bir kudreti takdire iştirak etmeleri hem zordur, hem de faydalı değildir. Bilindiği gibi fetva verme yüksek bir ilmî düzeyi gerektirir. Ufak camilerdeki imamlar ise o seviyede değildir. Sonra bütün köylerden ve bağlı yerlerden bir takım imam ve hatipleri getirmekte birçok müşkilât vardır. Bunun için Encümenimiz o yönü de doğru bulmamıştır. Eski usul seçim ki, Hükkâm-ı Şer’î ve Memurîn-i Şer’iyye Kanununun madde-i mahsusasında* (Md. 38, 39) *tayin edilmiştir, bilfiil tedrîs ile meşgul olan müderrisîn, büyük camilerin imamları ve hatipleri ve Meclis-i İdare ve Belediye azalarıdır. Bunu kâfi gördük”.* Mazbata bu şekli ile kabul edildi.[164]

Kâmil Miras’ın Diyanet İşleri Riyâseti’nin kurulduğu ilk seneki bütçesinin görüşmeleri sırasında, iki defa küçük çaplı müdahalesi söz konusuysa da burada onlar üzerinde duramayacağız.[165] Bununla birlikte aynı senenin Maârif Vekâleti bütçesiyle ilgili olarak 17 Nisan 1924’te yaptığı konuşmadan kısaca da olsa, söz etmemiz yerinde olacaktır. Burada onun eğitim-öğretimle dolu hayatının bir yansımasını bulmamız mümkün olacaktır.[166]

Kâmil Miras oldukça uzun konuşmasına eğitim-öğretim hayatına girişinin Meşrutiyet’ten öncelere uzandığını ifade ederek başlıyor ve hemen ilk cümleleriyle birlikte düşüncelerinin özünü ortaya koyan cümleyi zikrediyor: *“Maârifimizde ne Mutlakiyet devrinde, ne Meşrutiyet devrinde, ne de bugüne kadar Maârif Vekâleti, eski tabiriyle Maârif Nezâreti talim ve terbiyede sâlim bir program vücuda getiremedi ve katî bir sistem* (de) *takip etmiş değildir”.* Ona göre belirli bir hedef ve programın olmaması, kişilerin şahsî insiyatifleriyle hareket etmeleri sonucunu doğurmakta, bu da uyumsuzluklar ortaya çıkarmaktadır. Çocuklarımıza dini terbiye, aslî şekli ile verilmelidir. Bu çok önemlidir ve şimdiki halde ihmal edilmektedir. Biraz ansiklopedik bilgi ile çocuklarımızı yetiştirmiş olamayız. Herkesin katılacağı müşterek bir ilk öğretimden sonra ihtisas okulları bulunmalıdır. Kâmil Miras daha sonra tekrar terbiye konusuna dönüyor, Allah korkusunun kalplere yerleştirilmesinin lüzumunda ısrar ediyor ve nihayet Tevhid-i Tedrisât konusuna geliyor. Ona göre, 1908’den beri programlarının ıslah ve geliştirilmesi için çalıştığı medreselerin toptan kapatılması, isabetli olmamıştır. Çünkü 30 Dârulhilâfe’nin İmam-Hatip Mektebi haline çevrilmesi, kalan bütün Medâris-i İlmiyyelerin kapatılmasıyla ortada bir boşluk doğacaktır. Medâris-i İlmiyyeler konusunda ciddî bir inceleme yapılarak, yetersiz olanlar kapatılıp diğerleri devam edebilirdi. Halihazır durum ülkenin ihtiyacına hiçbir şekilde kâfi değildir. Bu şartlarda **İlâhiyat Fakültesi**’ne öğrenci bulmakta da büyük sıkıntılarla karşılaşılacaktır.

Kâmil Miras’ın bu devrede TBMM’de yaptığı son konuşma, daha önce de geçmiş olan 1925 yılı Diyanet İşleri Riyâseti bütçesinin görüşülmesi sırasındadır.[167] Bilindiği gibi bu görüşmelerin elle tutulur neticesi Hamdi Yazır tarafından **Kur’ân-ı Kerîm**’in tercüme ve tefsirinin yapılması, **Tecrîd-i Sarîh**’in tercüme ve açıklamasının 12 cilt halinde gerçekleştirilmesi, üçüncü olarak da Ahmed Hamdi Akseki’nin önce **Türkçe Hutbe** sonra da bunun gelişmişi **Yeni Hutbelerim** adlı eserleridir. Kâmil Miras, bu konuların görüşüldüğü oturumda, zabıtlara aksedenden daha aktif bir paya sahiptir. Neticede de ortaya çıkan eserlerden son ikisinde, onun çok önemli katkıları olmuştur.

Kâmil Miras, Şubat 1925’teki Diyanet İşleri Riyâseti Bütçesi’nden sonra Meclis’te neler yapmış, hangi siyasî gelişmelerin içerisinde yer almıştır? Kısaca bu hususa değinebiliriz. 8 Kasım 1924’te **Kâzım Karabekir**, **Refet Bele**, **Ali Fuat Cebesoy**, **Rauf Orbay**, **Adnan Adıvar** gibi Kurtuluş Savaşı’nın önde gelen isimleri, listesinden Meclis’e girdikleri Cumhuriyet Halk Fırkası’ndan istifa ederek 17 Kasım’da **Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası**’nı kurdular. İşte bu tarihten **Takrîr-i Sükûn Kanunu**’na dayanılarak partinin hükümetçe kapatıldığı 3 Haziran 1925 tarihleri arasında, çoğunlukla kabul edildiği üzere Cumhuriyet Tarihi’nin ilk çok partili devresi yaşanmıştır.[168] Kâmil Miras da bu hareketin içerisinde yer almıştır.[169] Bu yer alış onun **İzmir İstiklâl Mahkemesi**’nde yargılanmasına kadar giden gelişmelerin de nedeni olmuştur.

Bilindiği gibi 1926 yılı Haziran ayı ortalarında **Reisicumhur Mustafa Kemal Atatürk**’e bir suikast girişimi ortaya çıkarılmıştır. Yakalanan suikast tertipçilerini yargılamak üzere İzmir’e bir İstiklâl Mahkemesi gönderilmiş, 26 Haziran ile 13 Ağustos 1926 tarihleri arasında görev yapan bu mahkeme daha önce kapatılmış olan Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası üyelerini ve bir unutkanlık sonucu Kastamonu Mebusu Halid Bey haricindeki bütün mebuslarını da yargılamıştır. Böylece Kâmil Miras da, diğer bir kısım paşalar ve mebuslarla birlikte

---

[164] **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre II, İctima Senesi 1, Ankara, Tarihsiz, c. III, s. 317-318.

[165] **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre II, İctima Senesi 2, Ankara, Tarihsiz, c. VIII/1, s. 807, 847.

[166] Önemi dolayısıyla bu konuşmaya **Ekler** arasında yer vereceğiz. **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre II, İctima Senesi 2, Ankara, Tarihsiz. c. VIII/1, s. 814-816.

[167] **TBMM Zabıt Cerîdesi**, Devre II, İctima Senesi 2, Ankara, Tarihsiz, c. XIV, s. 249-270 (Eski Harfler); Yeni Harflerle c. XIV, Ankara, 1976, s. 223 v. dd.

[168] Ömer Sezgin-Gencay Şaylan, **Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası**, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1983, c. VIII, s. 2043-2051.

[169] Bizim çalışmamızı tamamladığımız sırada bu hareketi etraflıca değerlendiren bir araştırma yayınlanmış bulunuyor. Ahmet Yeşil, **Türkiye Cumhuriyetinde İlk Muhalefet Hareketi, Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası**, Ankara, 2002. Kâmil Miras için bkz. s. 180, 183, 239.

bu mahkemeye götürülmüştür. Kâmil Miras'ın sorgusu 8 Temmuz'da yapılmış,[170] Savcı tarafından suçsuz bulunmuştur.[171] Neticede çok sayıda idamla birlikte, muhtelif cezaların verildiği bu mahkemeden Kâmil Miras, diğer bazı arkadaşlarıyla birlikte 13 Temmuz 1926'da; *"Cerâim-i vâkıada bir gûnâ medhal ve müşâreketleri anlaşılamadığından..."* beraat etmiştir.[172]

Kâmil Miras'ın siyasî çalışmaları dolayısıyla hatırlanabilecek dikkat çekici bir husus da, hilâfetin kaldırılması konusunun TBMM'de görüşüldüğü sırada, dönemin **Adliye Vekili Seyyid Bey** tarafından yapılmış olan çok önemli konuşma ile ilgilidir. Bu konuyla ilgilenenlerin ihmal etmeksizin değindikleri bu konuşması ile Seyyid Bey, tartışmalara son noktayı koymuş, bütün endişeleri gidermiştir.[173] Çünkü onun konuşması, hilâfet konusunu bütün yönleri ile ortaya koyan ve kaldırılmasında bir sakınca olmadığını ikna edici delilleriyle açıklayan bir hitabedir.[174] Nitekim aynı sene içerisinde kitap halinde de neşredilmiştir.[175]

Kâmil Miras, yukarıda sözü edilen İstiklâl Mahkemesi'ndeki sorgulaması sırasında bu konuya da temas etmiş ve kanaatimize göre, oldukça dikkat çekici, bilgiler vermiştir. Aslında birbirine yakın olmakla birlikte, kısmen farklar da içeren onun bu konu ile ilgili sözlerini hatırlamakta yarar bulunmaktadır. 10 Temmuz 1926 tarihli **Hakimiyet-i Milliye'**ye göre o; *"Daha henüz Halife İstanbul'da iken Seyyid Bey'in o meşhur nutkunu terviç eden bendenizim. Onu hazmetmeyecek kabiliyette değilim"* demiştir. Tervic etmek; Kıymet ve itibarını artırma, revaçlandırmak; bir fikri tutma, destekleme anlamlarına gelmektedir.[176] 9 Temmuz tarihli **Vakit** ve **Cumhuriyet** gazetelerinde ise Kâmil Miras'ın sözleri şu şekilde kaydedilmiştir: *"Daha henüz Halife İstanbul'da iken Seyyid Bey'in tarihî nutkunu ihzâr eden hey'et-i aliyyede ben de vardım. Onlardan üç tanesi bugün rahmet-i Hakk'a intikal etmiştir".* Görüldüğü gibi Kâmil Miras'ın sözleri iki farklı şekilde kaydedilmiş bulunmaktadır. Fakat her ikisinde de, onun şu veya bu oranda, bu tarihî hitabe ile alakası söz konusu edilmiş bulunmaktadır. Bizim kanaatimize göre, özellikle Vakit ve Cumhuriyet gazetelerindeki cümleler ele alındığında, dikkat çeken, birbiriyle alakalı iki önemli husus ortaya çıkmaktadır. Bunlardan birincisi Seyyid Bey'in nutkunun bir ekip tarafından hazırlanmış olduğu ve Kâmil Miras'ın da bu ekip içerisinde bulunduğudur.[177] Diğer üyelerin kimliği bilinmemekle birlikte, onların da Mart 1924'de sağ olan, ama ifadenin verildiği tarihte ölmüş bulunan ve muhtemelen Fıkıh ve İslâm Tarihi kültürü yeterli kişiler olması düşünülmektedir. Bu birinciye bağlı ikinci husus ise; Hilâfetin kaldırılması konusunun Meclis'e anî bir gelişmenin sonucunda değil, belirli bir planlamanın neticesinde getirildiğidir.

---

[170] Mahkeme Başkanının soruları ve K. Miras'ın cevaplarından oluşan metin, diğerleriyle birlikte dönemin gazetelerinde yayınlanmıştır. Bkz. **Hakimiyet-i Milliye**, Nr. 1797, 10. Temmuz 1926; **Vakit**, Nr. 3059, 9 Temmuz 1926; **Cumhuriyet**, Nr. 777, 9 Temmuz 1926.

[171] Savcı'nın İddianâmesi'nde bu konu şu ifadelerle dile getirilmiştir: *"Besim ve Kâmil beylerle Mersin Mebus-ı esbakı Cemal Paşa, Bursa Mebusu Necati, Tokat Mebusu Bekir Sami beylerle esasen ilmî münakaşalardan başka kavmiyetçilik işleri ile temasına imkân ve ihtimal olmayan Feridun Fikri Bey, Şahin Çavuş, Keleş Mehmed ve Nimet Naciye Hanımla Torbalılı Emin'in de cürme temas eder vaziyetleri yoktur".* **Vakit**, Nr. 3063, 13 Temmuz 1926.

[172] **Hakimiyet-i Milliye**, Nr. 1802, 15 Temmuz 1926; Ergün Aybars, **İstiklâl Mahkemeleri**, Ankara, 1982, s. 364-365; Feridun Kandemir, **İzmir Suikastinin İçyüzü**, İstanbul, 1955, c. I, s. 103, 129; Azmi Nihat Erman, **İzmir Suikasti ve İstiklâl Mahkemeleri**, İstanbul, 1971, s. 156; Mete Tuncay, **İstiklâl Mahkemeleri**, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. IV, s. 1938-1943; Cevdet Küçük, İstiklâl Mahkemeleri, DİA., c. XXIII, s. 354.

[173] Seyyid Bey tarafından hilâfet konusunda ortaya konan görüşler değerlendirilmesi için bkz. Sami Erdem, **Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilafet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)**, Divan İlmî Araştırmalar, S. 1996/2 (İstanbul, 1996), s. 119-146; Ayr. bkz. Hüseyin Arslan, **Seyyid Bey ve Mustafa Sabri'ye Göre Hilâfet Meselesi**, Ankara, 1998, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

[174] Bu konuda örnek olarak bkz. Seçil Akgün, **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928)**, Ankara, Tarihsiz, s. 163-192; Mahmut Goloğlu, **Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?**, Ankara, 1973, s. 61-145; Azmi Özcan, **Hilâfet** (Osmanlı Dönemi), DİA., c. XVII, s. 551.

[175] Seyyid Bey, **Hilâfetin Mahiyyet-i Şer'iyyesi Hakkında Seyyid Bey Tarafından İrad Edilen Nutuk**, Ankara, 1340; Sadeleştirilmiş metin için bkz. Seyyid Bey, **Hilafetin Mahiyyeti Şer'iyyesi**, Sadeleştiren: Suphi Menteş, İstanbul, 1969. Seyyid Bey'e atfedilen bir de **Hilâfet ve Hakimiyet-i Milliye** (Muhtemelen Ankara, 1923) adlı bir eser bulunmaktadır.

[176] Ferit Develioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, 1970, s. 1037.

[177] Seyyid Bey ile Kâmil Miras'ın formasyon, çalışma alan ve yerleri arasında birebir aynılık var, denecek derecede bir yakınlıktan bahsetmek mümkündür. Seyyid Bey de Medrese tahsilinden sonra Dârulfünûn'u bitirmiştir. Aynı şekilde İkinci Meşrutiyet döneminde birinci ve ikinci devrede mebusluk yapmış, fark olarak üçüncü devrede Ayân Meclisi üyeliğinde bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde İkinci Devrede birlikte mebusturlar. Dârulfünûn'da dersler vermiş Usûl-i Fıkıh Dersleri başlıklı (Basılış tarihleri: 1911, 1914, 1917, 1922) farklı eserler vermiştir. Geniş bilgi için bkz. İsmail Kara, **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi Metinler-Kişiler**, İstanbul, 1997, c. I, s. 257-258.

ESERLERİ

Kâmil Miras, Osmanlı son döneminde yetişmiş, hem bu sırada ve hem de Cumhuriyet devrinde yaşamış, farklı eğitim-öğretim kurumlarında dersler vermiş, eserler yazmış bir din âlimidir. Bu çapta ulemâdan bir kişi hangi formasyona sahip olması gerekiyorsa, o da ona eksiksiz sahipti. En iyi hocalardan dersler okumuş, medrese tahsilini büyük bir başarı ile tamamlamıştı. Bunun yanında üniversitenin dinî ilimlerle ilgili bölümünü de bitirmişti. Her iki öğretim kurumundaki üstün performansı dolayısıyladır ki, mezuniyetinden çok da fazla bir süre geçmeden, hem değişik düzeydeki medreselerde ve hem de üniversitede dersler vermeye başlamış ve bu hizmetine ilerleyen senelerde de devam etmiştir. Ayrıca dersiâm olarak ilim talipleriyle meşgul olmuştur. Bu arada önemli bir kısmı bu öğretim kurumlarında okuttuğu derslerle ilgili olmak üzere, eserler kaleme almış, ansiklopedi maddeleri yazmış, çeşitli düzeylerde makaleler hazırlamıştır. Biz burada onun eserlerinin bir listesini, basılış yer ve tarihlerini belirterek göstermeye çalışacağız. Fakat ondan da önce, eserlerinin en önemlilerinin de olsa, kısa bir değerlendirmesini yapmamız yerinde olacaktır.

Kâmil Miras, çok iyi derecede Arapça ve Farsça bilmekte idi. Şiir yazdığı belirtilmekte ise de, bugün için onun şiirleri elimizde bulunmadığından, şairliği konusunda bir fikir ileri sürebilecek durumda değiliz. Bununla birlikte ulaşabildiğimiz bir iki küçük örneği gösterebiliriz. Bursa Yeşil Cami şadırvanı için şu dörtlüğü yazdığı nakledilir:[178]

Ey Müslüman! Şu şadırvan, sanma sâde bir çağlayan
Tanrı'mızın rahmeti bu, su değildir ondan coşan
Köşelerinden fışkıran, huzme bir nurdan direk
Gönülleri hoş etmede dökülürken süzülerek.

O, bir başka kıtasında ise şunları yazmıştı:

Eksik sıfatlardan ârî Allah'ım.
Seni tesbih eder, överim dâim
Senden başka Tanrı yoktur tapacak,
Ben sana ibadet ederim ancak.

Kâmil Miras, Ahmet Hamdi Akseki'nin Diyanet İşleri Reisi olması üzerine, bu yakın arkadaşını tanıtan bir makale yazmış ve onun resminin altına şu beytini kaydetmişti.[179]

Üstad! Seni tasvir edemez fırça, fotoğraf,
Eyler sana Kâmil "yüca" tarihini ithaf.

Kâmil Miras'ın hazırladığı bazı çalışmalarının basılmamış olduğunu, yakın arkadaşı Eşref Edip ifade etmekte ise de, bunlarla ilgili olarak başka bir yerde, her hangi bir kayda ulaşmamız mümkün olamamıştır.[180] Bu nedenle bu konuyu bu kadarla bırakmak istiyoruz. Bununla birlikte onun yayınlanmış olduklarını bildiğimiz bir kısım eserlerine de ulaşmamız mümkün olamamıştır.

Kâmil Miras'ın makalelerinin tamamını belirleyemesek bile, kitap haline getirilerek basılmış çalışmalarını görmek ve kısa tanıtımlarını yapmak, bizim öncelikli hedeflerimiz arasında idi. Bu amaçla ülkemizin belli başlı kütüphaneleri yanında, çeşitli ihtimalleri dikkate alarak araştırma yaptığımız, çok sayıdaki diğer kütüphanede de onun kitaplarının tamamına ulaşamadık. Bu tarama çerçevesine, bazı araştırma merkezlerine ait özel kitaplıkları, eserlerin konuları itibarıyla ilgili olduklarını düşündüğümüz, ülkemizin önde gelen ilim adamlarıyla birlikte, genç araştırmacılarını da dahil etti isek de, hedefimize tam olarak varamadık. Çeşitli yöntemlerle, çok sayıda dostumuzu da araya koyarak yaptığımız uzun süreli araştırmalar sonunda Kâmil Miras'ın bugün hayattaki iki torunundan birine ulaşabildik.[181] Fakat bulunmayan kitapları bu yolla temin edebileceğimiz yönündeki düşüncemizin tahakkuku, bu şekilde de mümkün olamadı. Bu durumda, bizim ulaşamadığımız eserlerin ileride başka bazı araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılmalarını temennî ederek kalben de diledikten sonra, bu neticenin nedenlerini düşündük.

Yaklaşık olarak 90 sene önce basılmış olması gereken kitaplara ulaşılamamış olmasının, kabul edilebilir bir izahı bulunmalıydı. Bizim bu duruma getirdiğimiz açıklama şöyledir. Kâmil Miras'ın kitap boyutundaki eserleri, makalelerinden oluşan **Ramazan Musahabeleri** ve **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi** haricindekiler, çoğunlukla Dâru'l-Fünûn'da olmak üzere, kısmen de

[178] Veli Ertan, **Vefatının Yıl Dönümü Nedeniyle Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Prof. Kâmil Miras (1874-1957)**, s. 22; Aynı yazar, **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Prof. Kâmil Miras**, s. 125.

[179] **Yeni Diyanet Reisi Profesör Ahmed Hamdi Akseki**, İTAM., c. II, S. 70 (İstanbul Mayıs 1947), s. 8.

[180] E. Edip, K. Miras'ın matbu eserlerini saydıktan sonra; *"diğer birçok eserlerini de tab'a imkân hâsıl olmamıştır"* diyor. **Tahrir Heyetimizden Profesör Kâmil Miras**, İTAM., c. I, S. 5 (İstanbul 27 K. Evvel 1940), s. 2; Aynı yazar, **Merhum Kâmil Miras**, SR., c. X, S. 244 (İstanbul 1957), s. 291.

[181] Bu vesile ile şu sırada ülkemize siyaset alanında hizmet verme çabasındaki eski Fakülte arkadaşım ve değerli dostum Prof. Dr. Abdurrahman Küçük'e İsmail Miras Bey'e ulaşmamdaki yardımından dolayı teşekkürlerimi sunarım.

medreselerde okuttuğu derslerin notlarından oluşmaktadır. Biz bu durumu dikkate alarak, onların basılış tarihlerini, bu derslerin okutulmuş oldukları öğretim yıllarıyla ilişkilendirerek belirlemeye çalıştık. Kitapların talebeye verilen derslerin notlarından oluştuğunu ve talebe tarafından bastırıldığını kabul ettiğimizde, bunların büyük ihtimalle o sıradaki öğrenci sayısı kadar veya az fazla, her halükarda düşük miktarlarda basılmış olduklarını düşünebiliriz. Nitekim Kâmil Miras'ın TBMM'ne, kendi el yazısıyla hazırlayarak verdiği kısa hayat hikayesindeki şu ifadeleri, bizim kanaatimizi desteklemektedir: *"Arz olunan şu ilmî müesseselerimizde tedrîs ettiğim derslerin bir kısmı yeni mevzûlar olmakla onlar hakkında tetebbuâtım talebe tarafından kısmen tab' edilmiştir"*[182] Kâmil Miras, bu sözlerinden sonra **Tarih-i Din-i İslâm**, **Tarih-i Fıkıh** ve **Tarih-i Kurrâ ve Müfessirîn**[183] adlı kitaplarını sayıyor. Kanaatimizce yalnızca bu üçünün sayılmış olması, eserlerin örnek kabilinden hatırlatılmış bulunmalarıyla ilgilidir. Çünkü bu kitapların kendisi tarafından zikredildiği yer TBMM'ye verdiği kısa hayat hikayesidir. Nitekim yakın arkadaşı Eşref Edip, birlikte çalıştıkları İslâm-Türk Ansiklopedisi'nde kendisini tanıtırken **Tecrîd Tercemesi** ve **Ramazan Musahabeleri** hariç, diğer altı eserini, kısmen farklı kelimelerle isimlendirerek ve ders takrirleri olduklarını tasrih ederek vermiş bulunmaktadır.[184]

Bizim belirlemelerimize göre Kâmil Miras'ın ilk kitabı, her sınıfında 30'ar öğrencinin bulunduğu Dâru'l-Fünûn-ı Şahane'nin Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye şubesinde, *Tarih-i Din-i İslâm* muallimliğine tayin edildiğinde, öğrencilere verdiği derslerin notlarından oluşan **Din-i İslâm Tarihinden Emevî ve Abbasî Devirlerine Ait Kısımları**'dır.[185] Bütün çabalarımıza rağmen, araştırmalarımız sırasında elde edemediğimiz bu eserin muhtevası hakkında bazı tahminlerde bulunmamız mümkündür. Dâru'l-Fünûn-ı Şahane ders programlarında, yalnızca okutulacak derslerin isimleri sayılmasına rağmen, bir istisna olarak bu dersle ilgili küçük bir ayrıntıya yer verilmiş bulunmaktadır. Buna göre Tarih-i Din-i İslâm derslerinde; *"...bi'l-münasebe eimme ve ulemâ-yı âlâm-ı İslâm hazerâtının menâkıb ve âsâr-ı aliyyelerinden dahi malumât-ı lâzıme verilecektir"*.[186] Yani bu derste Abbasîler dahil siyasî tarih yanında, şimdi medeniyet veya kurumlar tarihinin konuları içerisinde yer alan mevzular da işlenecektir. Bu takdirde söz konusu kitapta bu konuların işlenmiş bulunduğunu düşünmemiz yanlış olmayacaktır. Nitekim Kâmil Miras'ın çalışmaları arasında yer alan; **Peygamber Ordusunun Mekke'ye Girişi**, **Hz. Peygamber'in Medine'ye Hicreti**, **Peygamberimizin Bayram Hayatı**, **İslâm Medeniyetinde Harp Hukuku ve Tarihi** gibi makaleleri ile **Âl-i Muhammed**, **Âmil** ve bir kısım ilk dönem ulemâsı hakkında yazdığı ansiklopedi maddeleri ile özellikle çok kapsamlı bir çalışma olan **Abbasîler Devrinde İlim Hareketleri** (büyük boy 51 sayfa) başlıklı araştırması, bu kitabın muhtevasıyla, şu veya bu şekilde ilişkili bulunmalıdır.

Kâmil Miras hem Dâru'l-Fünûn-ı Şahane'nin Ulûm-ı Âliye-i Diniyye şubesinde ve hem de değişik düzeydeki farklı medreselerde *Fıkıh* veya *Tarih-i Fıkıh* dersleri vermiştir. Buralarda verdiği dersleri kitap haline getirilmiş olan Kâmil Miras'ın, Cumhuriyet öncesindeki çalışmaları içerisinde en fazla yayılma imkânı bulanı bu eserleridir. Onun **Tarih-i İlm-i Fıkıh** adını taşıyan iki kitabı bulunmaktadır. Birbirinin devamı şeklinde nitelenebilecek olan bu kitaplardan birincisi Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Şer'iyye şubesinde okutulan ders notlarından oluşmakta olup, 1913'te basılmış, 112 sayfadır. Aynı adı taşıyan ikinci kitap ise 1915'te basılmıştır ve Medresetü'l-Mütehassisîn'de okutulan derslerden oluşmaktadır. Fakat bu ikinci kitabın biz, farklı kütüphanelerdeki nüshalardan eklemeler yapmak suretiyle, ancak 128 sayfalık kısmına ulaşabildik. Bu sebeple kitabın en son sayfasının numarasını belirlememiz mümkün olamamıştır.

Tarih-i İlm-i Fıkıh'ın birinci kitabı, Tarih-i Fıkıh'ın genel Tarih içerisindeki özel konumunu vurgulayarak başlıyor. Ona göre **Tarih-i Fıkıh**; *"Ahkâm-ı celîle-i İslâmiyenin cihet-i vaz' ve zaptı ve suret-i nakil ve istinbâtı ile mezâhib-i muhtelifenin keyfiyet-i teessüs ve intişarından bahseden bir ilimdir"*. Konusunun önemi dolayısıyla, Tarih-i İlm-i Fıkıh, 1912 senesinde Dâru'l-Fünûn programlarına dahil edilmiştir. Dersin yeni olması, müfredatının uygulanabilmesi için araştırmalar yapılmasını gerekli kılmıştır. Bunun üzerine Kâmil Miras, biri özlü (*mücmel*), diğeri geniş (*mufassal*) iki eser hazırlamayı kararlaştırmıştır. Bu kitapların muhtevalarının hangi konuları içereceği Tarih-i İlm-i Fıkıh'ın birinci kitabının sonundaki (s. 11-112) *"İfade-i Mahsusa"* başlıklı bölümde gösterilmiştir. Yazar, araştırmalarını tamamladıkça hazırladığı takrirlerini, peyderpey bastıracaktır. Böylece öğrenciler not tutmanın zahmetinden kurtulacaklardır. O, gelecek senelerde araştırmalarını geliştirmeyi ve kitabını genişleterek tamamlamayı temenni etmektedir. Biz, daha iyi tanımaya fırsat vermesi için, kitapta yer alan konu başlıklarından başlıcalarını burada göstermek istiyoruz: *Ahkâm-ı Şer'iyyenin Suret-i Vaz'ı*, *Ashab-ı Kiram'ın Suret-i Zabt ve Nakli*, *Haber-i Vahidin Hücciyyeti*, *Ehadis-i Şerîfeden İstinbât-ı Şerâyî*, *Silsile-i Esânîd ve Tabakât-ı Ruvâd*, *Kitap ve Sünnetin Cem' ve Tahriri*, *Meâhiz-i Fıkhiyye*, *Kurûn-ı Selâse*, *Fukahâ-yı Ashab-ı Kirâm*, *Ebu Bekir-i Sıddîk*, *Ömerü'l-Fâruk*.

Tarih-i İlm-i Fıkıh'ın ikinci kitabına gelince; buradaki ilk başlık *Karn-ı Sanî*'dir. Dikkat çeken diğer önemli başlıklar arasında *Fukahâ-yı Tâbiîn*, *Karn-ı Sâlis*, *Tedvîn-i İlm-i Fıkıh*, *İslâm'da Kaza*, *Fukahâ-yı Tebe-i Tâbiîn*, *İmam-ı Mâlik ve Mezheb-i Mâlikî*, *Süfyân-ı Sevrî*, *İbn Ebî Leylâ*, *Evzaî*, *Müslim b. Halid*, *İmam Ebû Yusuf*, *İmam Muhammed*, *İmam Züfer*, *Karn-ı Rabî*, *Şâfiî ve Malikî Mezhepleri*, *Usûl-i Fıkıh'ın Tedvini ve Fukahâ ve Mütekellimîn Meslekleri*. Kâmil Miras'ın bu kitapları, öğrenciler için hazırlanmış ders notları olmalarına rağmen, kaynaklara müracaatla hazırlanmış ve Fıkıh Usulü yanında Hadis ve Tefsir Usulü'nden de istifade edilerek, kendilerinden önceki çalışmalardan, belirli oranlarda farklılık ve orijinalliklere sahip eserlerdir.[187]

---

[182] **TBMM II. Devre Sicil Dosyası, Nr. 440**.

[183] Bu eserin **Kur'ân ve Tefsir Tarihi** isimli kitapla aynı olduğunu düşünüyoruz. **Tarih-i Kurrâ ve Müfessirîn** ismi TBMM'ne verilen öz geçmişte belirtilmiş olmasına rağmen, diğeri E. Edip'in iki makalesinde bu şekliyle yer almıştır.

[184] E. Edip, **Tahrir Heyetimizden Prof. Kâmil Miras**, İTAM., c. I, S. 5, s. 2; Aynı Yazar, **Merhum Kâmil Miras**, s. 291-292.

[185] Kâmil Miras'ın bu kısımda ismi geçen kitap ve makaleleri için, çok gerekli olmadıkça dipnot kullanmayacağız. Çünkü bunlar hemen aşağıda liste halinde gösterilmiş bulunmaktadır.

[186] **Dâru'l-Fünûn-ı Şahane Nizamnâmesi**, İstanbul, 1318, s. 10.

[187] Bu iki kitabı bizim istifademize verme lütfunda bulunan Doç. Dr. Şamil Dağcı ile değerlendirerek bizimle fikirlerini tartışan Dr.

Kâmil Miras'ın 29 Ocak 1914 tarihinden itibaren, diğer görevlerine ek olarak, Dâru'l-Fünûn'da *İlm-i Ahlâk* muallimliğine tayin edildiğini biliyoruz. Bu ders aynı senenin 24 Ekim'inde kaldırılmışsa da, Hoca hazırladığı ders notlarını **(Dâru'l-Fünûn) Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri** adı altında 64 sayfalık küçük bir kitap haline getirebilme başarısını göstermiştir. Söz konusu ders kaldırılmamış olsa idi, hiç şüphesiz bu eser de gelişme ve genişleme imkânı bulacaktı. Elimizde bulunan haliyle **Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri** geniş bir giriş (*Mukaddime*) ve yarım kalmış bir bölümden (*Fasıl*) oluşmaktadır. Giriş; *Ahlâk-ı Şer'iyyenin Mahiyeti*, *Mevzuu*, *Fâidesi ve Me'hazları* şeklinde bir başlığa sahiptir (s. 1-35). Birinci bölümde ise; *Esâs-ı Vezâif-i İnsaniye*, *Vazifeden Gaye- İhlâs fi'l-Amel*, *Vazifenin Kuvve-i Te'yidiyyesi*, *Vezâifin Taksimi*, *Vezâif-i Nefsiyye (Terbiye-i Cismiyye, Terbiye-i Ruhiyye)* ele alınıp değerlendirilmiştir. Konularını açıklarken, daimi olarak ayet ve hadislere dayanan yazar, sayfa 30 ve 64'te toplam 23 soru ile okuyucusuna, anlatılan kısımları ne ölçüde kavramış olduğunun denemesini yapma fırsatını vermektedir. Kitapta önemli gördüğümüz birkaç cümleye yer verebiliriz: *"Hiçbir emr-i ahlâkî yoktur ki, emr-i dinî ve emr-i imanî olmasın"* (s. 3); *Kavâid-i ahlâkiyye din ile teyid edilmedikçe bütün tabakât-ı nas tarafından mazhar-ı kabul olamaz ve olamamıştır"* (s. 4); *"Ahlâk-ı Şeriyyenin me'hazları; Evvelâ Kitap, sonra Sünnet'tir. Üçüncü bir me'haz da Fahru'l-Mürselîn Efendimiz'in dest-i terbiyetinde yetişen ashâb-ı güzîn ile onların perverdeleri olan tâbiîn-i kirâm ve müctehidîn-i izâm hazerâtının siret-i seniyyeleridir"* (s. 7-8); *Nazar-ı İslâm'da hüsn-i hulktan ehem ve kıymetdâr bir meziyet yoktur"* (s. 28).[188]

Kâmil Miras'ın kendilerine ulaşamadığımız **İlm-i Kelâm Tarihine Ait Tetkikler**, **Kur'ân ve Tefsir Tarihi** ve **Kur'ân'ın Cem'i** adlı eserleri ile ilgili olarak burada bir görüş ileri sürmemiz isabetsiz olabilir.[189] Bu sebeple bunları geçip, **Ramazan Musahabeleri** adlı, makalelerinden oluşmuş çalışmasını özlü olarak değerlendirmek istiyoruz.

Ramazan Musahabeleri, Kâmil Miras'ın değişik tarihlerde, farklı yayın organlarında neşredilmiş makalelerinden seçilmiş yirmi beşini bir araya getirdiği bir kitaptır. Sedad Miras tarafından yayınlanan bu eser, bir serînin ilk kitabı olarak düşünülmüş ve her üç ayda bir neşri kararlaştırılmışsa da ancak birincisi yayınlanabilmiştir. *Nâşirin Önsözü*'nde verilen bilgiye göre, makaleler yazarı tarafından yeniden gözden geçirilmiş, gereksiz tekrarlar atılmış, yer yer açıklamalar ilave edilerek lüzumlu düzenlemeler yapılmıştır.[190]

Kâmil Miras'ın yukarıda tanıtımını yaptığımız kitaplarının hepsi Cumhuriyet öncesinde basılmışlar ve ilmî yayınlar olmalarının da bir sonucu olarak, döneminde kullanılan dille yazılmışlardır. Yani günümüzün nesilleri onları, alfabe farkını dikkate almazsak bile, anlamakta zorlanabilirler. Halbuki buradaki makaleler oldukça sade yazılmışlardır ve kolay okunur, zevkle takip edilir niteliktedirler. Onun sade dil kullanmasının enteresan bir örneği olarak *Sadaka-i Fıtır*'ı *Bayram Sadakası* şeklinde isimlendirmesini hatırlayabiliriz (s. 57). Biz bu kitapta yer alan makalelerden bir kaçına, örnek olarak bu çalışmamızın sonunda yer vereceğiz. Bununla birlikte burada da bazı önemli gördüğümüz noktalarına işaret ederek, küçük alıntılar yapmak istiyoruz. 1949 senesinde neşredilmiş bu eserinde Kâmil Miras; *"Bugünkü içtimaî hayatımıza göre zekât fakirlere, miskinlere, borçlulara ve devletçe tanınmış hayır müesseselerine verilir"* (s. 45) diyor. Bununla birlikte ona göre; *"Devletin müsaade ve vekâletini haiz olmayan bir teşekkül ne kadar hayırperver olursa olsun –hattâ cami yaptırmak gibi bir hayır teşebbüsü bile olsa- caiz değildir"* (s. 49). Hoca *Kadir Gecesi*'nin zamanı ile ilgili olarak da dikkat çekici bir açıklama getiriyor. Ona göre; İmam Ebû Hanife ve Hanefîlere göre Kadir Gecesi yalnız Ramazan ayı gecelerine mahsus olmayıp, senenin öbür aylarından bir gecede de bulunabilmektedir. *"Şu halde bir senenin her gecesinin Kadir Gecesi ümidiyle feyizli ve ibadetli geçirilmesi lazımdır"* (s. 55). O *teşrik tekbirleri* ile ilgili olarak da şunları söyler; *Allahüekber, Allahüekber, lâ ilâhe illallah, vallahü ekber, Allahü ekber, velillahilhamd.* Kurban Bayramında Arafe günü sabah namazından başlanarak 23 vakit farz namazlardan sonra okunan bu tekbir Itrî merhum tarafından segâh makamında bestelenmiştir. *"Asırlardan beri İslâm ve Türk camileri içinde içli bir sevgi ile karşılanan tekbir metni bir ara çok çirkin bir üslup ile Türkçe'ye çevrildiyse de çok yaşamamış, tercüme bırakılarak metn-i aslî asır-dîde şerefli mevkiini yeniden almıştır"* (s. 101-102).

Bilindiği gibi Kâmil Miras'ın en hacimli eseri **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi**'dir. Hatta onun ülkemizin büyük bir kesimi tarafından, özellikle bu çalışmasıyla tanınmakta olduğunu ifade etmek, yanlış olmayacaktır. Daha önce Kâmil Miras'ın teklifiyle TBMM'de Kur'ân-ı Kerîm'in tercüme ve tefsiriyle birlikte, uygun bir hadis kitabının tercümesinin hazırlanmasının kabul edildiğinden bahsetmiştik. Bu alanlarda görevlendirme yapılacağında, onun görüş ve yardımlarına müracaat edildiğini de ifade etmiş bulunuyoruz. Sonuçta **Kütüb-i Sitte** içerisinde yer alan hadis kitaplarının en başında bulunanı Sahîh-i Buharî'nin **Ebu'l-Abbas Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdüllatif eş-Şercî ez-Zebîdî** (ö. 893) tarafından yapılmış muhtasarı Tecrîd-i Sarîh (**Et-Tecrîdü's-Sarîh li-Ahadîsi'l-Câmii's-Sahîh**) seçilmiş, tercüme ve şerhinin yapılmasıyla **Babanzâde Ahmed Naim Bey** görevlendirilmişti.[191] Emsallerine göre birçok yönden üstün olan ve bu nedenle seçiminde isabetli davranılmış bulunduğu muhakkak olan bu eseri Ahmed Naim Bey büyük bir dikkat ve titizlikle hazırlamaya başlamış, ilk iki cildinin eski harflerle basılmasından (1928), üçüncü cildin müsveddelerinin hazırlanmasından sonra ise (14 Ağustos 1934) Hakk'ın rahmetine kavuşmuştur. Bunun üzerine -Yüce Allah'ın bir takdiri olarak– başlangıcında bulunduğu

---

Halil Altuntaş ve Dr. Ekrem Keleş beylere teşekkür ederiz.

[188] Bu kitapla ilgili olarak bize fikir vermiş olan eski öğrencimiz, şimdi meslektaşımız olan genç araştırmacı Dr. Müfit Saruhan'a teşekkür ederiz.

[189] Hiç şüphesiz başta Tecrîd Tercemesi olmak üzere muhtelif çalışmalarından faydalanarak, ulaşamadığımız eserlerindeki bazı fikirleri ile ilgili görüşler ortaya konabilirse de, biz böyle bir çabanın bizim sınırlarımızı aştığını düşünmekteyiz.

[190] Kısa tanıtımı için bkz. Ahmet Kâmil, **Yeni Neşriyât**, SR., c. III, S. 51 (İstanbul Temmuz 1949), s. 12.

[191] Onun hayatı ve eserleri ile ilgili olarak daha önce geçenler haricinde bkz. Muallim Cevdet İnançalp, **Müderris Ahmet Naim**, İstanbul, 1935; Hüseyin Hansu, **Babanzâde Ahmet Naim Hayatı, Fikirleri, Eserleri, Hadisçiliği**, Van, 1996, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Bu tezin 64-67 ve 101. sayfadan sonraki kısımlarında onun Tecrîd Tercemesi değerlendirilmektedir. Ayr. bkz. Ahmet Nedim Serinsu, **Babanzâde Ahmet Naim, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri**, Ankara, 1978, Yayınlanmamış Lisans Tezi.

bu hayırlı işin tamamlanması da Kâmil Miras'a nasip olmuş, üçüncü cildin basıma hazırlanması, kalanların da tercüme va açıklamalarla yayınlanması görevi kendisine verilmiştir. O da bu çok hayırlı işe ömrünün on yılını ayırmış ve kalan dokuz cildin mükemmel bir biçimde hazırlanması için büyük gayret sarfetmiştir. Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından defalarca bastırılan **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Türcemesi ve Şerhi**, Cumhuriyet nesillerinin İslâm'ı öğrenmelerinde önemli bir kaynak oluşturduğu gibi, bugün hala bütün cami ve müftülük kitaplıklarında, imam, vaiz, müftü gibi meslek erbabının ellerinde, ayrıca binlerce Müslüman-Türk'ün kütüphanelerinde mümtaz bir yer tutmakta ve kendisinden beklenen hizmeti ifaya devam etmektedir.

Kâmil Miras'ın Tecrîd-i Sarîh tercüme ve şerhindeki ilmî performansı nedir? Hangi yol ve yöntemleri kullanmıştır? Onun bu çalışmasının genel veya detaylı bir değerlendirilmesi yapıldığında neler söylenebilir? Bu soruları artırmak mümkündür. Fakat biz bunlar ve benzeri sorulara cevap vermeyi Hadis alanının gerçek mütehassıslarına bırakmak istiyoruz. Bu vesile ile Osmanlı'dan Cumhuriyet'e intikâl eden bu büyük âlim ve onun hadisçiliğinin konu edinildiği kapsamlı bir araştırmanın, hala yapılmamış olmasını da bir eksiklik olarak hatırlatarak Tecrîd tercemesi ile ilgili birkaç hususa değinmekle yetineceğiz.

Kâmil Miras, Sahîh-i Buharî Muhtasarı-Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi'nin üçüncü cildinin sonuna eklediği **"Musahhihin Bir Sözü"** (s. 404) başlıklı kısa yazısında gerek bu cilt ve gerekse kalan ciltlerle ilgili olarak bazı düşüncelerini ortaya koymaktadır. Buna göre K. Miras'a üçüncü cilt müsvedde halinde intikâl etmiş, o, eseri basıma hazırlamış, tashihlerini yaparak neşrini sağlamıştır. Bunlar yanında K. Miras, yer yer ilavelerde bulunmuş ve ilavelerini (K. M.) remziyle göstermiştir.[192] Ona göre ilaveler ilim namına yapılmış olup, Ahmed Naim Bey tarafından Şâfiî mezhebi esas alınarak yapılan açıklamalarla ilgili olarak, Hanefî mezhebinin görüşleri özlü olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ayrıca her nasılsa gözden kaçmış olan 556. hadisin tercüme ve izahı yapılmıştır.[193] Yine K. Miras tarafından bu cildin ilk baskısının sonuna, "**Nûh İbn-i Ebî Meryem Hakkında Bir Yanlışın Tashihi"** başlıklı üç sayfalık bir kısım ilave edilmiş bulunmaktadır.

Kâmil Miras, Tecrîd-i Sarîh'in dördüncü cildinden itibarenki kısmının yayımında, Babanzâde Ahmed Naim Bey'in başlattığı usulü takiple birlikte, kendi uyacağı esasları da, bu cildin başına yazdığı **Önsöz**'de göstermiş bulunmaktadır.[194] Buna göre K. Miras, bu çok güç görevi, liyâkatinin üzerinde olmasına rağmen, Yüce Allah'ın yardımına güvenerek üstlenmiştir. Hadislerin tercümesinde metinlere sadakati esas tutmuş, açıklama kabilinden eklenen cümle ve kelimeleri parantez içerisinde göstermiştir. Eserdeki hadislerin açıklanmasında Sahîh-i Buharî öne alınmış, Zebîdî'nin, kitabın özetlenmesi hedefine yönelik olarak metinden çıkardığı ayetler korunmuş, tercümelerine yer verilmiştir. Yine bu sırada Buharî'nin aslında bulunan maktû ve muallak haberlerden de, faydalanılmıştır. Aynı şekilde eserin yayına hazırlanmasında konuyla ilgili farklı eserlerden faydalanılmış, özellikle de Buharî şârihi **Mahmud b. Ahmed el-Aynî**'nin **Umdetü'l-Karî** adlı kitabı rehber edinilmiştir. O, Tecrîd-i Sarîh'in en faydalı şekilde okuyucuya sunulabilmesi için, başka bazı prensipler de geliştirmiş ve onlar doğrultusunda sadakatle yürümeye gayret etmiştir. K. Miras sözlerine *"eserin her şeyden evvel Büyük Meclis'in zâde-i ilhâmı olarak milletimize sunulan bir armağan olmasını"* temennî ederek son vermektedir. Onun beşinci cildin sonundaki **"Bir Rica"** sında da,[195] bütün çabasına rağmen, tercümede bazı hataların yapılmış olabileceğini belirttiğini, bunların düzeltilmesinde okuyucuların yardımlarını istirham ettiğini görmekteyiz. Eserin yayınıyla ilgili dilek ve temennîlerini o, daha sonraları da gerek gördüğünde tekrarlamıştır.[196]

K. Miras'ın Tecrîd-i Sarîh'in tercüme ve açıklamasındaki tutumunu, yakın arkadaşı E. Edip şu iki anlamlı cümleyle ortaya koyuyor: *"Üstad, her bahsi ve her hadisi izah ederken onun bütün safhalarını kendine has sade ve selis bir üslup ile tahlil ve teşrih etmiştir. Bununla beraber üstad, üslubundaki bu sadeliği de azımsayarak, mümkün olan ıstılahları da Türkçeleştirmeyi arzu etmiş, ancak bu hususta kimsenin tasarrufa hakkı olmadığını ileri sürerek, bu sebeple daha ziyade sadelik mümkün olmadığı kanaatine varmıştır".*[197] Kâmil Miras'la yakın bir arkadaşlık ilişkisi içerisinde bulunan Mehmet Akif ise, Ahmet Naim Bey'in vefatından sonra eserin yarım kalacağı endişesine kapılmış ve bu endişesini dostlarına ifade etmekten de geri kalmamıştı. O, *"Faziletli, liyâkatli bir sahib-i irfan çıksa da şu işi tamam etse!.."* demekteydi. Görevin Kâmil Miras'a verilmesi üzerine ise, bu seçimden büyük memnuniyet duymuştu. Nitekim o, bu görevlendirmedeki isabeti, çevresindekilere şu cümlelerle ifade etmişti: *"Naim'in vefatı ile bu eserin nâ-tamam kalacağından çok korkuyordum. Fakat şimdi çok müteselli oldum. Diyanet Riyaseti çok isabetli bir iş yapmış..."*[198] Nihayet yorucu ve fakat son derece semereli bir çalışma bitirilip, başarı ile sonuna gelindiğinde Kâmil Miras duygularını şu cümlelerle ifade edecektir: *"Buharî'in bir hidayet meş'alesi olan Sahîh'inin ışığında müttekâ-yı iftikârımız olan şu âciz kaleme dayana dayana bu son durağa gelmiş bulunuyoruz. On senelik, geceli gündüzlü devam eden mesaî merhalelerinde Asr-ı Saâdet'in ibadet hayatını yaşadık, iman ve akîdelerini vicdanımıza sindirdik, o mubarek devrin medenî ve siyasî olaylarını gördük, birçok kahramanlık menkıbeleriyle dolu gazâ ve fütuhâtını temaşa ettik. Bu umumî hayatın yanında daima gördüğümüz ve öğrendiğimiz şey*

---

[192] Bazı tashihler iki sayfa altında oldukça geniş olup, bazan da bir sayfada birden fazla tashih bulunmaktadır. Bkz. Ankara, 1966, s. 4, 8-9, 15, 32, 33-34, 41-42, 48, 78, 84, 86, 100, 109, 142-143, 149, 162, 175, 184, 199, 225-226, 282, 322, 324, 333, 346-347, 355, 377-378, 400.

[193] s. 354-358.

[194] İstanbul, 1938, s. 3-5.

[195] İstanbul, 1938, s. 530-531.

[196] Bkz. Ankara, 1970, c. VIII, s. 477; Ankara, 1971, s. 407.

[197] **Merhum Kâmil Miras**, SR., c. X, S. 244 (İstanbul 1957), s. 291; Bu ifadeler E. Edip tarafından K. Miras'ın hayatta bulunduğu sıra da farklı fiil zamanıyla, aynen kullanılmıştır. Bkz. **Tahrir Heyetimizden Profesör Kâmil Miras**, İTAM., c. I, S. 5 (İstanbul 27 K. Evvel 1940), s. 1.

[198] M. Akif bir başka defasında ise; *"İşte şimdi bu iş tamam olur. Diyanet Riyâseti hakikaten ehlini bulmuş..."* demişti. Geniş bilgi için bkz. Eşref Edip, **Mehmet Akif**, c. I, s. 111-114, 260, 596.

insan haklarına hürmet ve adalet, hürriyet umdelerine riayettir"[199]

Kâmil Miras'ın tercüme ve açıklamalarında hiç eksiklikler, hatta hatalar yok mudur? Şüphesiz böyle bir iddiada bulunmak mümkün değildir.[200] Fakat bir taraftan bu yönde şumullü bir çalışmanın yapılmamış olması, diğer taraftan da bizim araştırmamızın böyle bir öncelikli hedef taşımamakta bulunması dolayısıyla, bunlar üzerinde durmak istemiyoruz. Sonuç olarak bizim bu kitapla ilgili kanaatimiz, samimi ve yorucu bir çalışmanın ürünü olduğu, uzun yıllar Müslüman-Türk okuyucusuna dinî bilgiler açısından kaynaklık eden başlıca eserlerden birini oluşturduğudur. Zamanımızın hadisçilerine düşen, varsa onun eksikliklerini ortaya koyarken, asıl olarak da günümüz insanının ihtiyaç duyduğu yeni hadis kitaplarını ortaya koyarak, başta bu ülkenin insanları olmak üzere bütün cihana Hz. Peygamber'in rehberliğinden faydalanabilme imkânını sağlamalarıdır.

---

[199] c. XII, sonunda **Hâtime**.

[200] Fakültemiz Hadis Anabilim dalı doçentlerinden **Bünyamin Erul**, bizim de teklifimizle Kâmil Miras'ın hadisçiliği ve Tecrîd tercemesi üzerinde bir çalışmaya başlamışsa da, incelemeleri halen tamamlanamamıştır. Bize müsveddelerinden faydalanmamıza imkân verdiği için kendisine teşekkür eder, araştırmasını başarı ile tamamlamasını Yüce Allah'tan temennî ve niyaz ederiz.

YAYINLARI

-1911-

-Din-i İslâm Tarihinden Emevî ve Abbasî Devirlerine Ait Kısımları, İstanbul, 1329 H. (Muhtemelen).

-1913-

-Tarih-i İlm-i Fıkıh, İstanbul, 1329/1331, 112 s. (Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi, Mukarriri: M. Kâmil, Tarih-i İlm-i Fıkıh Muallimi ve Bâyezid dersiâmlarından Karahisar-ı Sahib Mebus-ı Sabıkı).

-1914-

-Ahlâk-ı Şer'iyye Dersleri, İstanbul, 1330/1332, 64 s. (Dâru'l-Fünûn-ı Osmanî Ulûm-ı Şer'iyye şubesi muallimlerinden Karahisar-ı Sahib Mebusu: Mehmed Kâmil).

-1915-

-Tarih-i İlm-i Fıkıh, İstanbul, 1331, 128 s. (Medresetü'l-Mütehassisîn'de takrir edilen dersleri havidir. Mukarriri: M. Kâmil Medresetü'l-Mütehassısîn müderrislerinden Karahisar-ı Sahib Mebusu).

-1921-

-İlm-i Kelâm Tarihine Ait Tetkikler, İstanbul, 1339 H. (Muhtemelen).

-1923-

-Kur'ân ve Tefsir Tarihi (veya **Tarih-i Kurrâ ve Müfessirîn**), İstanbul, 1342 H. (Muhtemelen).

-Kur'ân'ın Cem'i, İstanbul, 1342 H. (Muhtemelen).

-1937-

-Yeni Hutbelerim Hakkında Duyduklarım, İstanbul, 1937 (Ahmet Hamdi Akseki'nin **Yeni Hutbelerim**, İstanbul, 1377, c. II sonunda), s. 551-556.

-1938-

-Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Çev. Kâmil Miras, İstanbul, 1939, c. IV ve V.

-1939-

-Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Çev. Kâmil Miras, İstanbul, 1939, c. VI.

-1940-

-Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Çev. Kâmil Miras, İstanbul, 1940, c. VII.

-Âdât ve Âdet, İslâm-Türk Ansiklopedisi (Bundan sonra İTA.), c. I, s. 68-74 (Muhtelif yönleriyle bölüm), 29 K. Evvel 1940.

-1941-

-Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Çev. Kâmil Miras, İstanbul, 1941, c. VIII.

-Âfâk, İTA., c. I, s. 108-110, 24 K. Sanî 1941.

-Âfâkî, İTA., c. I, s. 110-111, 24 K. Sanî 1941.

-Âfât, **Âfet**, İTA., c. I, s. 112-113, 24 K. Sanî 1941.

-Ağaç, İTA., c. I, s. 121-122 (Bölüm Hadis), 14 Şubat 1941.

-Âhâd, İTA., c. I, s. 141-142 (Bölüm Hadis Usulü), 7 Mart 1941.

-Âhir Zaman, İTA., c. I, s. 170-171, 4 Nisan 1941.

-Âir, İTA., c. I, s. 192-193, 18 Nisan 1941.

-Âl-i Muhammed, İTA., c. I, s. 252-254 (Bölüm Siyer-Hadis), 11 Temmuz 1941.

-Âlî, İTA., c. I, s. 289-291 (Bölüm Hadis Usulü), 19 Eylül 1941.

-Âmm, İTA, c. I, s. 338-350 (Bölüm Usul-i Fıkıh), 31 T. Evvel 1941.

-Âmil, İTA., c. I, s. 385-389 (Bölüm Müesseseler Tarihi), 19 K. Evvel 1941.

-1942-

-Âmin, İTA., c. I, s. 406-409, 9 K. Sanî 1942.

-Âmme Velâyeti, İTA., c. I, s. 444-449, 20 Şubat 1942.

-Bazı Mütâlaalara Cevaplar, İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası (Bundan sonra İTAM.), c. I, S. 28 (İstanbul 20 Şubat 1942), s. 4.

-Ârifâne, İTA., c. I, s. 509-511, 17 Nisan 1942.

-Âşûra, İTA., c. I, s. 604 (Bölüm Lugat), 15 Temmuz 1942; c. I, s. 609-611 Bölüm Fıkıh, İntikâd, Hilâfiyât), 30 Temmuz 1942.

-1945-

-Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Çev. Kâmil Miras, İstanbul, 1945, c. IX.

-Abbasîler Devrinde İlim Hareketleri, İTA., c. II, s. 125-176, Mart-Nisan 1945.

-Leyle-i Regaib, İTAM., c. II, S. 59-60 (İstanbul Nisan 1945), s. 2-3. Bu makale **Ramazan Musahabeleri**, s. 87-91'de de bulunmaktadır.

-Abd, İTA., c. II, s. 183, Nisan 1945.

-1946-

-Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Çev. Kâmil Miras, İstanbul, 1946, c. X.

-Rahmetli Üstad İsmail Hakkı İzmirli, İTAM., c. II, S. 63-64 (İstanbul, 1946), s. 2-3.

-Abdi Yalîl, İTA., c. II, s. 211-213, Yıl 1946.
-Abdullah b. Amr, İTA., c. II, s. 220, Yıl 1946.
-Abdullah b. Huzâfe, İTA., c. II, s. 226-227, Yıl 1946.
-Abdullah İbni Mubarek, İTA., c. II, s. 233, Yıl 1946.
-Abdullah b. Abdulmuttalib, İTA., c. II, s. 240-243, Yıl 1946.
-Abdullah Dârimî, İTA., c. II, s. ?, Yıl 1946.

-1947-

-Sahîh-i Buharî Muhtasarı ve Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi, Çev. Kâmil Miras, İstanbul, 1947, c. XI.

-İlk Devredeki Çocuklarımıza Din Kitabı, İTAM., S. 68 (İstanbul 1947), s. 14-15.

-Yeni Diyanet Reisi Ahmed Hamdi Akseki, İTAM., c. II, S. 70 (İstanbul Mayıs 1947), s. 6-9.

-Peygamber Ordusunun Mekke'ye Girişi, İTAM., c. II, S. 71 (İstanbul Haziran 1947), s. 5-7; S. 72 (İstanbul Haziran 1947), s. 5-7; Ayr. bkz. **Sebîlü'r-Reşad** (Bundan sonra **SR.)**, c. VIII, S. 187 (İstanbul Aralık 1954), s. 182-184; S. 188 (İstanbul Ocak 1955), s. 194-196.

-Leyle-i Regaibin Mahiyeti, İTAM., c. II, S. 71 (İstanbul Haziran 1947), s. 9-10. Bu makale aynı derginin 59-60. Sayısı'nın 2-3. sayfalarında da az farklı şekilde yayınlanmıştı. Ayr. bkz. **Hakka Doğru** (Bundan sonra HD.), c. X, S. 283 (İstanbul Temmuz 1951), s. 4-5; **SR.**, c. II, S. 41 (İstanbul Nisan 1949), s. 242-244; **SR.**, c. VII, S. 168 (İstanbul Mart 1954), s. 274-275; **SR.**, c. VIII, S. 191 (İstanbul Şubat 1955), s. 243-244; **SR.**, c. IX, S. 214 (İstanbul 15 Şubat 1956), s. 210-211, 221; **SR.**, c. XI, S. 261 (İstanbul Şubat 1958), s. 162-163; **SR.**, c. XII, S. 298 (İstanbul Aralık 1959), s. 364-366; **SR.**, c. XIV, S. 330 (İstanbul Aralık 1961), s. 66-68.

-Hz. Peygamber'in Medine'ye Hicreti, İTAM., c. II, S. 74 (İstanbul Temmuz 1947), s. 4-7; S. 77 (İstanbul Ağustos 1947), s. 2-4; Bu makale **Ramazan Musahabeleri**, s. 77-86'da da bulunmaktadır.

-Peygamberimizin Bayram Hayatı, İTAM., c. II, S. 78 (İstanbul Eylül 1947), s. 2-4; **HD.**, c. X, S. 285 (İstanbul Temmuz 1951), s. 3-5. Bu makale **Ramazan Musahabeleri**, s. 60-62'de de bulunmaktadır.

-Şer'an Seferin Mikyası: Kara, Deniz ve Hava Seferlerinde, İTAM., c. II, S. 79 (İstanbul Eylül 1947), s. 3; **Ramazan Musahabeleri**, s. 36'da kısmen; **SR.**, c. IX, S. 224 (İstanbul Temmuz 1956), s. 274.

-Tefsir ve Hadis-i Şerîf, İTAM., c. II, S. 81 (İstanbul Ekim 1947), s. 2-3.

-İslâm Câmiası İçinde Türeyecek Bozguncu Zümre, İTAM., c. II, S. 83 (İstanbul Ekim 1947), s. 3-5; **SR.**, c. IX, S. 210 (İstanbul Aralık 1955), s. 147-149.

-Peygamber Efendimize Ümmetinin Salatü Selâmı ile Arz-ı Tazimât Adabı, İTAM., c. II, S. 84 (İstanbul Kasım 1947), s. 3-4.

-Üstad Edib Âlî Bâkî Kıymetli Yazıları ve Eserleri, İTAM., c. II, S. 85 (İstanbul Kasım 1947), s. 15.

-İslâm Medeniyetinde Harp Hukuku ve Tarihi, İTAM., c. II, S. 86 (İstanbul Kasım 1947), s. 3-6; **SR.**, c. IX, S. 209 (İstanbul Kasım 1955), s. 131-134.

-1948-

-Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Terceme ve Şerhi, Çev. Kâmil Miras, İstanbul, 1948, c. XII.

-K. Miras'ın İlâhiyat Fakültesi ile İlgili Görüşleri, SR., c. I, S. 4 (İstanbul Haziran 1948), s. 62-63.

-Mubarek Berat Gecesi, SR., c. I, S. 6 (İstanbul Haziran 1948), s. 83, 96; **Ramazan Musahabeleri**, s. 98-100; **SR.**, c. IX, S. 218 (İstanbul Mart 1956), s. 258-259; **SR.**, c. XIV, S. 232 (İstanbul 21 Şubat 1962), s. 100-102.

-Allah Nedir? Deyince Gafil, Allah Deyip Hamuş Olur Dil, SR., c. I, S. 24 (İstanbul Aralık 1948), s. 370-371.

-1949-

-Ramazan Musahabeleri, İstanbul, 1949.

-Kur'ân Tercümesi Hakkında (Tarihî Hatıralar ve İlmî Hakikatler), SR., c. II, S. 38 (İstanbul Nisan 1949), s. 194-196, 208; **Tasvir**, 8 Nisan 1949; **Yeni Selâmet**, c. IV, S. 15-83 (20 Nisan 1949), s. 5'te kısaltılarak.

-Kur'ân Nedir?, SR., c. II, S. 39 (İstanbul Nisan 1949), s. 210-212; **SR.**, c. XIII, S. 319 (İstanbul Nisan 1961), s. 290-293.

-İslâm'da Fikir Hürriyeti ve Şahsî İstiklâl, SR., c. II, S. 40 (İstanbul Nisan 1949), s. 226-227; Tekrar **SR.**, c. XII, S. 320 (İstanbul Nisan 1961), s. 306-307.

-Kur'ân Tercümesi Hakkında, SR., c. II, S. 42 (İstanbul Mayıs 1949), s. 259-261.

-Vicdan Hürriyeti. Bu Mukaddes Hürriyetin İlahi Masuniyeti, SR., c. II, S. 47 (İstanbul Mayıs 1949), s. 338-340.

-Oruç Farîzası Hakkında, SR., c. III, S. 52 (İstanbul Temmuz 1949), s. 18-19.

-Haktan, Faziletten Yüz Çeviren Günahkarlar, SR., c. III, S. 53 (İstanbul Temmuz 1949), s. 34-36.

-Millî Kütüphanemize İthaf Olunan Kıymetli Bir Eser: Ebedî Risâlet, SR., c. III, S. 55 (İstanbul Ağustos 1949), s. 77-78 (Kitap tanıtma).

-Açıklamalı Din Dersleri, SR., c. III, S. 65 (İstanbul Kasım 1949), s. 239-240 (A. H. Akseki'nin kitabına tanıtma).

-1950-

-Hukuk Mantığı ve Tefsir, SR., c. II, S. 75 (İstanbul Mart 1950), s. 386-388 (Ali Himmet Berki'nin kitabına tanıtma).

-Kıyamet Gününde Peygamberimizin Şefaati, **Hz. İsa'nın Semaya Ref'i, Evliyanın Kerameti (Sual-Cevap)**, SR., c. IV, S. 88 (İstanbul Ekim 1950), s. 197-198.

-1951-

-İslâm'da Demokrasi, SR., c. V, S. 114 (İstanbul Kasım 1951), s. 212-216.

-Peygamber Efendimizin İsrâ ve Miraç Mucizesi, HD., c. X, S. 284 (İstanbul Temmuz 1951), s. 4-6.

-Sadaka-i Fıtır: Bayram Sadakası, HD., c. X, S. 286 (İstanbul Temmuz 1951), s. 3 ve 7; **İslâmın Nuru**, S. 3 (İstanbul Temmuz 1951), s. 14-15. Bu makale **Ramazan Musahabeleri**, s. 57-59'da da yer almaktadır.

-Fecr-i Sadık-Fecr-i Kazip, HD., c. X, S. 287 (İstanbul Ağustos 1951), s. 3 ve 7'de; Ayrıca **Ramazan Musahabeleri**, s. 23-26'da da yer almaktadır.

-1952-

-Nâme-i Saâdet-i Peygamberî, SR., c. V, S. 118 (İstanbul Ocak 1952), s. 275-276; Tekrar **SR.**, c. IX, S. 201 (İstanbul Temmuz 1955), s. 12-13.

-Takrîz, Hasan Basri Çantay'ın Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm'ine 26.05.1952'de yazılmıştır, İstanbul, 1965, s. 3-4.

-1954-

-Kur'ân Nasıl Cem'edildi?, SR., c. VII, S. 167 (İstanbul Şubat 1954), s. 263-266; S. 168 (İstanbul Mart 1954), s. 276-280; S. 169 (İstanbul Mart 1954), s. 290-291.

-1956-

-Ramazan Hilâli, SR., c. IX, S. 218 (İstanbul Nisan 1956), s. 276-277; Bu makale daha önce **Ramazan Musahabeleri**, s. 5-8'de de yayınlanmıştı.

-Ramazan Sohbetleri, SR., c. IX, S. 219 (İstanbul Nisan 1956), s. 293-295; Bu makale daha önce **Ramazan Musahabeleri**, s. 9-14'te yayınlanmıştı.

-Hicrî Tarih ve Yılbaşı, SR., c. IX, S. 221 (İstanbul Mayıs 1956), s. 227-229; Bu makale daha önce **Ramazan Musahabeleri**, s. 63-66'da yayınlanmıştı.

-Kurban Bayramı ve Bu Bayramla İlgili İbadetlerimiz, SR., c. IX, S. 223 (İstanbul Haziran 1956), s. 255-256; Bu makale daha önce **Ramazan Musahabeleri**. s. 101-105'te yayınlanmıştı.

-Kurban Vecîbesi, SR., c. IX, S. 223 (İstanbul Haziran 1956), s. 257-258; Bu makale **Ramazan Musahabeleri**, s. 106-111'de daha önce yayınlanmıştı.

-Hz. Muhammed Mevlidi Nebevî Menkıbesi ve İhtifali, SR., c. IX, S. 225 (İstanbul Temmuz 1956), s. 288-290; Bu makale **Ramazan Musahabeleri**, s. 70-76'da daha önce yayınlanmıştı.

-Aşûre Günü ve Oruç, SR., c. X, S. 227 (İstanbul Ağustos 1956), s. 18-19; Bu makale **Ramazan Musahabeleri**, s. 67-69'da daha önce yayınlanmıştı.

ESERLERİNDEN SEÇMELER[201]

Allah Nedir? Deyince Gafil, Allah Deyip Hamuş Olur Dil[202]

Sebilürreşadın 21 sayılı nüshasında fazıl-ı muhterem Raif Ogan, Allah ism-i celâli başlıklı bir yazısında Allah ism-i şerifinin ne Tanrı, ne de buna benzer başka kelime ve lûgatlarla tercüme olunamıyacağını izah ve ispat etmişti. Kudretli muharririn bu kıymetli yazısını seve seve okurken, bu din ve dil ile ilgili mevzu hakkında hatırladığım bazı malûmatı eklemek istedim. Ve Muallim Naci merhumun pek sevdiğim yukarıdaki beytini unvan olarak seçtim.

Edebiyatımızda hakikî bir varlık gösteren Naci merhum, Allah ism-i celâlinin medlûlü Allah'dır, deyip susmaktır, demekle yüksek bir hayranlık gösteriyor ve Hak Tealâ'nın zat-ı ulûhiyetini hakkıyla idrâk ve ihataya vesait-i marifetimiz kâfi olmadığı gibi, onun zatını Allah adından başka bir kelime ile, bir isim ile tercüme ve ifade etmek de mümkün değildir, demiş bulunuyor.

Hassas şairin edebî bir selika ile söylediği bu beyit, ilmî bir hakikatin tam bir ifadesidir. Cenab-ı Hak kendi adını Kur'ân diliyle Allah diye kendi bildirmiş ve bir takım esmâ-ı hüsnâ ve sıfat ile tavsif buyurmuştur. Bu cihetle Allah adı Vacib Tealâ'nın bütün kemal sıfatlarını ifade eden zat ismidir.Ve Vacibü'l-vücudun zatına mahsus öz adıdır. Hiç bir mabud ve hiç bir mevcut Allah adıyla ne hakikaten, ne de mecazen adlanmamış ve anılmamıştır. Meryem sûresinin 64 üncü âyetinde: *"Habibim, Allah için bir adaş bilir misin?"* suretinde inkârî bir istifham ile böyle bir adaşın tarihte geçmediği tespit buyurulmuştur. Bu cihetle ulemânın cumhuruna göre Allah ism-i şerifi, ne müşterek bir isimdir, ne de menkuldür. Belki doğrudan doğruya Hak Tealâ'nın zatına, irticalen intihap ve tahsis buyurduğu bir alemidir.

İmam Halil ve Sibeveyh gibi en büyük lûgat ve nehiv âlimleriyle Ebû Hayyan ve Razî gibi müfessirler ve birçok Usûl-i Fıkıh âlimleriyle İslâm hukukçuları hep bu mürtecel tezi müdafaa etmişler ve Allah ism-i şerifinin, hiç bir suretle istimal edilmeksizin doğrudan doğruya Vacip Tealâ'ya alem olduğunu kabul etmişlerdir. Yine ulemânın cumhuruna göre Zat-ı Bârî gibi Allah ism-i şerifi, bütün esmâ ve sıfat-ı ilâhiyeye mukaddemdir de.

Bir takım lisan âlimleri ve onlardan naklederek Zemahşerî, Beyzavî gibi müfessirler, Allah ism-i şerifinin aslına, me'haz-ı iştikakına, Arabî veya Süryanî olduğuna dair birçok mütalâalar dermeyan etmişlerse de bunlar nazariyelerden ibaret olup bir rivayete müstenid değildir.

Rivayet ilminin alemdarı büyük Türk âlimi İmam Buharî Sahih'inin birçok yerlerinde lûgavî rivayetler de naklettiği halde tefsir-i Kur'ân bahsinin başında besmelei şerifeyi tefsir ederken Rahman ve Rahîm ism-i şeriflerinin tefsirini ve me'haz-i iştikaklarını bildirdiği halde Allah isminin celâl ve azameti karşısında sükût ediyor ve bunun ilmini Cenab-ı Hakk'a havale etmiş oluyor.

***

Cenab-ı Hak, Kur'ân-ı Mübin'de Allah adını birçok esmâ-ı sıfat ile tavsif ederek Hak Tealâ'ya ibadette ve ulûhiyet hassalarında iştirâki redde delâlet eden yegâne bir isim olarak tayin, tahsis etmiş bulunduğundan tevhid kelimesi olan *"Lâ ilâhe illâllah"* yalnız Allah ism-i hassile tevhid ifade ediyor da Rabbimizin diğer esmâ-i hüsnâsından hiç birisi ile tevhid sahih olmuyor. Mesela *"Lâ ilâhe illerrahman"* yahut *"Lâ ilâhe illârrahim"* demek şehadet sayılmıyor. Bu böyle olunca Tanrı, İlâh, Huda gibi her hangi bir dildeki isimlerle tevhid sahih olmaz. Çünkü bunlar, birer ism-i cinstir. Allah gibi ism-i has değildir. Hak, mabuda denildiği gibi, fikri beşerin hayalinde icat ettiği batıl mabudelere de İlâh, Tanrı, Huda denilir. Bu cihetle İslâm binasının ilk temel taşı, Allah adiyle tevhid oluyor ve İslâm camiasına ancak Allah adına tevhid edilerek giriliyor.

Bu mühim esaslara göre, Süleyman Çelebi dilimizin şaheser bir manzumesi bulunan Mevlûd mecmuasında kelime-i tevhidin bir tercümesi olan bir mısraında: *"Birdir Allah, andan artık Tanrı yok"* demiştir. Daha parlak olmakla beraber: *"Tanrı birdir, andan artık Tanrı yok"* dememekte ne kadar isabet etmiştir.

Kelime-i tevhidin Cevdet Paşa'ya nisbet olunan: *"Yoktur tapacak Çalaptır ancak"* suretindeki tercümesi ise Süleyman Çelebi'nin tercümesi yanında soluk ve sönüktür. *"Tanrıdan başka yoktur tapacak"* suretindeki tercüme ise, eksiktir, sade menfî bir tercümedir. Halbuki *"Lâilâhe illâllah"* metn-i şerifi belâgat ilminde "kasr" denilen ve önce nefyi, sonra isbatı muhtevi bulunan en kuvvetli tekid ve tahsis ifade eden edebî bir sanatı haizdir. Ve ulûhiyetin Hak Tealâ'ya inhisarını kesin olarak en beliğ bir üslûp ile ifade etmektedir. Bu cihet *"Lâilâhe illâllah"* müslümanlar arasında İslâmiyet'in yegâne remzidir.

***

Gene böyle, namaz gibi ibadetlerimiz de Allah adını ihtiva eden tekbir ile eda olunur. Tekbir ki şeriat örfünde Cenab-ı Hakk'a tazimlerimizi arz için *Allahü Ekber* demektir, suretinde tarif olunur. Ekber sıgasının haiz bulunduğu lûgavî kıymete göre, kamus şarihi *Allahü Ekber*'in mânası: Her şeyden yüce olan ve azametinin künhü, beşerin şuur ve idrâk vasıtaları ile bilinmekten yüksek bulunan Allah de-

[201]. Kâmil Miras'ın yazıları üzerinde çok gerek görüldüğünde, küçük düzeltmeler tarafımızdan yapıldı.

[202] **SR.**, c. I, S. 24 (İstanbul Aralık 1948), s. 370-371.

mek olduğunu bildiriyor. Rivayete göre Resul-i Ekrem'e nübüvvet geldiğinde kavmini inzar edip Rabbını tekbir etmesi emrolunduğunda, Hazret-i Peygamber Efendimiz bu emre *"Allahü Ekber"* diyerek icabet etmiştir. Namaza Allahü Ekber tekbiriyle başlanır. Rekâtlar arasında tekbir ile intikal edilerek edâ olunur. Bu cihetle bu tekbire iftitah ve intikal tekbiri adı verilmiştir. Ve Asr-ı Saâdet'ten zamanımıza kadar bütün islâm ümmeti, her namaza *Allahü Ekber* hitabı ile başlamışlar ve her intikal safhasında bununla arz-ı tazimat ederek tamamlamışlardır.

Hülâsa: Namaz başlangıcında, her intikal safhasında Allahü Ekber, Cenab-ı Hakk'a tazimin en yüksek bir remzidir.

Tekbirin mufassal bir metni de vardır ki, Kurban Bayramında, farz namazları müteakip, cehren alınan ve şeriat örfünde *"Tekbir-i teşrik"* denilen tekbirdir. Bu tekbirin bütün müslümanlarca malûm olan metn-i şerifi, Hazret-i İbrahim zamanından beri devam edegelmiş ve Resul-i Ekrem Efendimiz tarafından takrir ve teşri' buyurularak zamanımıza kadar İslâm ümmetleri arasında fasılasız intikal etmiştir. Son zamanlarda sakat bir tercüme ile değiştirilerek bir macera geçirmişse de, bu sene Diyanet Riyasetinin hayırperver teşebbüsü ile metn-i aslisine avdet olunmuştur.

Bu güzel vesile ile İslâmiyet'in feyizli bir tercüman-ı beyanı bulunan Ömer Rıza Doğrul arkadaşımızın Sebilürreşad'da **"Allah Kelâmı ile Tekbirin Azamet ve İhtişamı"** başlıklı bir yazısında, bütün semavî dinler insanların müdahalesi ile değişe değişe esatîrî şekle girdikleri halde yalnız İslâm dinidir ki bütün ahkâmı Peygamberimizin hayatının her safhası ile beraber zamanımıza kadar tam ilmî bir vuzuh ile naklolunagelmiştir, dedikten sonra, İslâmiyet'in bu tarihî hayatına saygısız müdahale etmek, onu esatîrîleştirmek demek olup, İslâmiyet böyle bir suikasdı hiç bir vakit kabul etmiyecektir, hükmünü vermiştir ki üstadın hulâsa etmeğe çalıştığım bu kıymetli yazısı, İslâmiyet hakkında Kur'ân diliyle ve kesin bir üslupla vâdolunan sıyanet-i ilâhiyenin bir teşrihi mahiyetinde bulunduğundan hürmetler sunarak tebrik ederim.

Kur'ân Tercümesi Hakkında (Tarihî Hakikatler ve İlmî Hakikatler)[203]

Son zamanlarda matbuat hayatımızda dinî meseleler müteaddit cihetlerden münakaşa edilir oldu. Bunlar arasında hararetle bahsedilen bir mühimmi, Kur'ân tercümesi ve bunun dinî hayata tatbiki meselesidir. Öteden beri arasıra ortaya atılan bu mesele, bu sene de Büyük Millet Meclisi'nde Diyanet İşleri Başkanlığı bütçesi konuşulurken bir milletvekili tarafından "Kur'ân'ı ne zaman Türkçe okuyacağız?" sorusuyla ortaya konulup tazelenmiş ve fırtınalı münakaşalara yol açmıştı. En sonra Başvekilin yüksek bir vukuf ve ihtisasla: "Hayır, dinî meseleler lâik bir devletin lâik bir Meclisinde görüşülemez!" sözüyle kapanmıştı.

Anayasaya, Meclisin dahilî nizamnamesine konulacak derecede ilmî kıymeti haiz olan bu prensip üzerine Mecliste sona eren bu mesele bu defa da matbuat sütunlarında münakaşa edilmeğe başladı. Merhum İsmail Hakkı İzmirli gibi muhakkik arkadaşımın irfan hayatından feyz alan değerli fâzıl muharririmiz M. Raif Ogan'ın Sebilürreşad'da bu mevzu üzerindeki çok kıymetli ve çok vâkıfane ilmî tetkikleriyle gözaydın olduğumdan Kur'ân tercümesine dair tarihî hâtıralarımı, sonra da bu meselenin ilmî vaziyetini yazmağa karar verdim.

***

Hepimizin bildiği ve gönlünde duyduğu dinî ve millî şuuru yerinde olan her müslüman Türk Kur'ân tercümesi mevzuunu incelerken muhakkak dinî şuuru ile millî şuurunun meddü cezri arasında bunalır ve hata eylediği görülür. Böyle bir yanlışlığa düşmemek için her iki bahiste his ve şuurumuz üzerinde ilmin hakemliğini kabul etmek gerekir.

Raif Bey, yazılarında müdafaalarını, muârızların dâvalarını sağlamak için rahmetli Mehmet Akif tarafından yapıldığı iddia edilen bazı âyetlerin tercümeleriyle istidlâllerine tevcih etmiştir. Biz de yazımızda her şeyden önce Akif'in tercümesi işinin başından sonuna kadar içinde bulunan bir müşahit sıfatıyla hâtıralarımızı ve Akif'in hastalığı sırasında kendi dilinden, ağzından duyduklarımızı hikâye ile Akif'e böyle bir tercüme isnadının doğru olmadığını tespit ederek İstiklâl Marşı şairinin namını Kur'ân tercümesi dâvasında âlet edinmek gibi bir fenalığın önünü almak istedik. Şimdi bunları yazacağız.

***

Cumhuriyet devrine kadar bizde matbu iki Kur'ân tercümesi vardı: Tıbyan, Mevâkib. Tıbyan tam bir tercüme değil, tefsir ile karışıktır ve çok eski bir üslûb ile yazılmıştır. Mevâkib daha yeni ve daha sade bir kalem eseridir. Sultan Mecid zamanında o devrin tanınmış âlim ve ediplerinden Ferruh Efendi tarafından yazılmıştır. Mushaf-ı Şerif kenarında basılmış güzel bir nüshası da vardır. (Geçenlerde Hürriyet gazetesinde üstat İbrahim Alâeddinin bir ramazanda mütalâa ettiğini bildirdiği Kur'ân tercümesi bu Mevâkib olacaktır, Tıbyan değil).

Cumhuriyet devrinde bir takım ehliyetsiz kimseler tarafından yanlış ve edebî kıymetten mahrum Kur'ân tercümeleri yazılıp basılmağa

---

[203] **SR.**, c. II, S. 38 (İstanbul Nisan 1949), s. 194-196, 208.

başlamıştı. Bunlar arasında doğrudan Fransızca tercümesinden Türkçe'ye çevrilenler de vardı. Bu fena cereyanı önlemek ancak halkın eline hatasız ve bugünün edebî üslûbuyla yazılmış bir tercüme vermekle mümkün olabilecekti. Büyük Millet Meclisi'nin ikinci intihap devresinde -doğup büyüdüğüm Afyondan- mebus seçilerek iştirak ettiğimde Diyanet İşleri Bütçesine icap eden tahsisat konularak Kur'ân-ı Kerîm'in meâlen tercümesiyle ilmî bir tefsirinin yazılmasını teklif ettim. Bu teklifim Meclis'te ittifakla kabul olundu. Sonra Diyanet Riyaseti bu vazifelere kimlerin memur edilmesi hususunda fikrimi sordu. Tercümenin Akif, tefsirin de Elmalılı Hamdi merhumlar tarafından yazılması muvafık olacağını bildirdim. Meclis'te Sahîh-i Buharî'nin tercüme ve izah edilmesine de karar verilmişti. Bu mebrur vazifenin de Baban-zâde Ahmed Naim Bey tarafından yazılması muvafık olacağını söyledim.

Memleketimizde en yüksek ilim ve kalem sahibi olan bu zatlar kabul olunarak bunları bu vazifelere davete Müşavere Heyeti Âzasından (şimdi Diyanet Reisi) Ahmed Hamdi Akseki memur edilip İstanbul'a gönderildi. Bu ilmî vazifeler bu zevata tevdi edildi. Fakat Hamdi Bey Akif'le Ahmed Naim beylere bu vazifeleri kabul ettirmek için ciddî güçlük çekmişti. Hatta benden de istiâne etmişti. Gerek Akif, gerek Naim vazifenin ağırlığından bahisle itizar ediyorlardı. Bilhassa pehlivan Akif'in omuzlarına en ağır vazife yükletilmek isteniliyordu. O da Kur'ân'ın îcazkâr belâgatine, edebî zevkiyle hayran bulunduğu için bu ağırlığı çoktan duymuştu, çekiniyordu. Sonra Kur'ân-ı Mübîn'in ihtiva ettiği her sahaya ait hakikatleri onun nazmından anlayabilmek için mânaya delâlet eden nazmın edebî ve lisanî sahalarda bir takım ahval-i hususiyesi vardır ki İslâm hukuk ve medeniyeti Kur'ân'ın nazmından bu ilmî düsturlara riayet edilerek iktisap edilmiştir. Bu düsturları Usûl-i Fıkıh denilen ilim ihtiva eder. Buna Kur'ân'ın Hadis ile müşterek bahisleri vardır ki bunlar da **"Usûl-i Hadis"** ilminin ihtiva ve mahşerî çoğunluk arz ettiği düsturlardır. Bu usûl ve kavâidi bilmeyen kimse için tefsir ve hadis kitaplarını anlamak mümkün değildir. Bunları hakkiyle anlamadan nazm-ı Kur'ân'ın medlûlünü anlamak ve kalemle ifade etmek mümkün değildir. Akif merhum Cerrahpaşa'da oturduğu sırada bu iki usûle dair birer metin okumuştuk. Ayrıca kendisi de mütalâa etmişti. Fakat o, bu ağır vazifeyi kabul etmek için bunu kâfi bulmuyordu. Şu kadar ki Elmalılı Hamdi Yazır gibi Usûlde, fürûda ihtisas sahibi bir zatın kendisine refakati bir mesnet olacaktı. Hamdi Efendinin ilmiyle Akif'in edebî zevki birleşerek müfessir ile mütercim birbirlerini destekleyeceklerdi. Hamdi Efendi tefsir yazdıkça Akif'e verecekti. O da tercüme yazacaktı. İşte Akif tercümeyi bu suretle kabul etti, fakat bir müddet sonra Mısır'a gitti. Aradan birkaç yıl geçtikten sonra Hamdi Akseki İstanbul'a gelmişti. Beni de ziyaret ederek taltif etti. Tefsir yazısının ilerlediğini, fakat Akif Bey'in tercümeyi göndermediğini hikâye ederek *"Bir mektup yazsanız da tercümeyi gönderse. Biz yazdık, aldırmadı"* dedi. Akif Bey'e, sevdiği Kuşadalı şair Rıza Efendi merhumla müşterek bir mektup yazarak tercümeyi göndermesini rica ettik. Âdeti hilâfına bize de cevap vermedi. Nihayet Diyanet İşleri Riyaseti tercümenin yazılmasını da Elmalılı Hamdi Efendi'ye havale etti ve hepimizin malûmu olan tercüme ile tefsir Hamdi Yazır tarafından yazıldı.

Burada istitraten bir ciheti kaydetmek isteriz ki, gerek Kur'ân tercüme ve tefsirinde, gerek Buharî'nin tercüme ve izahında Hamdi Akseki'nin büyük bir şeref ve mefharet payı vardır. Bu iki ana eserin murakabesinde, tab'ında, resmî işlerinde yüksek hizmetlerde bulunmuştur.

***

Şu hâtıramızı yazmakla matlûp olan asıl gayeye şimdi gelmiş bulunuyoruz. Akif Mısır'dan hasta geldikten sonra Kuşadalı Rıza Efendi merhumla Şişli'deki Şifa Yurdu'nda ziyaret ettik. İçeri girince, merhum hemen yatağında doğrularak neşe ile karşıladı. Hoşgeldiniz, geçmiş olsundan sonra Akif, Rıza Efendi'ye, öteden beri mutadı olan *"ihtiyarlık"* lâtifesiyle söze başlayarak: *"Hocam, bizim ihtiyar şair maşallah hâlâ genç!"* diyerek güldü, bizi de güldürdü. Rıza Efendi de:

Bu sene oldu yaşım tam elli
Elli olduğu yüzümden belli

Beytiyle sevgili dostunu karşıladı ve kahkahalar tazelendi. Çünkü Rıza Efendi'nin o sırada yaşı yetmişe merdiven dayamıştı. Bununla beraber üzüm gibi siyah sakalında bir tel beyaz yoktu. İstiklâl Marşı şairi kırk yıllık şiir yoldaşını cevapsız bırakmadı ve irticalen:

İhtiyarlıkla yüzün saçmada nur
Fakat, üstad, sakalın şahid-i zor

Beytini söyleyerek mukabele etti. Bana da bu lâtif müşaareyi muhtıra defterime kaydetmek vazifesi düştü. Sonra uzun bir tahassürün hararetli musahabesi başladı. Bu sırada Akif son derece teessür ifade eden bir eda ile son mektubumuza cevap veremediğinden itizar ederek Kur'ân tercümesiyle iştigalini ve neticesini şöyle anlattı:

- "Cevap yazmadığıma müteessirim, fakat mazurum, çünkü Kur'ân'ı tercüme edemedim. Hayır, tercüme ettim. Hem bir değil, iki kere tercüme ettim. İlk tercümeyi yaptım, hiç beğenmedim. İkinci bir tercüme daha yaptım, onu da bir türlü beğenemedim. Naim merhumun Hadis tercümelerinde yaptığı gibi kavis içinde muâvin kelimeler kullanarak eksikliğini tamamlamak istedim, bu da olmadı. Bu da Kur'ân-ı Kerîm'in aslındaki belâgatini bozuyordu. Bazı kelimelerin ve umumî surette edatların mukabillerinin bulunmaması, edebî birer vecize olan bazı cümlelerde olan o kısa âyetlerde müteaddit edatın ictima etmesi tercümeyi imkânsız bir hale koyuyordu. Kur'ân'ın tam tercümesindeki imkânsızlık ne benim kusurum, ne de dilimizin. Ben tercüme ile meşgul olurken Farsça ve Fransızca tercümeleri de gördüm. Benim Türkçe tercümem onlardan yüksekti. Fakat bu nisbî yükseklik benim edebî zevkimi tatmin etmiyordu. Kur'ân'ın nazmındaki îcazkâr belâgate baktıkça hayranlığım artıyordu. Tercümemden utanıyordum. Birisi Allah'ın kelâmı idi, öbürü Akif kulunun tercümesi. Bu vaziyette ben bu tercümeyi İslâm ümmetinin ve Türk milletinin eline nasıl sunabilirdim? Bu cihetle onu Mısır'dan getirmedim. Demir kasa gibi sağlam ve emin bir dostuma bırakıp geldim. Ben sağ kalırsam kısa notlar yazarak noksanları telâfiye çalışacağım. Ölürsem, ne yapılacağını o dostum bilir."*

Dinî selâbeti ve ahlâkî fazileti çok yüksek olan Akif arz ettiğim tercüme hayatını heyecan içinde anlatmıştı ve hastalığı tesiriyle çok yorulmuştu. Bu bahsin kapanmasını istemiyordum. *"Tercümeyi bıraktığınız zat kimdir?"* gibi bir takım şüpheler gönlümü sıktığı halde sormadım, sustum, Akif de mevzuu değiştirdi:

- "Evvelki gün Hamdi Akseki arkadaşımız ziyarete gelmişti. Sahîh-i Buharî'nin tarafınızdan tercüme ve izah edileceğini söyledi. Çok sevindim ve isabetli intihabından ötürü kendisini tebrik ettim. Ahmed Naim'in vefatından sonra bu hayırlı teşebbüsün başarılamayacağını sanarak üzülüyordum. Muvaffakiyet temenni ederim." diyerek beni de tebrik etti. Sonra müsaade alarak çıktık. Vefatına kadar devam eden ziyaretlerimizde bir daha Kur'ân tercümesine dair bir şey konuşmadık.

Akif'in yukarıdaki sözlerinin ifade ettiği hakikatler: Büyük şair nazm-ı Kur'ân'ın ilham ettiği umûm, husûs; icmâl, tafsîl; vuzûh, hafâ; ibaret, işaret, iktiza; hakikat, mecaz, kinaye gibi mahşerî ahvali yerli yerince eda edecek mukabili kelimelerle onun tam bir benzeri tercüme yapmak mümkün değildir, demek istiyor.

"Çanakkale Şehitleri" şiirinin nâzımı gayet müşkülpesent ve titiz tabiatlı idi. Onun ince edebî hissi Kur'ân'ın edebî şahikalara yükselen belâgatına tercüme hususunda yaklaşmak istemişti, çalışmıştı ve yüksek hissiyle çok çalışmıştı. Fakat bunun imkânsızlığını nazarî olarak değil, fiilen anlayınca yorulup bırakmıştır. Akif'in hayranlığı Kur'ân-ı Mübîn'in îcazkâr belâgati hakkında derin bir şuur ve ihtiramdır. Tabiat fevkindeki metalib-i âliyeyi idrakten acz, tam idraktir. Bu imkânsızlığı büyük şair hakkiyle duymuş ve bize de duyurmuştur. Yoksa tercümeden sarf-ı nazar etmekle Kur'ân'ın tercümesindeki lüzum ve ehemmiyeti inkâr etmiş değildir. Bu lüzum ve ehemmiyete mebni kendisinin vaktiyle Sebilürreşad'da manzum ve mensur birçok tercümeleri neşredilmiştir. Bu münasebetle Kur'ân tercümesine dair bir küçük teşebbüs hâtırasını da bildireceğim.

Bundan hayli zaman önce bir Ramazan gecesi Akif, Naim, İzmirli, Kuşadalı merhumlarla ben Kur'ân tercümesi üzerinde uzun boylu görüşerek müşterek mesai ile bir tercüme yazmağa karar verdik ve aramızda şu yolda vazife ayırdık: Akif'le Naim tercüme yazacaktı, biz de tefsir. Fâtihadan işe başladık. Tefsiri İzmirli merhum hemen yazmıştı. Bizim evde okuduk, beğendik. Fakat tercüme üzerinde uyuşamadık. Bir içtima daha yaptık. İmkânın en güzeli bir *Fâtiha* tercümesi yazdık. Bunu Buharî Tercümesi namındaki eserimin "Tefsir-i Kur'ân" bahsinin baş tarafına koydum (cilt 11, sahife 44). Fakat bunun gibi ilmî eserler taksim-i âmale gelmiyor. Bir şahsın ilmî kudretiyle vücut buluyor. Bu teşebbüs de *Fâtiha*'nın tercümesiyle hatemeye erdi.

Akif merhumun Kur'ân tercümesine dair hâtıramı uzunca yazdım sanıyorum. Nefsü'l-emrde bu bir hülâsa olmakla beraber biraz uzaması Akif'in yüksek namına Kur'ân tercümesi izafe edilerek onu gayr–i meşru maksatlara âlet edilmek gibi bir fazîhayı önlemek maksadına mebnidir.

Kur'ân Nedir?[204]

Kur'ân'ın tarifi ve izahı – Kur'ân mahiyetinin iki rüknü – Kur'ân'ın haiz bulunduğu vasıflar – Kur'ân'ın nazmı ve metni gibi tercümesine de Kur'ân denilebilir mi? – Kur'ân'ın nazmındaki edebî kudret tercümesinde de gösterilebilir mi? – Kur'ân'ın hâiz bulunduğu i'caz vasfı tercümesinde de bulunabilir mi? – Kur'ân'ın aslına ve tercümesine ait hükümler.

Bundan önceki tarihî hatıralar ve ilmî hakikatler başlıklı yazımızda, Mehmed Akif merhumun Kur'ân tercümesine ait hatıramızı bütün tafsilâtiyle bildirmiştik. Bu yazımızda da Kur'ân tercümesinin ibadet ve tilâvet hayatında tatbiki dâvasını -Kur'ân'ı tarif ve izah ederek ve yukarıdaki suallere birer birer cevap vermek suretiyle- inceleyerek bu dâvanın sakatlığını açıklayacağız.

Önce bir ciheti hasseten kaydetmek isteriz ki bu incelemeleri İslâm hukukunun ve medeniyetinin felsefesi mahiyetinde olan ve bütün düsturları kat'î naslara ve delillere istinad eden Usûl-i Fıkıh ilminin mantık felsefesi ile yapacağız. Tefsir, Hadis, kitaplarından nakillerimiz pek az olacaktır. Çünkü Usûl-i Fıkıh bütün bu İslâmî ilimlerin ana kaynağıdır. Ve Kur'ân-ı Mübîn'in mazmununu doğru anlamak ve onun nazmından hatasız ahkâm istinbat etmek için büyük Türk imamı, İmam-ı Âzam Ebû Hanife tarafından ilk önce ortaya konulmuş düsturlardır.

Bu usule ait iki ilmî sistemden de tetkikatımızda Maveraünnehir de İmam-ı Âzam medresesinde yetişen Türk müelliflerinin menhec-i ilimlerini takip edeceğiz. Umarım ki Fahrulislâm, Şemsü'l-Eimme gibi ecdadımızın ilim ve ictihadları bizim için medar-ı iftihar ve emniyet olur da bahsetmekte bulunduğumuz dâvada bizi hakka, hakikate ulaştırır. Şu kadar ki bu usulî ve felsefî yolda yürürken okurlarımız da bizimle beraber biraz fazla yorulacaklardır.

Kur'ân nedir? Kur'ân, Allah tarafından Peygamber'e gönderilen ve Mushaf'ın iki kabı içinde yazılı bulunan ve Peygamber'den de hiç bir şüphe şaibesi bulunmayarak tevatür suretiyle nanklolunan nazmın (kelime ve kelâmın) adıdır. Bu târifin Arapça metni Fahrulislâm

[204] **SR.**, c. II, S. 39 (İstanbul Nisan 1949), s. 210-212.

Bezdevî'nindir.

Bütün usûl âlimleri de biraz tâbir farklariyle böyle târif etmişlerdir. Son devirde Fatih zamanında yetişen ve usûlde, furû'da dehasiyle mâruf bulunan Molla Hüsrev de **Mirkat** metninde bu tarifî ihtiyar etmiştir.

Kur'ân mefhumunun bütün ağırlığı bu târifin sonundaki *"nazm"* kelimesinde toplanır. Târifin öbür kayıtlarının -ki Kur'ân'ın Allah tarafından Hazret-i Peygamber'e gönderilmiş olması, Mushaf'ın iki kabı arasında yazılı bulunması Peygamberimizden tevatür suretiyle naklolunması, bu nakil ve rivayette katiyet bulunup hiç şüphe bulunmaması kayıtlarıdır- mevzumuz olan Kur'ân tercümesi meselesiyle ilgileri azdır. Bu cihetle Usûl-i Fıkıh ulemâsı, târifin bütün bu kayıtlarını bırakarak Kur'ân mefhumunu: *"manaya delâlet eden nazmın adıdır"* suretinde hülâsa etmişler ve bu hülâsayı bir formül olarak kullanmışlardır. Biz de tahkikatımızda Kur'ân mefhumunun bu formülünü kullanacağız. Yukarıdaki uzun târifde bulunan *"tevatür"* lafzı ilmî bir tâbir bulunduğundan onu önce izah ederek *"nazmı Kur'ân"* tâbiri üzerinde karar kılacağız. Ve Kur'ân'ın Arapça metni ile tercümesi arasındaki farkı göstereceğiz.

***

Tevatür:

Tevatür, yalan üzerinde uyuşmalarına imkân olmayan, uydurma bir vak'a hakkında söz birliği yapmaları muhal olan bir cemaatin mahsus bir hadiseye dair rivayet ettikleri haberdir. Gözle görülen veya kulakla işitilen bir vak'anın tevatür tarikiyle nakli, işitenler üzerinde riyazî derecede katiliği haiz bir ilim, bir kanaat hasıl olmasına sebep olur.

Bu kanaat sebebiyledir ki mütevatir rivayet için sened aranmaz. Ve ravilerin kemmiyet ve keyfiyetleri araştırılmağa lüzum görülmez. Kur'ân-ı Kerîm'in bütün âyetleri tevatür tarikiyle rivayet olunduğundan hepsi riyazî katiliği haizdir. Bu cihetle Kur'ân Hazret-i Peygamber tarafından tebliğ buyrulan Kitab-ı Mübîn olduğunda gerek şark ve İslâm âleminde, gerek Garb'ın hakiki ilim âleminde kesin bir iman ve kanaat vardır. Papalığın müdafii, İslâmiyet'in amansız hasmı olan **"Leona Kaitano"** bile İslâm Tarihi'ndeki bir takım ters mütalaalarına rağmen Kur'ân'ın tevatüren rivayet olunan katiliği ve meşhur hadislerin sıhhati karşısında mebhut kalmış, İslâm Tarihi adlı eserini Hıristiyan Tarihi'ne tercihan yazmağa başladığını bildirmiş ve Nasraniyet'te böyle aydın mesnedler bulunmayıp İsa'nın hayatı ve dinî tebliğatı tamamiyle zulmet içinde bulunduğunu itirafa mecbur kalmıştır.

Onu bu itirafa sevkeden sâik nedir? Hiç şüphe yok ki Kur'ân hakkında ilmin bahşettiği kanaatidir. Gönül ister ki dinî ve millî metâlib-i âliyemizde hiçbir dinin, hiçbir içtimaî müessesenin hayat tarihine müyesser olmayan ilmî vuzuhla gözümüz, gönlümüz aydın olsun, her münevver Müslüman Mukaddes Kitabımız hakkında şuurlu bir saygı duysun.

***

Nazm-ı Kur'ân:

Kur'ân'ın mufassal tarifinin bir hülâsası olarak *"Kur'ân mânaya delâlet eden nazmın adıdır"* denilmişti. Nazm, lûgatçılara göre inciyi ipliğe dizmeğe ve bir nizam üzere dizilmiş inciye denir. Istılâhta mânaları ve delâletleri mütenasip olan kelimeleri ve cümleleri te'lif etmektir. Şiirde ıstılâh olarak kullanılan nazım tâbiri de böyledir. Hey'etçiler tarafından da ülker yıldızları gibi bir nizam üzere toplu bulunan parlak yıldızlara da nazm ve nizam adı verilmiştir. Usûl âlimlerine gelince onlar da nazmı: *"Sıyga ve lûgat itibariyle Mushaf-ı Şerif'in ihtiva ettiği kelime ve kelâmdır"* şeklinde târif etmişlerdir. Şu halde nazm lâfzının yukarıdaki müteaddit manalarda istimal tarzına göre, usûlcülerin Kur'ân'ın târifinde kelimeden ve kelâmdan kinaye olarak nazm tâbir etmelerinde gayet lâtif bir istiare sanatı vardır: Sanki Kur'ân'ın bütün kelimeleri cümleleri, âyetleri Allah Tealâ'nın kudret ve sanat eliyle inci dizisi gibi dizilmiştir. Sanki Kur'ân âyetleri tam bir belâğatla inşad olunan bir şiirin mısralarıdır, sanki Kur'ân'ın kelimeleri, âyetleri bir şehrâyin manzarası arzeden parlak ecrâm-ı semaviye gibi Mushaf-ı Şerif'in sahifelerinde toplanmıştır, daha da var *"müşebbeh, müşebbehünbih'den daha beliğdir"* suretindeki edebiyat kaidesine göre, usûl âlimleri *"Kur'ân'ın kelimeleri, âyetleri ihtiva ettikleri edebî sanat eserlerine göre inciden daha muntazam dizimli, en beliğ şiirden daha fasih ve beliğ, ecrâm-ı semaviyeden daha parlak ve rengindir"* demiş bulunuyorlar.

Nazm-ı Kur'ân istiaresine ait bu tasvirimiz edebî bir mübalağaya hamledilmemelidir. Bu bir ilmî hakikatin tam ifadesidir. İslâm'ın ilk devirlerinde İmam-ı Âzam'ın teşebbüsüyle başlayan usûl harekâtı sırasında Kur'ân târif edilirken muciz beyan Kur'ân'ın ihtiva ettiği edebî sanat ve medenî hakikatlere bakarak lafız ve kelime yerinde nazm tâbirini kullanmışlardır. İşte Arabın şiir ve belâgat devrinde şairlerini, ediplerini îcazkâr belâgatiyle, bütün beşeriyeti tebliğ ettiği yüksek umdeleriyle hayrette bırakan en sonra İstiklâl Marşı şairini tercümeden âciz bir vaziyete sokan Kur'ân-ı Kerîm bu nazm-ı mübîndir.

Sübhane men tehayyare fî sunihi'l-ukûl
Sübhane men bi kudretihi ya'cizül-fuhûl.

Şunu da bildirmek isteriz ki İslâm'ın ilk devrelerinden beri bütün İslâmî ilimlerde ve İslâm müellefatında *"nazm-ı Kur'ân"* tabiri bir ıstılâh olarak kullanıla geldiğinden bu tâbir mecazî istimalinden çıkarak ilmî bir hakikat olmuştur.

Kur'ân'ın iki rüknü nazm ve mâna:

Kur'ân, mânaya delâlet eden nazmın adı olduğuna göre *nazm* ile *mâna* Kur'ân'ın iki rüknü oluyor, rükün bir şeyin kıvamına ve vücudunun dahilî müeyyidesine denildiğine göre* ne mânadan mücerred nazm, ne de nazımdan mücerred mâna, ne de biri birisinden ayrı olarak nazm ile mânanın mecmuu Kur'ân'ın rüknü olamazlar. Ancak mânaya delâleti itibariyle nazm, Kur'ân'ın rüknü olur. Şu halde lafız ile mâna birbirinden ayrılmak mümkün olmıyan aslî iki rükn oluyorlar. Lafızlar, kelimeler birer mâna ve maksadı ifade ve istifade vasıtası olduklarından mânadan ayrılmaları imkânsızdır. Sonra Kur'ân'ın nazmının Arapça olması ve Mushaf'da yazılı bulunması, tevatür suretiyle naklolunması hep mânaya delâlet eden nazmın sıfatlarıdır. Daha sonra Kur'ân'ın îcazı muhaliflerini muaraza ve mukabeleye dâvet ederek onları Kur'ân'ın bir benzerini söylemekten âciz bırakmasıdır ve Resul-i Ekrem'in en büyük mucizesidir. Bu da lafız ile sıkı ilgisi olan bir hususiyettir. Bu sebeplerle bütün mezheplerin âlimleri lafız ile mânanın birbirinden ayrılmaz iki rükn-i aslî olduğunda ittifak etmişlerdir.

İmam-ı Ebû Yusuf'la İmam-ı Muhammed de bu ittifakta dahildir. Onlar da lafız ile mânanın iki rükn-i aslî olduğu tezini müdafaa etmişlerdir. Yalnız İmam-ı Âzam Ebû Hanife'nin bu ittifakın dışında kaldığı sanılmıştır. Bu vehmin sâiki İmam-ı Ebû Hanife'nin Arapça Kur'ân okumağa muktedir olmayan kimseye namazda Farsça tercümesini** okumak caizdir, demiş olmasıdır. Namazda Kur'ân okumak, farz olduğuna göre İmam, bu fetvasıyla: *"Kur'ân, lafzın değil, yalnız mânanın adıdır, yalnız mâna Kur'ân mahiyetinin rüknüdür."* demiş sanılmıştı. Halbuki, İmam-ı Âzam'a göre, lafız da Kur'ân'ın rüknü idi. Şu kadar ki mâna Kur'ân'ın rükn-i zatî ve aslîsi idi, nazm ise rükn-i zait idi, Arapça bilmemek gibi bir özürle terk edilebilirdi. Bazı müellefatta özürlü özürsüz terk olunabileceği rivayet olunmuştur.

Bunun bir benzeri iman meselesidir. İman mefhumunun da kalp ile tasdik rükni aslîsidir. Çünkü vicdan-ı beşer hürdür, tasdika mani hiç bir kuvvetin tesiri altında değildir. Dil ile ikrar ise rükn-i zaittir, tehdit olunmak gibi haricî bir özürle bırakılabilir, işte İmam-ı Âzam'ın ilk ictihadı budur.

Kur'ân Tercümesi Hakkında[205]

Din, dil, millet, milliyet mefhumları ve ictimaî faaliyetlerimizde tezahürleri...

Bu yazımızı Eskişehir'de yayınlanan Hür Millet sahibi ve başyazarı aziz oğlum Faruk Şükrü Yersel'in bir sualine cevap vermek üzere yazıyoruz. Şükrü beyin mektubundaki sualinin hülâsası şöyle idi:

İslâmiyet, umumî bir din olduğu ve birçok Kur'ân âyetlerinde: *"Ey insanlar!"* fermaniyle bütün beşeriyete hitap edilmiş bulunduğu cihetle Kur'ân-ı Mübîn her dile tercüme edilebilmelidir. Dinî bir ihtiyaç olan bu meseleyi istinad ettiği delili ile bir yazınızda açıklasanız da dilimizle dinimiz arasında bir ayrılık bulunmadığını gösterseniz, deniliyordu.

Böyle dinî, millî bir mevzuu aydınlatmağa dâvet ettiği ve bu yazımızı yazmamıza vesile olduğu için kendilerine teşekkür ederek suallerini cevaplandırmak üzere deriz ki:

Kur'ân'ın her dile tercümesiyle milletler arasında intişarı dinimizce matlup olduğu cihetle her İslâm camiası için Kur'ân'ı kendi diline çevirmek, dinî vazifelerin en mühimmidir. Bunun delili şu vakıadır:

İslâmiyet'in ilk zamanlarında Kur'ân, Peygamber Efendimiz'e, Arapların en fasih lehçesi olan Kureyş lûgatiyle gönderiliyordu. Kureyşden başka Arap kabileleri Kur'ân'ı Kureyş lehçesiyle okuyamıyorlardı. Aralarında mühim lehçe farkı vardı. Kur'ân'ın sür'atle intişarı için her kabilenin kendi şivesiyle okumaları zarurî idi. Bu ihtiyaç üzerine Resul-i Ekrem, Kur'ân'ı her kabilenin kendi diliyle okumaları niyazında bulundu. Bu niyaz ve temenni kabul buyrularak Kur'ân, Arapların en mâruf yedi kabilesinin dilleriyle okunmağa başladı. Ve bu kıraat ve tilavet serbestisi Hz. Peygamber'in vefatı yılına kadar devam etti.

Bu vakıa Übey bin Kâ'b radiyallahu anhın rivayet ettiği bir hadis-i şerifde: *"Kur'ân yedi lûgat üzerine nâzil oldu"* suretinde ifade olunmuştur. Şunu da kayıt edelim: Bu lehçe farkı Kur'ân'da çok geçen, bazı kelimelere mahsus ve münhasırdı. Ve bu kıraat farkı da mâna üzerinde bir farkı mucip değildi. Bu hususta rivayet âlimlerinin ittifakları vardır. Ve bu muayyen farklar Hadis kitaplarında gösterilmiştir.

Peygamber Efendimiz'in hayat-ı seniyyeleri zamanında Kur'ân nuru Ceziretü'l-Arap'da intişar ederek bu zaruret ve ihtiyaç tamamiyle karşılandığından Peygamberimizin vefatı senesi yalnız Kureyş lehçesi üzerine okunması emir olundu ki buna *"Arza-i ahîre"* kıraatı tâbir olunur. Bugün ellerimizde tebcil ettiğimiz Mushafı Şerif Hazret-i Ebubekir'in hilâfeti zamanında bu Kureyş lûgatı üzerine yazılmıştır. Hazret-i Osman zamanında bu orijinal nüshadan yedi Mushaf yazılarak İslâm merkezi olan büyük şehirlere gönderilmiştir.

Görülüyor ki, Asr-ı Saâdet'te Kur'ân'ın yedi lehçe ve dil ile okunması vâkıası Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça'dan başka dillere, hatta Arapça'ya tercüme edilmesinin caiz ve hatta lazım olduğunun en kuvvetli delilidir. Bu cihetle Kur'ân'ın herhangi bir dile tercüme olunması hususunda İslâm alimleri arasında bir ihtilaf bile zuhur etmemiştir. Şu kadar ki herhangi bir dile çevrilen tercümeye Kur'ân adı verilemez. Meselâ Kur'ân'ın Türkçe veya Fransızca tercümesine Türkçe Kur'ân veya Fransızca Kur'ân denilemez. Bu hususta İslâm ulemâsının icmaı vardır. Onlara Türkçe Kur'ân tercümesi, Fransızca Kur'ân tercümesi denilir. Tercümeye Kur'ân denilmesine Kur'ân mahiyeti ilmen müsait değildir.

---

[205] **SR.**, c. II, S. 42 (İstanbul Mayıs 1949), s. 259-261.

Bundan önceki yazımızda bildirdiğimiz ve bundan sonraki yazımızda da bildireceğimiz vechile Kur'ân Allah tarafından Peygamber'ine Cibrîl vasıtasiyle vahy olunan ve Peygamberimizden de tevatür tarikiyle naklolunan nazmın, yani kelime ve kelâmın adıdır. Tercüme ise bu evsâf ve şerâiti hâiz değildir.

Bu cihetle Kur'ân'ın nazmına ve metnine terettüp eden bir takım hükümler vardır ki; bu hükümler Kur'ân'ın tercümesi hakkında cari değildir. Meselâ Kur'ân tercümesini Kur'ân'dır diye tilavet ve ibadet hayatımızda tatbik edemeyiz. Çünkü Cenab-ı Hak kendisine edilecek ibadet ve ubudiyetin Kur'ân diliyle ve Kur'ân metniyle yapılmasını Kur'ân'da emir ediyor. Görülüyor ki Kur'ân'ı tercüme meselesi başkadır. O tercümeye Kur'ân adı verilerek onunla ibadet ve ubudiyet edilmesi başkadır. Kur'ân tercüme edilir ve edilmelidir. Ve kendim de halâ kudretim yettiği kadar tercüme etmeğe çalışıyorum, fakat, herkes takdir eder ki herhangi âdi bir metnin tercemesi -hele edebî olursa- aslındaki hususiyetleri ifade edemiyor.

O hususiyetleri ayrıca izaha lüzum görülüyor. Bu cihetledir ki Kur'ân-ı Kerîm'in ihtiva ettiği âlî hakikatleri izhar ve beyan için binlerle cilt tefsir kitapları meydana gelmiştir. İtikadî, amelî, ahlâki, edebî ayrı ayrı mevzularda eserler yazılmıştır.

Allah namazda -ezelî olan Kelâm-ı Kadimi'nin şu maddiyat âleminde mukaddes bir tezahürü olan- ve Mushaflarda yazılı bulunan Nazm-ı Şerif ile, yani kendi diliyle ibadet edilmesini istiyor. Bu ise bizi yaratan, besleyip büyüten, bize Kur'ân göndererek saadet yolunu gösteren Tanrı'mız için en mütehattim bir haktır.

Bizim kalkıp da: *"Tanrımız, biz senin dilini istemeyiz. Biz Kur'ân'ı namaz dahilinde ve haricinde kendi dilimizle okuyarak sana ibadet edeceğiz."* demekliğimiz küstahlık olur. Bunun hilâfı edep haricinde hareket olur.

Bu münasebetle bir ciheti ehemmiyetle kaydetmek isteriz ki; Kur'ân-ı Kerîm'in Arapçası ilâhidir. Allah'ın kendi sözüdür. Ceziretü'l-Arap çöllerinde görüşülen bedevî Arapçası değildir. Arap dilcileri, edipleri bile dillerini Kur'ân'ın üslûbuna, zevaid ve kavaidine uydurarak düzeltmişlerdir. Kur'ân-ı Mübîn yepyeni bir inkilâp ortaya koymuştur. Bu yeni medeniyet belagat, ibadet, siyaset, adalet, hürriyet, âdab-ı muaşeret kavaidine dair tâbirat ve ıstılâhat ile doludur. Bütün bu İlâhî tâbirat ve ıstılâhat Arabın kendi mütearef dilinin mefhumundan bambaşka manalar ifade ediyordu. Bu cihetle Peygamber Efendimiz bu ıstılâhları sözleriyle, fiilleriyle izah edip açıklıyordu. Nasılki hadis kitaplarında: *"tefsir-i Kur'ân"* adıyla müstakil bir fasıl açılarak Araplarca mübhem olup bilinmiyen ve Peygamber Efendimiz tarafından manası bildirilen ilâhi ve Kur'ânî tâbirat ve ıstılâhat bu hususi fasılda toplanmıştır. Kur'ân'da Arapça mutlak zikrolunmayıp *"Arabiyyin mübîn"* buyrulması, usûl-i dinin, kavâid-i şer'iyenin, adab-ı muâşeretin ilâhî bir dil ile bildirilmiş olmasındandır.

Kur'ân'ın *Arabî* vasfile tavsif olunmasının sebep ve hikmetine gelince; Kur'ân, milletlerarası bir dinin, İslâm dininin mukaddes bir kitabı olmakla bu milletlerden birisinin diliyle gönderilecekti. Bu yüce kitabı tebliğe memur olan Hz. Muhammed (s.a.s.), Arap kavmine mensup idi. Bu münasebetle Kur'ân'ın Arap diliyle gönderilmesi zaruri idi. Bununla beraber Kur'ân bir çöl Arapçası değil, ilâhî bir Arapça'dır. Bu cihetle Arap'dan başka milletlerin millî asabiyetine dokunmamalıdır, bizim de gücümüze gitmemelidir. Kur'ân'ın dili ilâhî ve İslâm milletleri arası bir Arapça'dır. Kur'ân dilinin ilâhî olması sebebiyle Hazret-i Kur'ân'a ve onun âyetlerine Allah kelâmı deriz. Ve bu tâbir aramızda pek ziyade me'nûs ve mütearef bir tabir-i şer'idir.

İslâmiyet, milletlerarası umumî bir din olmak, onun kitabı da ilâhî bir lisan ile gönderilmiş bulunmakla bu hal ne Arap milleti için vesile-i tefahur, ne de öbür milletler için vesile-i infial olur.

Hazret-i Peygamber irad ettiği bir hutbesinde Hucurât sûresinin şu mealdeki bir âyetiyle başlayıp bütün beşeriyete şöyle hitap etmiştir. Allah buyuruyor ki: *"Ey insanlar, biz sizi bir erkekle bir dişiden (Âdemle Havva'dan) yarattık ve sizi şubelere, kabilelere ayırdık. Biribirinizi bilesiniz diye* (yoksa birbirinize karşı övünesiniz diye değil) *Allah katında sizin en aziz olanınız en müttekî, faziletli olanınızdır."*

Bu mevzu üzerinde bu kadar uzunca duruşumuz, milliyet hayatında dil, bütün içtimaî faaliyetlerin cevheri olmakla insanı dil ile din arasında bir ayrılık hissine sevk edebilir ki en hatalı bir zihniyettir. Birinci yazımızda da bildirdiğimiz üzere duygulu, imanlı bir Türk genci, Kur'ân'ı namazda, ibadette kendi diliyle okumak ister ki bu pek tabii bir temayüldür, öbür tarafda dinin muktezası Kur'ân'ı Arapça nazmı ile okumak mecburiyetinde bulunuyor ki bu dinî bir zarurettir. Bu iki meddü cezir arasında bulunan bir gencin millî ve hissî temayülü okşanarak hataya sevk edilebilir. Nasıl ki iskolastik bir mantıkla sevk edilmeğe çalışıyorda, böyle bir hataya düşmemek ve dinî, millî icabları telif etmek için takip edilecek en doğru yol ilmin irşadına ve içtimaî birlik ve bağlılığın muktezasına göre hareket etmektir. İzah edelim: İslâm ıstılâhına göre din, millet bizzat muttehit, bilitibar muhtelif iki tâbirdir. Din, insanları iradeleriyle hayra, saadete ulaştıran ilâhî bir müessesedir, millet de bu müessesenin hariminde toplanan heyet-i içtimaiyedir ki din birliği diye hülâsa edebiliriz. Zamanımız içtimaiyatçıları millet ve milliyeti dil, tarih, vatan ve yurt... birliklerinden biriyle ilgilendirirler. Ziya Gökalp merhum millet, bir dil ile konuşan içtimaî heyettir diye târif ederek dini dilin nescidir, der. Atatürk, dil ile dini milliyetin iki unsuru olarak kabul etmiştir ki: Millî tesanüdü temin eden en iyi tariftir.

Dinî ve millî yüksek duygu ve alakalarından dolayı sayın Yersel'i tebrik eder ve hakkımda gösterdiği teveccühlerine karşı da teşekkürler sunarım.

Hak'tan, Faziletten Yüz Çeviren Günahkârlar[206]

***"Şu bir insan ki zekâtını vermemiş ve namazını kılmamıştır. Bilâkis yalan söylemiş ve haktan, faziletten yüz çevirmiştir. Sonra da gerinerek ehline gitmiştir. Ey kişi şimdi sana hoşlanmadığın azap gerektir gerek; sonra bir azap daha gerektir gerek. O insan sanır mı ki yarın mühmel* (sorgusuz, cezasız) *bırakıla?"* [Kıyâme sûresi: âyet 31, 32, 33, 34, 35, 36]**

Bu âyetlerin Ebû Cehil hakkında gönderildiği rivayet olunmakta ise de îcazkâr medlûllerinin şümulü çok geniştir. Mübarek Ramazan'da malının zekatını vermeyen, namazını kılmayan, orucunu tutmayan ve bu kusurlariyle beraber yalan söyleyen ve haktan, faziletten yüz çeviren bedbaht günahkârlara da şümulü bulunduğunda şüphe yoktur. Bundan başka oruç tuttuğu ve teravih namazı kıldığı halde bu feyizli ibadetlerin terbiyevî tesirini ruhunda duymayan şuursuz kimseler de bu âyetlerin şümulünden hariç değildirler. Bu cihetle birer edebî vecize olan yukarıdaki altı âyeti bu yazımıza unvan olarak seçtik.

Oruç tutmayanlardan ziyade tutup da bu şerefli ibadetlerin ahlâkî tesirlerini vicdanında duymayan gafillerin bu duygusuz halleri daha acıklıdır ve daha ziyade şayan-ı merhamettir. Birinciler, hiç oruç tutmayanlar ve Ramazan'la ilgilenmeyenler İslâm formasını üzerinde taşıdıkları ve İslâm'ın şerefli camiası içinde yaşadıkları halde bu mübarek günlere hürmet etmeyerek ve oruçlu müminlerin sıyam haliyle ilgilenmeyerek alenen yemeleri, içmeleri Ramazan-ı Şerif'in şeref ve faziletini inkâr mahiyetinde olduğundan İslâm kadrosundan harice çıkmışlar, İslâmiyet'le münasebetlerini kesmişlerdir ve onların münkirâne yaşadıkları hayattan hesapları kıyamet gününe aittir. Biz bu yazımızda onlardan bahsedecek değiliz.

Oruç tutup da onun terbiyevî tesirini ruhunda duyamayan gafil oruçluların halleri acıklıdır. Bunlardan bahsedeceğiz.

***

Ramazan-ı Şerif üç müsavî kısma ayrılırsa bugünlerde Ramazan'ın son on günü içinde bulunuyoruz. Bu on gün geçen yirmi günlük ibadet hayatımızın murakebe ve muhakeme günleridir.

Bugünlerde her oruçlu muhakkak kendisini murakabe ve muhakeme etmeli; bugüne kadar tuttuğu oruçlar, kıldığı teravih namazları, okuduğu ve dinlediği Kur'ân âyetleri vicdanında ne derece terbiyevî bir iz, bir tesir bırakmıştır? Bunu bir sorgu ile ve muhakemeli bir murakabe ve düşünce ile muhakkak öğrenip bilmeli. Ramazan-ı Şerif'e girerken, az çok dizginsiz bir irade ile yaşamağa alışmış bir halde bulunuyorduk. Şimdi Ramazan-ı Şerif'e mahsus ibadetlerimiz irademizi dizginleyebilmiş midir? Oruçluyu şerden, mâsıyetten koruyan bir siper, bir kalkan diye tavsif buyurulan oruçlarımız bizi çekip çevirerek hayra, savaba yöneltebilmiş midir? Yoksa Ramazan'a nasıl girdikse bu ibadetlerimizin az veya çok tesirini görmeden aç, susuz hepsedilmiş bir mahlûk gibi duygusuz mu bulunuyoruz?

Kur'ân-ı Mübîn'in tebligatı veçhile insan başıboş bırakılmış sorgusuz yaşayan bir zîhayat fasîlesi olmadığına göre, bağımsız, vazifesiz yaşadığı bu kıymetli günlerin hâtıralarından yarın âhiret hayatında sorulacağı gibi hissiz, şuursuz ifa ettiği vazifelerden, ibadetlerden de sorulacaktır. Âkıl, reşit olan her mü'min yarın sorulacak böyle bir hayatın hesabını şimdiden kendisi yapıp fezlekesini almak gerekir.

İnsan fıtrat-ı asliyesi itibariyle fazileti seven, rezaletten hoşlanmayan bir mahlûktur. Bu âlî seciye mahlûkatın en şereflisi olan insana Cenab-ı Hakk'ın bir vedîası, bir ilhamı eseridir. Bu fâzıl hasîsaya mukabil insanın tabiatında behimî bir duygu da vardır ki insanı daima rezilete sevk eder ve tabiatındaki fazilet sevgisini ve hayra karşı fıtrî temayülünü söndürür. İnsan denilen ebedî muamma bu eser-i fıtrat ve tabiatın meddü cezri arasında bocalayan bir hilkat garibesidir. Onu bu girdaptan kurtarmak ve fıtrî hak, adalet ve fazilet duygusu takviye edilerek şerre, zulme, rezîlete karşı nefret uyandırmak için ibadetler teşrî buyurulmuştur. Bu ibadetler arasında en ziyade terbiyevî tesiri olan ve insanı behimî ihtiras ve temayüllerden kurtararak ona melekî bir haslet izafe eden oruç ibadetimizdir.

Oruç, bağımsız bir irade ile vesair hayvanların me'lûf bulunduğu bir ihtirasla sağa, sola saldırarak yaşamak istiyen insana herbiri birer ihtiras kaynağı olan yemek, içmek, dişisiyle birleşmek kapılarını bir zaman için sımsıkı kapayarak oruçluyu melek gibi yaşatır.

Bir oruçlu, Ramazan-ı Şerif'in son on gününde kendisini yoklar da bu murakabesinde rezîletten fazilete, şerden hayra doğru bir dönüş duyguları görürse hiç şüphesiz o, Allah Teâlâ'nın dileği veçhile oruç tutmuş ve iradesine hâkim bir insan seviyesine yükselmiş bulunuyor ki oruç ibadetimizin teşrîinden matlûp olan terbiyevî gaye budur. Öbür ibadetlerimiz on misliyle mükafatlandırıldıkları halde Cenab-ı Hak orucun sayısız mükâfatını doğrudan doğruya ve vasıtasız ben vereceğim, buyurmuştur ki dünya hayatına göre bu, en yüksek teşrifat tarzıdır. Dünya padişahlarının teşrifat usullerine göre onlar vasıtasız ve bizzat nişan tâliki ve rütbe, mansıp tevcihi gibi merasimi en yakın o en has müntesiplerine ve bendegânına tahsis ederler. Ne mutlu o oruçluya ki orucunun sayısız mükafatını doğrudan Allah Teâlâ'nın yed-i kudretinden almak şerefini haiz bulunuyor! Yazık o bedbaht oruçluya da ki o da tuttuğu oruçların vicdanında terbiyevî izlerinden hiçbirisini göremeyerek Ramazan'dan önceki kızıl huylarıyla, behimî ihtiraslarıyla baş başa kalmış bulunuyor.

Resul-i Ekrem Efendimiz buyurur ki: Bir oruçlu ki yalan söylemek ve onunla iğfal etmek gibi fazihaları bırakamamıştır, artık Allah Teâlâ o kimsenin yemesini, içmesini bırakmasına hiç kıymet vermez. Gıybet, nemîme gibi fazîhalar da böyledir. Bunlar da orucun kıymetini giderir. Meselenin fıkhî vaziyetine gelince yalan, gıybet gibi fezahât-ı lisaniyelerle ulemânın cumhuruna göre oruç fasit olmaz, fakat oruçtan matlup olan kemal ve fazilet hâsıl olmaz.

Hâfız İbn Hacer **Fethü'l-Bârî**'de der ki: Tam ve kâmil oruç, oruçlunun bütün menhî olan şeylerden sakınmasıdır. Fakat Cenab-ı Hakk

[206] **SR.**, c. III, S. 53 (İstanbul Temmuz 1949), s. 34-36.

insanların iradelerindeki zaafa mebni bu imsakı yemek, içmek, eşiyle birleşmekten ibaret olan üç müftarata tahsis buyurmuştur. Menahîden ictinap hususunu da akl-ı selimin kıyas ve idrakine havale buyurmakla iktifa etmiştir. Bir kısım hadis-i şerifler de bizi bu emr-i İlâhîye irşat etmektedir. Binaenaleyh müftarât dediğimiz yeme, içme, birleşmeden ictinap vacip oluyor; maasîden ictinap da orucun kemalinden madut bulunuyor. Süfyan-ı Sevrî gıybet orucu bozar demiştir. Bu ictihadı Leys bin Sa'd da Mücahid'den rivayet etmiştir. Mücahid: *"İki kötü huy orucu bozar: gıybet, yalan"* demiştir.

***

Bu musahabemizde Talât Paşa merhumla bir Ramazan ve oruç hâtıramızı da bildirmek isterim: Birinci Cihan Harbi senelerinden birisinde Ramazan-ı Şerif'e birkaç gün kala Fatih Cami-i Şerifi'nin yanındaki Tabhane Medresesi'nde talebe-i ulûmun imtihanlarında bulunmak üzere Sadrazam Talat Paşa gelmişti. Rivayete göre Fatih Sultan Mehmet Hazretleri cami-i şerifin iki tarafında yaptırdığı sekiz medresenin ders programlarıyla, talebenin tahsil hayatıyla meşgul olur ve her sene imtihanlarında bulunurmuş. Bunu duyan Talât merhum talebe-i ulûm için medâr-ı teşvik olur arzusuyla imtihanlardan birisinde bulunmuştu. Bu nevi resmi imtihanlarda âdet olduğu veçhile en seçme talebeler güzîde muallimler tarafından imtihan ediliyordu. Mesela Edebiyat imtihanı şair Mehmet Akif ve Cenap Şahabeddin Beyler, Riyazî imtihanı basiteci Ziya merhum taraflarından yapılmıştı. İmtihanlar bittikten sonra iki sıra beşer hâfız karşılıklı ahz-i mevki ederek aşr-i şerif okudular. Bu hâfızlar henüz halk arasında duyulmayan ve sadaları, edaları medrese muhitinde mahfuz bulunan gençlerdi.

Talât Paşa hâfızlara bayıldı. Bu sırada sağ tarafında Şeyhülislâm Musa Kâzım merhum oturuyordu. Sol tarafında da Meclis-i Müderrisîn reisi sıfatiyle muharrir-i âciz bulunuyordum. Paşa dedi ki:

—Bizim Edirne'de Ramazan-ı Şerif'te hâfızlar mukabeleyi mihrap önünde birkaç hâfız dizilip sıra ile okurlar. Buradaki gibi camiin şurasında burasında tek tek okumazlar. Edirne'deki bu âdeti Fatih Camisi'nde bu Ramazan ihya etsek; biz de gelip dinlesek.

Paşa'nın bu arzusu üzerine Şeyhülislâm:

— Pekâlâ; bu hâfızları hazırlayalım, dedi.

Ve hakikaten başta Reisü'l-Kurrâ Hâfız Hasan, Fatih baş imamı Filibeli merhumlar olmak üzere yedi tane güzîde hâfız hazırlanarak o Ramazan Fatih Cami-i Şerifi'nde cumhur halinde mukabele okundu. Paşa merhum da mukabele dinlemeğe muntazaman devam etti. Resmî meşguliyeti cihetiyle iftara bir saat kalarak gelirdi. Hâfızlar da o zaman başlardı.

Bir gün, mukabele bittikten sonra mutat veçhile cami sohbeti başlamıştı. Bir münasebetle dedim ki:

—Paşa hazretleri, bu mukabele sizin eser-i tertibiniz olduğu için devam buyuruluyor, bu güzel. Fakat oruç da tutabiliyor musunuz?

— Evet, tutuyorum, -Allah uzun ömür versin- annem sağ oldukça benim için oruç yemek mümkün değildir.

— Fakat paşam, oruç Allah için tutulur.

— Ben de biliyorum. Fakat ilk orucu annemi tatyip için tutarım, öbürlerini tamamiyle Allah rızası için. Oruç tamamiyle irade kudretine dayanan bir mücadele ibadetidir. Benim gibi mücadele içinde yetişen bir kimse için oruç bir mümârese kaynağıdır. Oruç tutamadığım günler kendimi iradesiz, mağlûp bir halde bularak levmederim.

***

Bu musahabeden sonra kalktık, Sadrâzamın gitmesine intizar eden halkın ortasından geçerken bir aşinasını gördü ve -hatırımda kaldığına göre- İbrahim Bey! diye seslendi ve eliyle de işaret etti. O zat gelince pek ziyade iltifat etti ve şu suali sordu:

— Günün birisinde benim Sadrâzam olacağım hatırından geçti mi?

— Yüksek dehanızdan bunu her zaman umardım.

— Yarın Sadarete gel, beklerim, deyip ayrıldı.

Bu güzel giyimli, orta yaşlı, sevimli zat kimdi acaba? Talâtın zekâsı, bu kısa muhaverenin bir merak mevzuu olacağını anladı:

— Ben Edirne tevkifhanesinde mahbus bulunduğum senelerde bu zat hapishane müdürü idi. Ama, güzel muamele ederdi doğrusu, dedi.

İslâm'da Demokrasi[207]

İslâm medeniyeti, milletin hâkimiyeti ve meşveret esası üzerine kurulmuş bir din ve devlet sistemidir. Medeniyet tâbirinin meşhur ve müteâref olan medlûlü, insanın, cemiyette, malından, canından, şeref ve namusundan emin olarak hürriyet saadeti içinde yaşaması suretinde hulâsa olunabilir.

Bu emniyet ve bu refah ve saadeti temin için her medeniyet bir takım düsturlar, ferdî ve ictimaî haklar ve vazifeler kabul etmiştir. Bütün

[207] **SR.**, c. V, S. 114 (İstanbul Kasım 1951), s. 212-216.

bunların esasları, İslâm medeniyetinde vahiy ile müeyyideli naslara, milletin yüksek menfaatlerini ifade eden şûrâ kararlarına istinad eder. Bu cihetten, vicdanlar üzerinde derin izleri ve tesirleri vardır.

Meşveret esası Kur'ân'ın bir sûresiyle tesis buyrulup *"Resul-i Ekrem"* tarafından da vahiy ile istişare edilmek suretiyle tatbik olunmuştur. Bu meşveret sistemine *"Hulefâ-ı Râşidîn"* tarafından da devam olunmakla beraber, devlet reisi demek olan Halifeler milletçe intihap olunduklarından, İslâm medeniyetinde idare şekli, *Cumhurî* idi. Şu kadar ki, bu intihap ve meşveret esası, iptidaî bir millette, zamanımızın en mütekâmil şekli olan umumî seçim suretinde tatbik olunamazdı. Ancak, İslâm hukukunda *"erbab-ı hall-ü akd"* diye anılan ilmî, ictimaî, en yüksek şahsiyet sahiplerinin birleşmesiyle seçim yapılıp, bu da halk tarafından kabul olunurdu. Milletin vâkıaya itiraz etmeyip sükût etmesi, icma sayılırdı.

İslâm medeniyeti, beşeriyete, ulûhiyet ve sıfatları, ubûdiyet ve ibadet hakkında en sarih bilgileri verdiği gibi, can ve mal, şeref ve namus, vicdan ve tefekkür hürriyeti gibi esasî hakları da bahşetmiştir.

İslâm tebligatı arasında en mühimmi, akla, haiz olduğu kıymet ve ehemmiyeti vermiş olmasıdır. Dinlerin baştanbaşa esatirî şekle girdiği sırada tebliğ olunan İslâmiyet, insanlara, tefekkürün kaynağı olan aklımızın kullanılma tarzını öğretmiştir. İslâmiyet, bu mukaddes cevherin hurafâttan siyânet edilmesini ve bu suretle kâinatın ve eşyaya ait hakikatlerin, yaratılışlarındaki asıllarla dosdoğru görülmesini emretmiştir. Kur'ân'ın sayısız ayetleri akla hitap etmekte ve insana tefekkürü emretmektedir. Peygamber Efendimiz de:

"İnsanda dininin fazilet mikyası aklıdır. Aklı olmayanın dininde kıymet yoktur." buyurmuşlardır.

İslâmiyet'te, insan denilen ve ruhiyle, şuuriyle, ebedî bir muamma olan mahlûkun mahiyeti, hilkat sebebi ve iyi veya kötü temayülleri bildirilmiş ve medenî olması için gereken bütün fazilet yolları kendisine gösterilmiştir.

Malûmdur ki, her medeniyette yükseklik kıymeti, o medeniyet müeyyidelerinin kuvveti ve tatbiklerinde iltizam edilen sadakat ve samimiyet derecesiyle ölçülür. İslâm Tarihi'ne baktığımız zaman, İslâmiyet'teki demokratik kaidelerin Saâdet Asrı'na ve ondan sonra "Hulefâ-i Râşidîn" denilen otuz senelik kısa bir zamana ait kaldığı, tatbik şekillerinin de eşsiz derecede hünerli, samimi ve yüksek olduğu görülür.

İşte bir örnek:

1- İmam-ı Buharî'nin **Sahihi**'ndeki rivayete göre, Mekke'nin fethi sırasında ganimet malları arasında bulunan kıymetli bir elmas gerdanlığı, Mekke eşrafından yüksek bir aile kadını çalmıştı. Eli kesilecekti. Kâinatın Fahri'ne müracaat olunup affı rica ve iltimas edilince, Efendimiz, iltimasçılara şöyle mukabele buyurdular:

"Hayır, bu olamaz! Kızım Fatma çalsaydı, aynı şekilde cezalandırırdım. İyi biliniz ki, sizden evvel gelip geçen bir takım milletler, kuvvetlilerin günahını affederlerdi de, zayıfları cezalandırırlardı. Onlar bu yüzden mahvoldular".

Peygamberimiz, tebliğ ve tesis ettikleri demokratik idarenin tam bir salâbetle tatbikinin nurlu tesirini kendi hayatlarında göreceklerinden emindiler. Nitekim bu kanaatlerini Sahabîlerine de telkin ederlerdi.

Yine, büyük Türk hadis imamı Buharî'nin Sahihi'ndeki bir rivayet, Mekke'de İslâmiyet'in ilk yılları boyunca Kureyş müşriklerinin, Müslümanlara yaptığı dayanılmaz eza ve cefaları ve bu esnada Resul'ün verdiği bir cevabı nakleder. Bu ezalardan bunalan sahabîler, vaziyeti Allah'ın Resulü'ne bildirdikleri zaman, şu cevabı aldılar:

"Sahabîlerim, sabrediniz! Yakında bir gün gelecektir ki; İslâmiyet'in şevket ve adaleti sayesinde Mekke'den Yemen'e kadar bir süvari yalnız başına gidebilecektir".

Ve işte bu tebşir, Medine hicretinden geçen on sene içinde tahakkuk etmiş, bilfiil görülmüştür. Kısa zamanda Araplar, asırlarca bedevî hayatı yaşayan ve birbirlerinin malına, canına, ırzına taarruz eden bu ser-kerde insanlar, en emin bir adalet ve nizam hayatına kavuştular.

Efendimiz, saffet ve mükemmeliyet devrinin ancak otuz yıl devam edeceğini, ondan sonra halkı ve hakkı dişleyen zalim bir saltanat devri hulûl edeceğini bildirmişlerdir. Bu müddet, Emevîlerin ilk hükümdarı Muaviye bin Ebû Süfyan'ın saltanat makamına geçmesiyle hitam bulmuş ve Peygamber'in buyruğu bir mucize şeklinde aynen tahakkuk etmiştir.

Riyazî bir kat'iyetle denebilir ki, İslâmiyet gibi en medenî ve mesut bir inkılâbı, kısa bir zaman içinde, din mânalarını idrakten uzak bir irtica takip etmiştir. Emevî hanedanına bağlı olan bu irtica, müslümanlara pek çok kan döktürmüş ve onu Türklerin şanlı ihtilâli bastırmıştır. Böylece İslâm devletinin şerefli bayrağı Emevîlerin elinden alınarak Peygamber Efendimiz'in amca oğulları Abbas sülâlesinin ellerine tevdi olunmuştur.

Neticede, Abbasîlerin de siyasî, adlî ve askerî bütün idare ve hâkimiyetleri, Türkler tarafından alınmış ve İslâmiyet en sâf ve mükemmel düsturlara dayanılarak asırlarca yükseltilmiştir.

İslâm medeniyeti himayesini en önce ve en yüksek ölçüde esirler, köleler ve cariyeler üzerinde toplamıştı. İslâmiyet'in doğduğu sıralarda cemiyetin en zayıf ve himayesiz unsurları bu zavallılardı. Kölelik, başlıca harp esaretinin bir neticesi olup fıtraten hür insanlara ârız olan bir sıfat idi. Kendisi gibi bir insanın emri, iradesi altına girmek ve bütün medenî haklarından mahrum olmak suretinde hulâsa olunabilir. Bu cihetle İslâm hukukunda bunlar, acıklı vaziyetlerine işaret edilerek *"Memlük"* adıyla anılmışlardır ki başkalarının bu talihsizler üzerindeki kayıtsız şartsız tasarruflarını ifade etmesi itibariyle en cemiyetli tâbirdir. Başka bir tâbir ile *"Rakîk"* de denilmiştir. *"Rık"* incelik demek olduğuna göre bu kelime dahi bu biçare insan sınıfının içinde bulunduğu cemiyete ne derece zayıf bir bağla bağlandığını göstermek noktasından şayan-ı dikkattir. Üçüncü bir ıstılah olarak da *"Abd"* lâfzı kullanılmıştır ki yine kul, köle mânasına gelir. Şu kadar ki abd tâbirinin Kur'ân âyetlerindeki, hadislerdeki manası daha geniştir. Allah'ın kulu, dünyanın kulu, kulun kulu olarak istimâl edilmiştir.

Allah'a kulluk dünyaya esirlik hakkındaki izahımızı daha sonraya bırakıyoruz. Kulun kulu tâbirine gelince, bunun da ahlâkî ve hukukî iki mânası vardır. Ahlâk ilminde kulun kulu tâbiri ile insanlık şerefini hasis menfaatler mukabilinde ayaklar altına alarak mevki sahiplerine yaranmağa çalışanlar kasdolunmuştur. Kulun kulu tâbirinden ise hukukî mânası ile sadece esaret ve kölelik çıkar. Bizim asıl mevzumuz

da budur.

***

İslâm medeniyeti kurulduğu, hürriyet ve müsavât umdeleri ilân olunduğu sırada karşılaştığı en çetin inkılâb meselelerinden birisi de bu esaret müessesesi idi. Beşeriyetin zuhuru ile kurulan bu zalim müessese yalnız Arabistan cezîresinde değil, o devirde dünyanın en medenî milletleri arasında bütün fecaatiyle harıl harıl işliyordu. Muharib orduların arkasını esir tüccarları takip ederdi. Aldıkları esirler koyun sürüleri gibi pazarlara götürülüp, haraç, mezat satılırdı. İslâm medeniyetinin doğduğu Arabistan cezîresinde ise vaziyet daha feci idi. Kabile hayatı yaşayan ve millî bir birlik kuramayan Arablar *Gazve* denilen çapulculuk baskınları ile, evinde hürriyet ve masuniyet içinde yaşayan insanların mallarını yağma ettikleri gibi kendilerini ve ailelerini de esir ediyorlardı.

İslâm hukukuna göre ise, insanlar fıtraten hürdür. Her insan hür doğar ve müsavî haklara mâlik olarak, hür yaşar. İnsanlardan kuvvetlilerin zayıfları medenî ve tabiî haklarından mahrum ederek kahr ile iradesi altında tutması, İslâmiyet'in kabul ve ilân etiği hürriyet ve müsavat umdelerine uymazdı. Resul-i Ekrem Mekke'de iken ilk önce şu mealdeki âyet nâzil olarak bu müsavatsızlığa işaret olundu.

"Allah misal olarak şunu bildirir ki insanlar arasında bir tarafta hiçbir şeye gücü yetmeyen ve başkalarının esareti altında bulunan abd-i memlûk, öbür tarafta kendisine güzel nimet ve maişet verilen ve malında tam bir serbesti ile tasarruf eden hür bir kimse... Hiç bu iki sınıf insan müsavî olur mu?"(Nahl sûresi, âyet 75).

Bu âyette kölenin o günkü vaziyeti hülâsa edilmiş, fakat halâs yolu gösterilmemişti. Çünkü müslümanlığın Mekke'deki vaziyeti çok zayıftı. Bununla beraber Kur'ân'ın bu halâskâr sesini duyan mazlumlar, gizli ve aşikâr onun himayesine koşmuşlar, pek çok işkencelere maruz kalmışlardı. İslâm dini için bu bakımsız ve kimsesiz sınıfı sinesine basmak, bu mazlumların ızdıraplarının tahfîfine çalışmak zamanı gelmişti. Resul-i Ekrem bu şerefli vazifesini ifaya ancak Medine'ye hicretten sonra muvaffak olabildi.

İlk önce Kur'ân'da gönderilen (Evâmir-i Aşere) arasında köleler ve câriyelere güzel muamele edilmesi emrolundu ki meâli şöyledir:

"Ey insanlar! Allah'a ibadet ediniz ve hiçbir şeyi ona şerik koşmayınız. Sonra ananıza, babanıza, akrabanıza, öksüzlere, yoksullara, yakın komşulara, uzak komşulara, meslekdaşlara, yolda kalmış ailesiz kimselere, ellerinizdeki kölelere ve câriyelere ihsan ve onlara güzel muamele ediniz. Allah kendini beğenenleri ve öğünenleri sevmez." (Nisâ sûresi, âyet 36)

Bu âyet nâzil olduktan sonra sahipleri tarafından hakarete uğrayan köleler Resul-i Ekrem'e şikâyete başladılar. İmam Buharî'nin rivayetine göre şikayetçilerden birisi de Ebû Zer-i Gifarî'nin kölesi idi. Ebû Zer bir gün kölesine kızmıştı. *"Kara karının oğlu!"* diye azarladı. Köle de dosdoğru Peygamber'e gitti. Bunun üzerine Resul-i Ekrem Ebû Zer'i huzuruna çağırıp: *"Ey Ebâ Zer!"* dedi. *"Sen de cahiliyyet devrinin zülümkâr ahlâkından eser var. İyi biliniz ki, o köleler sizin kardeşlerinizdir. Kader onları ellerinizin ve emirlerinizin altına koymuş. Bundan sonra elinizin altında bulunanlara yediklerinizden yedireceksiniz. Siz ne giyerseniz onlara da onu giydireceksiniz. Onlara yalnız başına yapamayacakları ağır işleri teklif etmeyeceksiniz. Teklif ederseniz siz de yardım edeceksiniz."* (**Buharî, Itk** bahsi).

Bu hadisteki Peygamber'in emirleri, yukarıdaki âyette *"Kölelerinize ve câriyelerinize ihsan ve onlara iyi muamele ediniz!"* düsturunun tatbikatını gösteren bir talimatnâmedir. Çünkü bu tarihe kadar bir kölenin efendisi ile beraber yemek yemesi, bir cins elbise giymesi görülmüş ve duyulmuş değildi. Ve dikkate şayandır ki ilk tatbikat Ebû Zer gibi İslâmiyet'i beşinci olarak kabul eden mümtaz bir şahsiyet üzerinde idi.

Bu vak'ayı hikâye eden râvinin bildirdiğine göre Ebû Zer, Peyamber'in emirlerini aldıktan sonra çarşıya gitmiş, kölesi ile kendisine, rengi, nesci, deseni aynı kumaştan bir elbiselik biçtirip diktirmiş ve giymişti. Hattâ kölesinin elinden tutup o vaziyette Medine'nin alt başına kadar dolaşmıştır. Rastgelip de: *"Bu ne hal?"* diye soranlara kölesini gösterip: *"Bu adam,* (kölem değil, bu adam...) *beni Peygamber'e şikâyet etti"* demiş ve Resul-i Ekrem'den aldığı talimâtın maddelerini birer birer anlatmıştır.

***

İslâm medeniyeti hürriyet ve müsavât umdelerinden ilk önce kölelerin istifade etmelerini iltizam etti. Çünkü köle cemiyetin en zayıf unsuru idi. En ziyade himayeye muhtaç idi. Onu müdafaa etmek, onu korumak, İslâmiyet gibi bütün âcizler üzerine kanat açmak iddiasında bulunan bir müessese için en tabiî bir vazife olmak lazım gelirdi. Fakat bu iş tahmin edildiği kadar kolay olmayacaktı. Esaret müessesesinin bir neticesi olan köleliğin cezrî bir hareketle halli ve lâğvı çok güçtü. Çünkü beşeriyetin mübalâğasız yarısından fazla nüfusunu köleler teşkil ediyordu. Ortada ekalliyetin ekseriyet üzerinde tahakkümü ve mülkiyet hakkı iddia etmesi gibi çapraşık bir vaziyet vardı. Nasıl ki o devirde en medenî memleketlerde bile, çiftliklerinde yüzlerce esir çalıştıran arazi sahipleri, icabında mülkiyet hakkından istifade ederek bu zavallıları demirbaş eşya gibi çiftlikleriyle beraber satmak hakkını haiz bulunuyordu. Bütün dünya milletleri arasında kök salan ve beynelmilel bir mahiyet arzeden böyle bir müessesenin lâğvı, hukukî ve ictimaî bir takım karışıklıklar doğurabilirdi. Bu cihetle onu mümkün olduğu kadar ıslah ederek bu mazlum zümrenin ıztırabını dindirmek ve onlara hürriyet hayatının temiz havasını teneffüs ettirmek yoluna gidildi. İslâm medeniyeti bu hayırlı gayeye varabilmek için iki suretle hareket etti: Bir taraftan kölelerin ve câriyelerin mensup oldukları, daha doğrusu emri altında bulundukları aileler içinde bu ailenin bir rüknü gibi yaşamalarının temini ve kölelerle efendiler arasındaki sevgi ve saygı bağlarını kuvvetlendirerek âdâb-ı ictimaiyenin tesisi.

Öbür taraftan birçok vesilelerle köle azadlamağı dinî bir vecibe olarak nizamlamak ve nafile ibadetler arasında bu işe en ön plânda yüksek bir mevki vermek.

Birinci veche hakkında yazımızın yukarısında Ebû Zerr-i Gifarî Hazretlerini misal göstermiş ve kölesi ile kendisi arasında yiyim ve giyim noktasından nasıl bir müsavât temin ettiğini anlatmıştık.

Şimdi burada âdâb-ı ictimaiyeye dair bir kaç örnek vereceğiz.

İslâmiyetten evvel kölelerle, bunların bağlı bulundukları aileler arasında sevgi ve saygı ifade eden âdâbı ictimaiyeden eser yoktu. Efendileri kölelelerine: *"Kulum! Câriyem!"* diye seslenirlerdi. Köleler ve câriyelerin de efendilerine: *"Rabbim!"* diye ubudiyet arzetmesi Cahiliyet Devri'nin göreneği idi. İnsanlık terbiyesine muğayir olan bu nevi hitapları mekârim-i ahlâkın mümessili olan Peygamber Efendimiz menetti. Şöyle ki **Sahihayn'**daki yani **Buharî** ve **Müslim'**deki rivayetlere göre Resul-i Ekrem Efendimiz şöyle buyurmuştur:

"Ey mü'minler! Sakın biriniz kölesine veya câriyesine: "Rabbine yemek getir! Rabbine abdest aldır! Rabbine su getir!" nev'inden emirler vermesin. Köle ve câriye de: (Efendim! Velinimetim!) desin. Yine hiçbiriniz memlûküne: (Kulum! Câriyem!) demesin. Çünkü hepiniz Allah'ın kulusunuz. (Yiğidim! Oğlum! Kızım!) diye seslensin."

Yine **Buharî** ile **Müslim'**in rivayetlerine göre Peygamber Efendimiz:

"Ey mü'minler! Sizden biriniz memlûkünü terbiye kasdile dövmeğe mecbur olduğunda sakın yüzüne vurmasın! Yüz insanın en şerefli âzasıdır." buyurmuştur.

Aynı eserlerde şöyle bir rivayet de mevcuttur. Hz.Peygamber bir kere:

"Ey mü'minler! Sizden birinizin kölesi veya câriyesi yemeğini getirdiğinde oturup efendisi ile birlikte yesin. Şayet yemek az olur da efendisi ile oturmazsa efendisi ona bir iki lokma yedirsin!" buyurmuştur.

Üçüncü bir cihet kaldı ki ibadet kasdı ile köle azadına teşviktir.

Resul-i Ekrem Efendimiz köle azadının fazileti hakkında mü'minlere her vesile ile müjde verirdi. Ebû Hüreyre'nin bir rivayetine göre Peygamber Efendimiz bir defa şöyle buyurmuştu:

"Hangi bir kişi müslüman bir köle azatlarsa, Allah o kölenin her âzası mukabilinde azatlıyanın bir âzasını Cehennem ateşinden halâs eder." (**Buharî, Itk** bahsi).

Bu hadisi, Peygamberimiz'in ashabından tam 14 kişi rivayet etmiştir. Bu ve buna benzer teşvikler derhal, köle ve câriye sahibi zenginler üzerinde tesirini göstermeğe başladı. Birer, ikişer köle azadlayanlar olduğu gibi, yüz kadar kölesine hürriyetini bağışlayan zengin hayır sahipleri de bulunuyordu. Bunların içinde en mühimmi, **Hakim bin Hizam'**ın azadlama vak'asıdır. Hakim, mü'minlerin anası **Hazret-i Hatice'**nin amcazadesi ve Mekke'nin en zengini idi. Resul-i Ekrem'in vefatından 82 gün önce. Haccetülveda'da Hakim bin Hizam Radiyallahü anh yüz köle birden azadlamıştı. Bu muhterem zat rivayete göre bu yüz köleyi üzerleri Yemen'in ipekli kumaşları ile örtülü yüz deveye bindirmiş, hepsinin boğazlarına da birer gerdanlık takarak gerdanlığa: *(Bu köle Allah rızası için Hakim b. Hizam tarafından azadlanmıştır)* yazdırmıştı. Arafat vâdisini dolduran yüz bine yakın hacının karşısına süslü develeri ile dizilen hürriyetine kavuşmuş insanlar son derece müheyyiç bir tablo teşkil ediyordu. Ve bu hâdise, köle azadlamağı teşvik bakımından Müslümanlar üzerinde çok mühim bir tesir yapmıştı.

Bugün, bu müessese çok şükür yıkılmış olduğundan anlattıklarımız ancak tarihî bir vak'ayı izaha çalışmaktan başka bir şey değildir. Biz sadece İslâmiyet'in, insan haklarına verdiği kıymet ve ehemmiyeti açıklamak istedik.

Abdullah İbn Mubarek[208]

Hârizm* Türklerinden Mübarek İbn Vazih'in oğludur. Vaktiyle Horasan'ın en mühim ilim ve medeniyet merkezi olan "Merv" de doğmuştur. Velâdeti hicret-i seniyenin 118 tarihine müsadiftir; yahut da bir sene sonradır. Bütün ömrünü hacc, cihad, ticaret, ilim yolunda ifna etmiştir. Bu seyahatlerinde Süleymanî Teymî, Asım Ahvel, Hamidi Tavil, Rebi İbni Enes, Hişam İbni Urve gibi çok yüksek âlimlerden Hadis tahsil etmiştir. Hatta kendisinden küçük yaşta olan ilim adamlarından bile tahsil-i ilim etmekten çekinmemiştir. Bütün bunlardan naklettiği ahadis-i şerifeyi yazmıştır. Bu seyahatlerinde İmam Ebû Hanife'ye mulâki olmuş ve onun en mümtaz şakirdleri sırasına geçmiştir. Hatta İlm-i Hadise dair eserini Ebû Hanife'nin fıkıh bablarına göre tedvin etmiştir.

Abdullah İbni Mübarek hazretleri seyahat esnasında her uğradığı ilim merkezlerindeki ulemâ kendisine müracaat eder, hadis ahz eylerdi. Bunlardan en meşhuru İmam-ı Ahmed İbn-i Hanbel'dir ki bu da kendisi gibi Merv'de doğmuş ve Bağdat'ta neş'et etmiş Seyhanlı bir Türk çocuğudur. İbn Mûin, Ebubekir İbni Ebî Şeybe gibi pek çok hadis imamı ve müellifleri vardır. Bunlar arasında yine bir Tük âlim ve muhaddisi olan Hüseyin İbni Haseni Mervezî de zikre şayandır. Zehebî ki Hadis'de, Tarih'te, Tabakât ve Terâcim-i Ahvâl ve İntikad'da en yüksek payeyi haiz ve güzide lugatiyle meşhur olan İmam-ı Hümam Şemseddin Zehebî'dir. **Tezkiretü'l-Huffâz**'da Abdullah İbn-i Mübarek'e

[208] **İTA**., c. II, s. 233.

* Hârizm: Hazar denizinin şark cihetinde ve bu deniz ile Aral gölü ve Ceyhun ırmağı arasında geniş bir hittadır.

* * Abdullah İbni Mübarek hazretlerinin vefatı 181, Zehebî'nin vefatı 748 tarihine müsadif olduğuna göre aralarında 567 senelik bir zaman farkı bulunmaktadır. Beş buçuk asırlık mühim bir zaman mesafesini altı vasıta ile kateden bir isnada nail olmak büyük bahtiyarlıktır.

ait tezkirede müşarünileyhi *"imam, hafız, allâme, şeyhü'l-islâm, fahrü'l-mücahidîn, kıdvetüzzahidîn"* gibi yüksek elkab ile yad ettikten sonra *"Kendisinin İbni Mübarek'den isnad-ı âli ile mervî hadisi bulunduğunu, icazetnamesinde de aralarında, altı ravîlik en kısa bir vasıta mevcud olduğunu"* bildirerek bununla iftihar ve birrü hayr temenni ediyor ki ilm-i rivayet bakımından hakikaten iftihara şayan bir isnad-ı âlîdir.** Bundan daha mühim ve kayda şayan bir cihet varsa o da Allame Zehebî'nin de bir Türk çocuğu olmasıdır. İslâm Tarihi'nin terceme-i hale aid şu ufak safhasını yazarken ırkımıza mensup bir çok ilmî simaları orada toplu görmek bizler için yüksek bir iftihar zemini teşkil eder. İslâmiyeti, Türk bahadırlarının süngüleri ilâ ettiği gibi bütün İslâmî ilimleri de Türk zekâları yükseltmiştir. Bu ilmî hakikati, İslâm cihanını dolduran büyük Türk âlimi Curcanlı Seyyid Şerif şu kıt'asında pek güzel tasvir eder.

Şems-i ilim ez-ufuk-i burc-i Arab tâli' şüd
Estevâ yaft velî der-vasat-ı mülk-i Acem
Yâft der-Rûm zevâl ez-eser-i kesret-i örf
Cirm-i bî-nûr u ziyâ-mend der-în dâr-ı elem.

Hakikaten İslâm ilimleri Arabistan ufkundan bir güneş halinde doğmuştu. Fakat o ilim güneşi yürüye yürüye Türk diyarının ortası olan Maverâünnehir'e gelmiş ve orada hatt-ı üstüvayı bulmuştur. Bu Türk ilinden diyar-ı Rum'a intikal edip onun muhtelif örf ve âdetiyle karışarak artık o elem diyarında nûrsuz, ziyasız gurup edip gitmiştir.

Ramazan[209]

Ramazan'ın mânası – Orucun ahlâk üzerindeki terbiyevî tesirleri – Ramazan ayına mahsus malî ve bedenî ibadetlerimiz: Oruç, teravih, zekât – Kur'ân-ı Kerîm'in Ramazan ayında gönderildiği – Ramazan'ın felekî hesabat ile tayini – Cumhuriyet devrinde hilâlin tayinine rasathanenin memur edilmesi hakkındaki kanun – Ramazan ayının ve bu aya mahsus ibadetlerin hikmet-i teşrîi...

Ramazan, kamerî aylardan bildiğimiz muayyen bir ayın adıdır. Arapça bir kelime olan *ramazan,* güneş sıcağında yalınayak yürüyüp yanmağa denir. Bu mânaya göre Ramazan adının bu aya verilmesinin sebebi bu ayda oruç tutan müminin açlık ve susuzluktan içi yanması ve bu ızdıraplı ibadet kendi benzeriyle mükâfatlandırılarak günahlarının yanması ve gönlünün beşerî ihtiraslardan temizlenmesidir.

Ramazan denilince bedenî, malî şu üç ibadetimiz birlikte hatırlanır: Gündüzleri oruç, geceleri teravih namazı, üçüncü olarak da en yüksek içtimaî yardım olan ve en mütehattim malî vecibelerimizden bulunan zekâtla fitre.

Orucun ahlâkımızı tehzibi, vicdanlarımızı tasfiye etmesi gibi birçok terbiyevî tesirleri arasında en ehemmiyetli bir tesiri de oruçluyu açların, yoksulların pek acı olan hayatını, ıztırabını gündüzleri olsun yaşıyarak onlara yardıma koşmağa teşvikidir. Bu itibarla üçüncü olarak sıraya koyduğumuz zekât, fitre ibadetlerimiz en başta gelir. Bu halde Kur'ân âyetlerinde ve Hâdis rivayetlerinde bu malî vecibelerimize verilen ehemmiyete bakarak Ramazan ayına ictimaî yardım ayı demek pek perinde olur.

Ramazan'dan başka hiçbir ay kendi adile sarih olarak Kur'ân'da anılmamıştır. Bu şeref yalnız Ramazan ayına verilmiştir. Hem de insanlar için âyetleri birer hidayet nuru olan ve hakla batılı ayırt eden Kur'ân-ı Mübîn'in bu ayda indirildiği bildirilmek suretile methedilmiştir. Bakara sûresinin 185 inci âyetinde bu hakikat bildirildikten sonra yine bu âyette:

"Artık sıhhî durumu yerinde ve aile ocağında rahatta olanlara oruç tutmak suretile Ramazan ayına karşı saygı göstermeleri" emrolunmuştur. Bundan sonra da hasta olanların, yahut seferde bulunanların oruçlarını bozmalarına müsaade olunmuştur. Şu kadar ki bunların da hastalıkları geçtikten, yahut seferden geldikten sonra Ramazandan başka günlerde yediği oruçların sayısınca oruç tutarak telâfi etmeleri şart kılınmıştır. Bu âyetin sonunda Ramazan orucunun bu şartlar içinde tutulmasını emretmekte Allah Teâlâ'nın kullarına kolaylık göstermek istediği, zorluk ve güçlük vermek istemediği ve ancak bu kolay şartlar içinde müminlerin Ramazan ayını oruçla tamamlamalarını istediği de ayrıca bildirilmiştir.

Cenab-ı Hakk'ın Kur'ân vasıtasıyla kullarına hayrı, şerri ve iyiyi, kötüyü bildirmek suretile hidayeti ve en güç ibadetlerde kolaylık göstermesi Allah'a karşı saygıyı, minnet ve şükranı icap ettirdiğinden âyetin en sonunda: *"Allah müminlelerden umulan bu hürmet ve tâzimi bu hamdü şükrü yerine getirdiklerini görmek ister!"* buyurulmuştur.

Ramazan ayının mebdei yukarıdaki âyette, ayın hilâlini görmek veyahut Ramazan ayının girdiğini bilmekle mümkün olacağı bildiriliyor ve bunlardan birisile Ramazan ayının hilâli tayin edilerek oruca başlanması emrolunuyor.

Fakat ay görülmediği surette ne gibi bir ilmî sebeple ayın girdiğinin tayini bildirilmemiştir. Felekî hesap ile bilinmesi en emniyetli yol olduğu halde Rasûlullah ve Ashab'ı zamanında müslümanlar sair ümmetler gibi bu bilgilerden mahrum bulunuyorlardı. Buharî'nin Abdullah bin Ömer'den rivayetine göre Peygamberimiz: *"Biz, ümmî bir cemaatiz. Ne yazı yazmasını, ne de yıldızların seyir ve hareketlerini hesap*

[209] **Ramazan Musahabeleri**, s. 9-14; **SR**., c. IX, S. 219 (İstanbul Nisan 1956).

etmesini biliriz. Bildiğimiz bir şey varsa bir ay gâh otuz, gâh yirmi dokuzdur!" demiştir. Bu cihetle Ramazan ayının hilâli ve mebdei Abbasîler devrine kadar riyazî hesaba müstenit tam bir isabetle tayin edilmemiş hususiyle bulutlu günlerde ay otuz farzedilmek suretile Ramazan'a mebde bulunagelmiştir. Fakat Abbasîlerin ilk devirlerinde ve bilhassa Harun Reşit ve Me'mun devirlerinde İslâmî ilimlerin her şubesi terakkiye başladığı gibi riyazî ve felekî ilimler de müslümanlar arasında intişar etmekle bu boşluk da doldurulmuştur. Ancak ülemâdan bir kısmı heyet hesabile tayin edilen hilâli, Ramazan'ın mebdei olarak kabul ettikleri halde bir kısmı bu hususta bir nas olmadığını ileri sürerek kabul etmemişlerdir.

Hicretin sekizinci asrında İbni Subkî, müneccim ve muvakkitin kürre-i kamerin metaliine ait hesaplarla tayin ettiği hilâl ile Ramazan'da oruç tutmak vacip olduğuna dair yazdığı müstakil ve muazzam bir eserinde bu hesapların kat'îliğini ve şer'an iltizamı zarurî bulunduğunu en kuvvetli delillerle ispat etmiştir. Hattâ Subkî: Ayı gördüm! diye vukubulan şahadete karşı muvakkit: *Hayır, bu gece ayı görmek hesapça mümkün değildir! derse muvakkitin sözüne itibar edilir ve şahidin şehadeti reddolunur. Çünkü hesabatı felekiye kat'îdir, şahidin şehadeti zannîdir!* diyordu.

O devrin Zerkeşî gibi birçok âlimleri de İbni Subkî'yi teyit ettiklerinden bu hareketin taraftarları çoğalmıştır.

Zaman geçtikçe ayın ve sair ecrâmın medâr ve menâzili hakkındaki bilgiler yayıldıkça muvakkitlerin hesapları namaz vakitlerinin tayininde düsturülâmel olmağa başlamış ve büyük camilerin yanıbaşında birer muvakkithane kurulmuştur. Buralarda kamerî senelere ait *(gurrenâme)* ler tanzim olunmuştur. Yalnız Ramazan ile Şevval aylarının hilâlleri devletçe yine rü'yet ve şehadetle ispat olunagelmiştir. Bu cihetle Ramazan'ın mebdei müteaddit şehirlerde başka başka günlerde kabul edilerek bu ulvî ibadetimiz hakkında İslâm camiasının birlik ve beraberliği temin edilememişti.

En son Diyanet İşleri Reisliği'nin bir fetvası üzerine Büyük Millet Meclisin'de 26 Kânunuevvel 1341/1925 tarihli kabul edilen bir kanun üzerine Ramazan ve Bayram hilâllerinin fennî hesap üzerine Rasadhane Müdürlüğü'nce tespiti ve oradan verilecek malûmata göre amel olunması kararlaştırılmıştır. Bu suretle hicrî 1344/1925 senesi heyet hesabı üzerine memleketin her tarafında oruç tutulmuştur.

***

Esefle itiraf etmek lâzımgelir ki, bugünkü Ramazan hayatında eski ihtişam ve eski canlılık kalmamıştır. Evvelce Ramazan sofraları, sahibinin bile malî tahammül hududunu aşan bir ihtişamla bezenir, yenir, içilir, fakir-fukaraya diş kiraları, ihsanlar dağıtılır, tâ sahur vaktine kadar teravih ve musahabe içinde vakit geçirilirdi. Sadece büyükler için değil, küçükler için de sürur ve neşe vesilesi olan Ramazan dünkü cemiyetimizin hayatında çok mühim bir rol oynardı.

Hayatı yarım asra yaklaşanlar o günleri çok iyi hatırlarlar. Bugünkü şartlar içinde bile israf telâkki edilebilecek olan bu hareketler bugün dahi her müslüman aile reisi hayat şartlarının darlığına ve geçim husussundaki güçlüğe rağmen aile mutfağının eksiklerini tamamlamağa çalışıyor ve iftar sofrasını mümkün olduğu kadar süslemek ve zenginleştirmek için âdet üstü hazırlıklarda bulunuyor. Artık bir senenin on bir ayında türlü ihtirasat ile yorulan ve kirlenen gönüller bu bir ay içinde olsun bir feragat vakfesi geçirerek dinlenecekler ve içten duygularını büsbütün Tanrı'sına tahsis ederek ve onbir ay içindeki iyi kötü bütün hayatî faaliyetlerini düşünerek vicdanında tam bir bilânçosunu yapacaklardır. İyi hareketlerinden sevinç, kötülerinden istikrah ve istiğfar ederek vicdan temizliği yapmak zamanı gelmiştir.

Her düşünceli müslüman, irtikâp ettiği kusurlarından Tanrı'sına karşı vicdanında duyduğu nedâmetlerin feyizli tesirlerini ve Tanrı'sının rahmetine, mağfiretine mazhar olmak gibi arıtıcı neticelerini, bu mübarek ayın ilk gününden itibaren gönlünde duymağa başlar. Geceleri dinî bir vecd ile, ictimaî bir meserretle kılınan teravih namazları, gündüzleri yemek, içmek gibi hayatî zevklerden, beşerî bütün ihtiraslardan çekinerek tutulan oruçlarla istiğfar ve nedametle arınmış gönüllere iman nurunun ilâhi hüzmeleri dökülmeğe başlar. Ve Ramazan'ın sonuna kadar devam eden ve günden güne gönüllerde feyzi, tesiri artan bu melekutî hayat ile mümin nefsine, ailesine ve içinde yaşadığı cemiyete, hattâ bütün beşeriyete en hayırlı ve merhametli bir insan olarak bayram gününe erişir. İşte bu mübarek Ramazan ayının Tanrı'mız tarafından teşri buyurulmasının hikmeti budur.

Bakara sûresinin 185 inci âyetinde bildirildiğine göre hakkı, batılı ayıran ve insanlar için adalet ve medeniyet kaynağı olan Kur'ân-ı Mübîn Peygamberimize bu Ramazan ayında gönderilmeye başlamıştır. Ve beşeriyet için lüzum görüldükçe âyet âyet, sûre sûre gönderilerek yirmi üç yıl da sona ermiştir. Bugün beşeriyetin peşinde koştuğu, halâs, hayat çarelerini kendisinde aradığı demokrasinin bütün umdelerini ihtiva eden mukaddes kitabımız Kur'ân'ın Peygamberimize Ramazan ayında gönderilmesi hiç şüphesiz bu mübarek ay için başlı başına bir şeref kaynağı olmuştur.

Peygamber Efendimiz her senenin Ramazan ayında o zamana kadar gelen Kur'ân sûrelerini ve âyetlerini Kur'ân'ı getiren melekle *mukabele* ederek muhafazasına ihtimam ederdi. Peygamberimizin vefatı yılındaki Ramazan ayında bu mukabele iki kere icra edilmiştir. Çünkü bu sene Kur'ân'ın tamamı gönderilmiş bulunuyordu. Peygamber Efendimizin bu âdeti Asr-ı Saâdet'ten zamanımıza kadar devam ede gelmiştir. Camilerde hafızların, müslüman evlerinde müminlerin *hatim* sürmeleri bu kadîm sünnetin eseridir. Bugün tebcil ve ihtiram ile okuduğumuz Kur'ân-ı Kerîm'in hiç bir âyetinin, hiçbir kelime ve harfinin ziyaa uğramaksızın Peygamberimizin tebliğ ettiği gibi bize erişmesi bu ihtimamın neticesidir ve bu müstesna şeref ve masuniyet hiçbir millete ve hiçbir milletin kitabına nasip olmamıştır.

KUR'ÂN-I MÜBÎN MEALİ

"Elif, lâm mîm remzi hakkı için şüphesiz o kitap (Kur'ân) fezâhatten korunan müttekîleri fazilete götüren hidayet nurudur. O

müttekîler ki Âhiret âlemini tasdik edip namaz kılarlar. Ve kendilerine ihsan ettiğimiz nimetlerden hayra sarfederler. Yine o müttekîler ki sana gönderdiğimiz Kur'ân'a ve senden önceki peygamberlere gönderdiğimiz kitaplara îman ederler. Âhiret gününe de inanırlar. Bu evsafı haiz olan müminler kendilerinin Rabbi tarafından hidayet üzerinde bulunuyorlar. Şüphesiz bunlar korktuklarından emin ve umduklarına nail olacaklardır." **[Bakara sûresi: İlk ayetler.]**

Peygamberimizin Ramazan Hayatından Örnekler[210]

"Resûlüllâh sallallâhü aleyhivesellem insanların fıtraten en cömerti idi. Cömert hayatının en selek zamanı da ramazan idi. Ramazanda o, hızla esen rüzgârdan tiz hayra koşardı." **[Buharî: Kitabülvahiy]**

Resul-i Ekrem Efendimizin her hal ve hareketi insanlar için şayân-ı imtisâl birer fazilet örneği idi. Tevatüren naklolunan bu hakikat Kur'ân-ı Kerîm'in şehadetiyle de tesbit olunmuş ve onun şerefli hayatı, beşeriyet için büyük ölçüde fazilet nümunesi olduğu kesin bir üslûpla bildirilmiştir. *"Ve Sen elbette yüce bir ahlâka sahipsin."* **[Kalem sûresi, âyet 4]**.

Herkesin en isabetli soyadı iyi, kötü yaşadığı hayatına göre cemiyet tarafından verilen nev'idir. Resûlü Ekreme küçük yaşından beri yaşadığı sadakat, semahat, haya, emanet gibi faziletlerine bakılarak peygamber olmazdan senelerce önce kavim ve kabilesi tarafından *(El-Emîn)* ünvanı verilmişti. Peygamber olduktan sonra onun davetine Ebubekir gibi hakikat âşıkı temiz simaların sür'atle icabet etmelerinde Peygamber'in fazilet menkıbeleriyle dolu hayatının büyük tesiri olmuştur. Ve rub'-i asra varmadan İslâm nuru yıldırım sür'atiyle ve Peygamberin hayatında Ceziretü'l-Arap âfâkını tutmuştu.

Peygamberimizin bu fıtrî seciyesini peygamber olduktan sonra da Kur'ân-ı Mübîn'in terbiye ve tebligatı yükseltmiştir. Hazreti Âişe (R.A.) den Peygamberin ahlâkı sorulduğunda: *"Onun ahlâkı Kur'ân'dı"* demiştir **[Müslim]**. İbn Mes'ud'un bir rivayetine göre de Resûl-i Ekrem: *"Bana edep ve irfanı Rabbim öğretti ve ne güzel edeblendirdi"* buyurmuştur. Bir rivayete göre de nübüvvet ve risâlet vazifesinin gayesi, kendisinin haiz bulunduğu mekârim-i ahlâkı talim ve tamimden ibaret olduğunu söylerdi.

***

Resûl-i Ekrem'in her zamanki bu melekûtî hayatı, Ramazan gelince daha yükselirdi. Hayır ve fazilet hareketi daha çoğalardı. Bir parçasını unvan olarak zikrettiğimiz hadiste İbni Abbas der ki: *"Resul-i Ekrem insanların en cömerdi idi. En ziyade cömertliği de Ramazan ayında görülürdü. Kendisine vahiy getiren melek Cibrîl, Ramazan'ın her gecesinde gelirdi. O zamana kadar nazil olan Kur'ân sûrelerini ve âyetlerini karşıkarşıya beraberce okurlardı. Bu ayda Cibrîl'den bu suretle sık sık ilham alan Resûl-i Ekrem muhakkak ki Ramazan'da hayır işlemekte –hiç bir maniaya uğramadan esen rüzgârdan– daha tiz, daha çok faaliyet gösterirdi"* **[Buharî: Kitabülvahiy]**.

Ashab-ı Kiram'ın en yüksek bir âlimi ve en zekî bir hatip ve edibi olan İbn-i Abbas, Resûl-i Ekrem'in Ramazanda hayırhahlık ve fukaraperverlik hususundaki cömertliğini ve her hayrı hiç ağırlık duymadan günü gününe, saati saatine tam bir çeviklikle ifa etmesini sür'atle esen ve yağmur bulutlarını susuz mıntıkalara ulaştırmağa vasıta olan rüzgâra benzetmekle Peygamberimizin Ramazan hayatını yüksek bir belâgatle ifade etmiştir.

Her ticaret evinin sene başında ticarî muamelâtının fezlekesine dair bir bilânço tanzim ettiği gibi her İslâm zengininin de bu suretle Ramazan'da malını hesap etmesi ve ilâhî bir farize olan zekâtını fıkaraya dağıtmak için bu mübarek ayı intihap etmesi hem feriza-i zekâtı ifa hem de Peygamber'in sünnetini ihya etmektir. Ve daha faziletlidir. Yoksa Ramazan'da verilemiyen ve hiç bir suretle sakıt olmıyan zekât borcu Ramazan'dan başka zamanda da verilebilir.

***

İbn Abbas'ın yukarıdaki hadisinden öğrendiğimiz ikinci bir örnek de Ramazan'da mukabele okunması ve Kur'ân-ı Kerîm hatmedilmesidir. *Mukabele*, herhangi bir kitabı birisinin okuması, öbürüsünün de dinlemesi demektir ki, o kitabın yanlıştan selâmeti için ihtiyar olunur. Hazret-i Peygamberin Ramazan'da vahiy memuru olan Cibrîl ile Kur'ân mukabele ve müzakere buyurmaları Kur'ân-ı Mübîn'in sehiv ve nisyandan masuniyeti namına ihtiyar olunan ihtiyatî bir tedbirden ibaretti. Bu ihtiyat Hazret-i Kur'ân'ı muhafazaya pek titiz olan Peygamber Efendimiz'in gönlünü tatmin etmedi. Cenab-ı Hak tarafından: *"Habibim Kur'ân'ı senin hâfızanda toplamak ve sana okutturmak bize aittir."* kavl-i şerifiyle muhafazası vaad olunmuştur.

Übey bin Kâ'b, Abdullah bin Mes'ud, Muâz gibi ashab-ı kiramın hâfızları, âlimleri de Ramazan'da Kur'ân hatim ederlerdi. Hâfız olmıyanlar da ezberledikleri sûreleri okurlardı. Denilebilir ki mübarek Ramazan Asr-ı Saâdet'ten beri hayır ayı, cemiyetin düşkünlerine yardım ayı ve bütün mânasiyle Kur'ân ayıdır.

Görülüyor ki Ramazan'da camilerde mükabele okunması, evlerimizde Kur'ân hatmedilmesi, Kur'ân'ı hatmetmek kudretinde olmıyanların namaz sûrelerini okumaları Peygamberimiz'in ve Ashabı'nın Ramazan hayatından alınmış örneklerden birisi ve en mühimidir. Peygamberimiz'in huzurunda okunup yazılan ve ezberlenen Hazret-i Kur'ân'ın on dört asırdan beri bir sûresine, bir âyetine ve bir kelime ve harfine halel gelmeden muhafaza olunarak bize gelmesi Peygamberimiz'in Ramazan hayatının eseridir. Ve Allah'ın dilediği zamana kadar da mahfuz kalacaktır. Bu hususta Allah'ın kefaleti vardır. Şüphesiz ki böyle bir vakıanın cihan tarihinden bir eşi ve örneği görülme-

[210] **Ramazan Musahabeleri**, s. 15-18.

miştir. Gözümüzün önünde cereyan eden dünün vakıaları yine gözümüzün önünde bugün tahrif edilmiyor mu?

Mukaddes Kitabımız'ın haiz bulunduğu vüsûk ve itimadı, onun tarihi hayatını ilmin rehberliğiyle, inceleyen asr-ı hazır garp müellifleri de tasdik ediyor. Bir misal olarak biz İslâmiyet'i alkışlayanlardan değil, İslâmiyet'i, insafsızca tenkit edenlerden Prens Kaytano'nun Kur'ân hakkındaki şu şahadetini bildireceğiz. İslâm Tarihi müellifi Prens cenapları der ki: *"Ben bir Hıristiyan olduğum halde İslâm Tarihi yazmaklığımın sebebi tarihe mehaz olacak ve ilmin intikadına dayanabilecek vesikaların yalnız İslâmiyet'te bulunmasıdır. İslâm Tarihinin birinci derecede kaynağı olan Kur'ân'ın, Peygamber'in tebliğ ettiği kitap olduğunda şüphe yoktur. Sahih hadisler de ikinci derecede bir mehazdır.*

İsa ile Muhammed inkılâpçı birer peygamber oldukları halde İsa'nın hayatı zulmet içinde kalmış, fakat Muhammed'in hayatını Kur'ân ile sahih Hadisler birbirini tamamlıyarak tenvir etmiştir."

KUR'ÂN-I MÜBÎN MEALİ

"Şüphesiz ki Kur'ân'ı biz kendimiz indirdik. Şüphesiz ki yine onun ebedî muhafızıyız." [Hicr sûresi: âyet 9.]

Teravih Namazı[211]

Teravih namazı bir istirahat ibadetidir – Bu namazın mağfirete vesile olduğu hakkındaki rivayet – Ramazan namazının geçirdiği tarihî safhalar – Rekâtların sayısı hakkındaki rivayetler – Millî musikimizin Itrî tarafından teravih ve bütün ibadet hayatımıza tatbiki...

Ramazan ayına mahsus ibadetlerimizden birisi de teravih namazıdır. Teravih namazının Ramazan'a olan bu nisbet ve hususiyetinden dolayı camilerimiz bu ayda elektrikle donatılır. Elektriği bulunmıyan yerlerde kandillerle süslenir ve bir meserret kaynağı olur. Teravih namazları bu nur ve istiğrak içinde cemaatle kılınır. Herhalde cemaatle kılınması da teravih için ayrı bir nur, ayrı bir sürûr vesilesi olur. Cemaatle kılınmak, farz namazlara ait hususî bir şereftir. Umumiyetle sünnet ve nafile namazlar cemaatsiz ayrı ayrı kılınır. Bu umumî kaideden yalnız teravih müstesna olarak sünnet bir namaz olduğu halde cemaatle kılınmak şerefini haizdir. Bu sebeple Ramazandan başka zamanlarda farz namazlarla bile ilgilenmiyen kimselerin teravih namazına dinî bir vecd ile devam ettiklerini görürüz.

Teravih namazı, istirahat ibadeti demektir. Resûl-i Ekrem Efendimiz bu namazı kılarken her dört rekât arasında bir müddet istirahat buyurduğu için bu namazımızın her dört rekâtına bir terviha denilmiş ve yirmi rekâtına da cemi sıygasiyle teravih namı verilmiştir.

Bu mübarek namazı Peygamberimiz (Ramazan namazı) adıyla anmıştır. En muteber hâdis kitaplarında rivayet olunduğuna göre Resûlullah:

– Her kim Ramazan'ın şerefine ve faziletine inanarak ve Allah Teâlâ'nın rızasını diliyerek Ramazan namazı kılarsa onun geçmiş günahları bağışlanır! buyurmuştur.

Teravih namazının *hatim* ile kılınmak gibi bir hususiyeti daha vardır ki, otuz cüzden ibaret olan Kur'ân-ı Kerîm'in her cüzünün bir teravih namazında okunması suretile Kur'ân'ın hatim edilmesidir. Hatimle teravih kılmak oldukça külfetli olduğu için çok az müminlerin iştirakiyle kılınagelmiştir.

Teravih namazının Peygamberimiz ve Ashab'ı zamanlarına ait olmak üzere ve cemaatle, cemaatsiz kılınmak suretiyle geçirdiği bir tarihi vardır. Bunun bütün safhalarını Buharî'nin Sahih'i ile öbür hadis kitaplarından şu suretle hulâsa ediyoruz: Asr-ı Saâdet'te teravih namazı cemaatsiz münferiden kılındı. Yalnız Peygamber Efendimiz iki, yahut üç kere gece yarısında cemaatle kıldırdı. Cemaat tarafından bu mübarek namaza karşı pek ziyade rağbet gösterilmişti. İkinci, üçüncü gece cemaat son derece artmıştı. Üçüncü, yahut dördüncü gece Resûl-i Ekrem, teravih kıldırmağa çıkmadı. Ertesi gün sabah namazından sonra bunun sebebini izah ederek:

– Teravih kıldırmağa benim için bir mâni yoktu. Yalnız sizin bu namaza karşı fazla alâka ile devam etmeniz üzerine farz kılınmasından, sonra da devamsızlığınızdan endişelendim. Artık bu Ramazan namazını evlerinizde kılınız! buyurdu. Bunun üzerine münferiden kılınmağa başlandı. Ebubekir'in hilâfeti zamanında da bu suretle cemaatsiz kılınmağa devam olundu. Hazret-i Ömer'in hilâfetinin ilk günleri de bu suretle geçti. Ömer, bir Ramazan gecesi Mescit'te herkesin münferiden teravih kıldıklarını görünce yanında bulunanlara:

– Bu cemaati bir imam arkasında toplamak doğru olacaktır! dedi. Ve Übey bin Kâ'b'ı teravih imamı tayin etti. O zamandan itibaren cemaatle kılınmağa başlandı. Ashap'tan hiçbirisi cemaatle kılınmasına itiraz etmediği gibi Ashab'ın en yüksek âlimlerinden Hazreti Ali:

"Allah Ömer'in kabrini nurlandırsın! Nasıl ki o bizim mescitlerimizi teravih namazının feyzi ile nurlandırdı" diye cemaatle kılınmasını tahsin etmiştir.

Bu suretle hatıra gelebilen bir suali İmam Ebû Yusuf, üstadı İmam-ı Âzamdan sormuştur:

– Teravih namazının hükmü nedir? Bu namazın cemaatle kılınması Peygamber tarafından bırakıldığı halde Hazreti Ömer nasıl bir delile istinad ederek ihya etmiştir?.

İmam-ı Âzam şöyle cevap vermiştir:

– Teravih namazının Peygamber'in devamlı kıldığı ve hiç bırakmadığı sünnet-i müekkede olduğunda şüphe yoktur. Bunun cemaatle kılınması Hazreti Ömer'in kendi ictihadı eseri değildir. Belki Peygamber zamanında carî olan ve farz kılınır endişesile bırakılan bir sünneti ihya etmekten başka birşey değildir.

Peygamber Efendimiz'in kıldığı teravih namazlarının rekât sayıları hakkında 8, 12, 15, 20 olmak üzere müteaddit rakamlar rivayet olunmuştur. Bu rivayetlerin hepsi de doğrudur. Ve Resûl-i Ekrem müteaddit gecelerde böyle müteaddit rekâtlarla kılmıştır. Bu ihtilâfın menşei, Resûl-i Ekrem'in kâh çok âyetli sûreler okuyarak az rekâtle, kâh nisbeten az âyetli sûreler okuyarak çok rekâtli namaz kılmış olmasıdır.

Hazreti Ömer zamanında teravih namazının cemaatle kılınmasına karar verildiğinde Übey bin Kâ'b da yirmi rekât kıldırmıştır. Hazreti Osman ve Ali'nin hilâfetleri zamanında yirmi rekât kılınmıştır. Ashaptan pek az kimseler müstesna olmak üzere hepsi yirmi rekât kılmışlardır. Bu çoğunluğu fıkıh âlimleri ümmetin icmaı derecesinde kuvvetli bulmuşlardır. Bu cihetle İmam Ebû Hanife ile diğer mezheplerin imamları yirmi rekât olduğunda ittifak etmişlerdir.

---

[211] **Ramazan Musahabeleri**, s. 19-22.

***

Millî musikimizin en yüksek sanatkârlarından **Itrî** merhum, musikiyi teravih namazına tatbik ederek bu ibadetimize âhenkli bir güzellik vermiştir. Şöyle ki, teravih namazının her dört rekâtinde okunan sûrelerin ve âyetlerin imam tarafından ayrı ayrı makamlarda kıraat olunması ve her dört rekât arasındaki hafif istirahat zamanlarında güzel sesli müezzinler tarafından ayrı makamdan ilâhiler okunması ve son dört rekât muhakkak acem âşîran makamıyla kılınarak sona ermesi Itrî'nin ibadet hayatımıza kıymetli bir hediyesidir. Teravih namazından sonra büyük camilerin minarelerinde okunan temcit manzumelerinin besteleri de onun armağanıdır. Gönüllerde bir vecd-i dinî uyandıran *(Tekbir)* in bestekârı da o büyük sanatkârdır. Hulâsa, camilerimize musikiyi sokan ve bu millî sanatımızın usullerini ibadet hayatımıza tatbik eden Itrî'dir.

Itrî merhum Eğri fatihi adıyla anılan Üçüncü Mehmed'in nedimlerinden olduğuna ve 1000/1592 tarihinde yaşadığına göre teravih namazlarının musiki makamlarıyla kılınmasının üç buçuk asırlık bir tarihi olduğu anlaşılıyor.

Ezanların ve selâtü selâmların müteaddit makamlarda okunmasını öğreten Itrî'nin, güzel eserlerinin yurdumuzun her tarafından, ezan seslerinin de dünya durdukça minarelerimizden göklere yükselmesini Allah Teâlâ'nın kerem ve inayetinden dileriz.

Peygamberimizin Bayram Hayatından Örnekler[212]

Bayram için Peygamberimizin hazırlanması – Dişten tırnağa kadar itinalı bir tuvalet – Giyim hususuna verilen ehemmiyet – Namazdan sonra hitabet ve ictimaî yardım – Medine dışındaki namazgâha gidiş, geliş sırasında halkın tebrik tezahürleri – Güler yüz ve tatlı sözler ile karşılanmaları – Def çalarak, neşideler söyliyerek meserret izharına müsaade etmeleri

Bayram günü, nezafet, süs, giyim ve tam mânasıyla neşe ve meserret günüdür. Bayramda her zamandan ziyade vücudumuzun umumî temizliğine, tam tuvaletine ihtimam etmek, yeni ve temiz elbise giymek, büyük, küçük herkesi, hattâ dargın bulunduğu kimseleri güler yüz ve tatlı dille karşılamak Peygamberimizin sünnetlerinden ve temiz hayatından alınmış medenî örneklerdir. Peygamberimiz her cuma günkü âdeti veçhile bayram günü de dişlerine, tırnaklarına kadar umumî bir temizlik yapar, boy aptesti alarak yıkanırdı. Yeni elbiseler giyip güzel kokular sürünerek bayram namazına giderdi.

Giydiği bayramlık elbiselerden tarihin bize haber verdiği kırmızı ve yeşil yollu Yemen kumaşından biçilmiş altlı, üstlü iki kat elbisedir **[Fethü'l-Bârî]**.

Peygamberimiz bayram namazgâhına gitmezden önce o gün oruçlu olmadığını birkaç hurma yemek suretiyle gösterir ve hurma sayısının tek olmasına dikkat ederdi. Mescitte bayram namazını kıldırdıktan sonra arka arkaya ve aralarında az bir fasıla ile iki hutbe irad eder ve bu hutbelerinde o günün millî ihtiyaçlarını birer birer sayar dökerdi. Bu vesile ile de cemaatten iâne toplanırdı. Müşkül zamanlarda kadınların gerdanlık, bilezik gibi en kıymetli ziynetlerini verdikleri görülmüştür **[Buharî]**.

Bütün bu dinî ve millî vazifeler bittikten sonra Hane-i Saadet'e gelirdi. Gidiş ve dönüş yollarını ayrı ayrı intihap ederek halkın bayramlaşmasını kolaylaştırırdı. Bütün bu tebrikleri neşe ve sürûr içinde kabul ederdi. Peygamberimizin bu neşe ve meserretini ateşîn şairlerinden Kâb bir neşidesinde tasvir ederek: *"Hazretimiz gülümsedikçe mübarek yüzü şimşek çakar gibi nur saçardı"* diyor **[Buharî]**.

Peygamberimiz'in bu neşeli hayatı bayram boyunca aile içinde de bu suretle devam ederdi. Genç kızlar tarafından def çalınıp neşideler söylenerek teğannî edilmesine müsaade ederdi. Buna dair de bir örnek göstermek isteriz. Hazreti Aişe der ki: Bir bayram günü Medineli iki genç kız -birisi şair Hassan'ın idi- yanımda def çalıp Buas harbine dair neşideler söylüyorlardı. Bu sırada Resûlullah geldi. Ve yüzünü çevirip ihramına bürünerek şilte üzerine uzandı. Sonra da babam Ebubekir girdi.

– Bu ne hal? Resûlullahın huzurunda şeytan sazı, sözü mü olur? diye beni azarladı. Bunun üzerine Resûlullah ihramından sıyrılıp:

– Ya Ebabekir, onları kendi hallerine bırak, bugün bayramdır, neşelensinler. Her milletin bir bayramı vardır. Bu da bizim bayramımızdır, buyurdu **[Buharî]**.

Bu suretle düğünlerde olduğu gibi bayramlarda da çalgı çalınması ve inşiraha vesile olup ahlâksızlığa sâik olmıyan şiirler söylenmesi tecviz olunmuştur **[Aynî]**.

Hazreti Aişe der ki: Bir bayram Habeşliler Mescit'te harbelerle kılıç kalkan oyunu oynuyorlardı. Hazreti Ömer bunları menetmek istemişti. Resul-i Ekrem Ömer'e: *Bırak şunları oynasınlar* buyurdu. Habeşlileri de: *Oyununuza devam ediniz, iyi oynayınız!* diye teşvik buyurdu. Sonra beni de götürüp seyrettirdi **[Buharî]**.

Bayram hutbesi malûm olduğu üzere Bayram namazından sonra okunur. Cuma hutbesi ise namazdan öncedir. Bunun sebebi cuma hutbesinin farz, bayram hutbesinin sünnet olmasıdır. Bu böyle olmakla beraber Emevîlerin Medine valisi Mervan bir bayram günü hutbeyi namazdan önce okumuştu. Ebû Saidi Hudrî:

– Vallahi siz Resûlullahın sünnetini bozdunuz! demiş o da:

– Ne yapayım? Halk namazdan sonra hutbeyi dinlemiyor; ben de namazdan önce aldım, diye cevap vermiş **[Buharî]**.

Halkın Mervan'ın hutbesini dinlememelerinin sebebine gelince her devrin siyasî çığırtkanları gibi Mervan da Emevîlerin çığırtkanı idi. Hutbelerde Emevîleri metheder ve Hazreti Ali'ye küfrederdi. Halk da bu hezeyanları dinlememek için namazı kılınca dışarı fırlıyordu. Peygamberimiz'in minberinde siyasî çığırtkanlık ne âdi küstahlık?

KUR'ÂN-I MÜBÎN MEALİ

"Muhakkakki felah buldu o kimseki *(bayram günü)* ***temizlenip Rabbinin adını zikr ederek*** *(bayram)* ***namazı kılmıştır. Fakat siz dünya hayatını tercih ediyorsunuz. Halbuki âhiret daha hayırlı ve daha devamlıdır. İyi biliniz ki ve anın bu ihtiyarı evvelki kitaplarda*** *(hususiyle)* ***İbrahim ve Musa*** *(peygamber)* ***lerin kitaplarında vardır."*** **[Â'lâ sûresi: Âyet 13, 14, 15, 16, 17]**

---

[212] **Ramazan Musahabeleri**, s. 60-62; **İTAM**., c. II, S. 78, s. 2-4.

Mubarek Berat Gecesi[213]

Berat gecesinin Kur'ân-ı Mübîn'de mübarek vasfıyla anılması – Berat kelimesinin nereden geldiği – Bu mübarek gündeki ictimaî âdetlerimiz – Berat gecesi namazı isimli bir namaz mevcut değildir.

Berat gecesi kamerî aylardan Şaban ayının on beşinci gecesidir. Ve Kur'ân-ı Kerîm'de *"Mübarek gece"* diye tavsif olunmuştur.

Türkçemizde *berat* lâfzı *beraet* kelimesinin ihtisar edilmiş bir şeklidir. Borçtan, isnat olunan bir cürümden kurtulmak manalarında kullanılır.

Eski hukuk ıstılâhında beraet-i zimmet, cürümden beraet gibi tabirler, borçtan, cürüm ve cezadan kurtulmak manalarında kullanılmıştır. Bu itibarla Berat gecesi, günahtan kurtuluş gecesi demek olur.

Berat, devlet tarafından vazife sahiplerine verilen ferman ve ödenilen vergi mukabilinde mükelleflere verilen makbuza da denilir. Bu cihetle de berat gecesi, günahlardan halâs ve kurtuluş menşurunun yazıldığı ve müminlere verildiği gece demek olur.

***

İslâm âleminin bu geceyi derin bir saygı ve hususî bir ihtifal ile kutlamalarının sebebi budur. Bir hadisi şerifte: *"Cenab-ı Hak, Şabanın on beşinci gecesi bütün müslümanların küçük günahlarını bağışlar; fakat sihirbazlık, zinakârlık, sarhoşluk, anaya ve babaya hürmetsizlik gibi büyük günah işleyenleri affetmez!"* buyurmuştur. Bu cihetle bu geceye *"Mağfiret gecesi"* de denilmiştir.

***

Bir senenin böyle muayyen ve mübarek günlerinin ve gecelerinin kutlanmalarının sebebi ve hikmeti, müminlere zaman zaman kendilerini murakabe ve muhasebe fırsatını vermektir. İnsanlar maişet endişesiyle, türlü türlü medenî meşguliyet kaydıyla Yaradan'ından, yaradılış gayelerinden uzaklaşıyor. Halbuki insan, Kur'ân-ı Kerîm'in haber verdiği veçhile, mühmel, başı boş yaratılmış bir mahlûk değildir. Tanrı'sına, kendi nefsine, ailesine mensup olduğu cemiyete ve millete karşı bir takım vazifelerle mükelleftir. Bu cihetle Allah'a ibadet ve ubûdiyet arzetmek, cemiyetin fakirlerine ve herhangi bir suretle muavenete muhtaç ve düşkün sınıflarına yardım etmek, ölülerimizi rahmetle anarak ruhlarını sevindirmek, dostlarımızla tebrikleşerek aradaki sevgi ve saygı hislerini sağlamak için bu mübarek geceler ve günler, teşrî kılınmıştır ki her birisi millî birliğimizi tarsin eden en mühim âdetlerimizdir.

Bu mübarek gecelere mahsus ihtifallerimiz o günün ikindi namazından itibaren başlar. Camilerde vaizler bu kutlu gecenin menkıbelerinden bahsederler, hafızlar Kur'ân okurlar; hatim duaları yapılır, bu suretle gönüllerde dinî bir vecd ve istiğrak, Cenab-ı Hakk'a doğru incizab ve iştiyak uyanır. Bu ilâhî neşe, akşam vakti şuurlu her müslüman ailesi içinde duyulur ve tekâmül eder. Akşam namazından sonra aile büyüklerinin elleri öpülmek, küçükler el sıkmak suretiyle tebrik edilir. Akşam yemeğine de kandil simidiyle başlanır. Hepimizin bildiği bu an'aneyi hikâye etmekten maksadımız, bize neşeli bir bayram havası yaşattığı için, unutulmasından korktuğumuz bu güzel âdetlerimizi tespit etmektir.

Vaktiyle **Ahmet Rasim** merhum, dinî günlerimize ait makaleler yazardı ve gönüllerde mübarek günlerin hatıralarını canlandırırdı. Şimdi artık pek uğraşan kalmadı gibi...

***

Bunlar mübarek gecelere ait ihtifallerimizin zahirî şeklidir. Yatsı namazından sonra, bunun bir de hakikî şekli ve nefislerimizi mürakabe safhası başlar. İki kandil arasında geçen zaman içinde Allah'ımıza, kendi nefsimize, ailemize, komşularımıza, milletimize ve memleketimize ne yararlıkta bulunduğumuzu düşünürüz. Bu vazifelerdeki kusurlarımızı hatırlayarak, tövbe ve istiğfar ederiz. İşlediğimiz hayırlardan sevinç duyarak hayırhahlığa devam etmeğe ve ifa edemediğimiz vazifelerimizi telâfiye azmederiz.

İşte mübarek gecelerimize ait dinî ve ictimaî hayatımızın fezlekesi budur.

Bir ciheti hassaten kaydetmek isteriz ki, berat gecesi namazı diye rivayet olunan hadislerin hepsi Peygamberimiz'e isnat edilmiş, yalan şeylerdir. Hicretin dört yüz tarihinden sonra dini teşviş maksadiyle din düşmanları tarafından uydurulmuştur. Fakat İslâm âlimlerinin intikadına uğrayarak yalanları meydana konulmuştur **[Mevzuât 118]**. Binaenaleyh berat namazı niyetiyle namaz kılmak, Peygamberimizin tebliğ etmediği bir ibadet uydurmaktır ki, çok tehlikelidir ve ağır mesuliyeti muciptir. En doğrusu böyle mübarek gecelerde kaza namazı kılınmalıdır. Hem bu geceye hürmet edilmiş olur, hem de namaz borcu ödenmiş bulunur. Namaz borcu olmıyanlar da nafile niyet ederek kılarlar.

[213] **Ramazan Musahabeleri**, s. 98-100; **SR.**, c. I, S. 6, s. 83, 86; **SR.**, c. IX, S. 217, s. 258-259.

İslâm Medeniyetinde Harp Hukuku ve Tarihi[214]

Bu yazımıza *"Harb hukuku ve harb tarihi"* unvanını intihab edişimiz bir tesadüf eseri değildir. Mecmuamızın bundan önceki sayısında **Yusuf Ziya Yörükan**'ın *"Müslümanlık hakkında yanlış telkinler ve iftiralar"* başlıklı bir yazısını okuyarak intihab ettik. Fazıl muharrir Yörükan, bu yazısında, Hazreti Peygamber'in gazalarını *"çapulluk"* diye tavsif ederek Resul-i Ekrem Efendimiz ile Ashab-ı Kiramı'na bir sürü bühtan ve iftiralarda bulunan bir yazıya cevab vermişti. İlmî ve tarihî hakikatlere dayanarak yüksek bir hamiyetle verdiği cevabından dolayı Yusuf Ziya Bey arkadaşımızı tebrik etmekle beraber biz de bu yazımızda garazkâr garb müsteşriklerinin ötedenberi fahrî ajanlığını yapan H. K. remizli sinsi imza sahibine değil, muhterem okuyucularımıza İslâm medeniyetinin harb hukukuna dair ana prensiplerini göstermek istedik. O sakat ve mütecaviz yazı sahibine gelince arzedeceğimiz dinî ve tarihî hakikatleri okuyarak İslâm ve Türk milletine karşı irtikâb ettiği hürmetsizlikten utanıp utanmamak ona aiddir.

***

İslâm hukukuna göre insanlar arasında asıl olan hak, sulh ve müsâlemet dairesinde hüsn-i münesebettir. Harb ve cidâle ancak zaruret üzerine müracaat olunur. Allah'ın bir baba ile bir anadan yarattığı insanlar arasında bundan tabiî bir hak olamazdı. Bütün beşeriyet yaradılış itibarile bir aile olduğuna göre âdeten hoş geçinmek gerekti. Gitgide insanların şubelere ve kabilelere ayrılmaları neslin tanınması ve temiz kalması gibi kendi müşterek menfaatlerine aiddi. Vesile-i husumet olmak için değildi. Bu cihetle Peygamber Efendimiz Mekke'de ba's olunduğu ilk zamanlarda bütün peygamberlerin sünneti veçhile vaaz ve nasihatle, teşvik ve tergib ile davete memur oldu. Azgın Mekke müşriklerinin bir avuç ilk Müslümanlar hakkında reva gördükleri yürekler acısı bunca mezalim ve teaddîlerine rağmen daima taraf-ı İlâhiden sabır ve sükûnetle hareket olunması emrolundu. Mekke'de nazil olan âyetlerde bu hakikat pek açık olarak görülür. Ezcümle Nahl sûresinin nübüvvet ve dine davet vazifesinin tarz-ı ifasını talim eden 125 inci âyetinde şöyle buyuruluyor:

"Peygamberim! İnsanları kat'i delil ile ve güzel öğütle Rabbinin gönderdiği dine davet et! Ve onların husumetini en güzel bir surette sükûnetle karşıla! (Fakat harbetme!) *Muhakkak ki Rabbin kendi yolundan sapanları pek iyi bilir. Ve doğru yolda gidenleri çok iyi anlar".*

Bir örnek olarak zikrettiğimiz bu âyeti kerîme ile bunun benzeri birçok âyetlerden mülhem olan İslâm hukuku felsefecilerine göre harb ve kıtâl medeniyeti tahrib ve beşeriyeti ta'zibden ibaret olduğu için nefsülemirde çirkindir, haramdır. Ancak vatanı müdafaa ve dini, millî namusu muhafaza maksadıyla teşri kılınmıştır. Ve yalnız bu mukaddes gayelerle harb ve cihat hamiyet eseri ve vatanperverlik şiarı sayılmıştır.

***

Resul-i Ekrem'in Mekke'de on üç yıl devam eden nübüvvet hayatının son senelerinde müşriklerin Müslümanlar üzerindeki zulüm ve işkenceleri tahammül olunmaz bir dereceye varmıştı. Taarruza uğrayan ve mallarına tecavüz edilen Müslümanlar Resul-i Ekrem'e müracaat ederek:

– Ya Resulallah! Nedir bu çektiğimiz? İzin ver de şunları gizlice öldürelim! diyenlere Hazret-i Peygamber:

– Henüz harbe izin verilmedi! diye cevab verirdi.

Bu hal böyle devam edemiyeceği için iptida Habeşistan'a, sonra Medine'ye hicret edilmesi emrolundu. Resul-i Ekrem'in şahsı hakkında da suikast tertib edildiği için en sonra kendisi de Medine'ye hicret etti.

Medine'ye hicret olunmakla Müslümanların vaziyeti Mekke'dekinden daha emniyetli değildi. Resulullah'ın Medine'ye teşrifini Ensar'ın ve Medine Müslümanlarının coşkun bir ihtifal ile karşılamalarına rağmen Medine Yahudileriyle münafık Arablar gönüllerinde Müslümanlara karşı derin bir kin ve husumet besliyorlardı. Yahudiler Resul-i Ekrem'in teklifi üzerine gerçi bir muahade akdetmişlerdi. Fakat bu küstah millet her türlü hal ve hareketlerile onu tekzib ediyorlardı. Nasıl ki ileride Müslümanların en müşkül zamanında bunu da bozarak Kureyş ordusuna, iltihak etmişlerdi.

Münafık Arablar da, İslâm camiasına girdikleri halde en müşkül zamanlarda bir mikrop gibi tezahür ediyorlardı. Hicret senesine takaddüm eden günlerde Hazrec kabilesinin riyasetini ihraz eden Abdullah b. Übey için murassa bir saltanat tacı ile bir hil'at hazırlamışlardı. İbni Übey, bir devlet reisi ihtişamıyle onu giymek üzere iken Resul-i Ekrem'in hicreti vuku bulmakla Medine'nin en namdar kabilesi olan bu Hazrecîlerle Evs kabilesi halkı tamamile Müslüman olup bu taç ve saltanat tasavvuru unutulmuştu. Bu cihetle Abdullah b. Übey kavim ve kabilesine uyarak şeklen Müslüman olmuştu. Fakat o mahrumiyet acısıyle yan çizerek bir münafık hizbi kurup nifak ve fesada başlamıştı. Hattâ Resul-i Ekrem'in dinî tebligatına müdahale etmek istemişti **[Buharî]**. Bir taraftan Mekke müşrikleri Medine Yahudilerini, Medine münafıklarını, hattâ Medine etrafındaki kabileleri mütemadiyen Müslümanlar aleyhine kışkırtarak Medine üzerine harekete hazırlanıyorlardı.

Görülüyor ki Müslümanların Medine'deki vaziyetleri Mekke'dekinden daha emin değildi. Hâkim'in bir rivayetine göre Hicret'i takib

[214] **İTAM.**, c. II, S. 86, s. 3-6.

eden bu tehlikeli günlerde Ashab, Medine sokaklarında geceleri nöbet beklerlerdi. Buharî'nin de Hazreti Aişe'den rivayetine göre, Resul-i Ekrem de baskın olur endişesiyle geceleri uyku uyumamıştır, hattâ bir gece:

– Ashabımızdan güçlü, kuvvetli birisi beni bekleyip gözlese de biraz uyku uyusam! buyurmuş. O sırada bir silah şakırdısı işitilmekle Resul-i Ekrem:

– O kimdir? diye sorduğunda Sa'd b. Ebi Vakkas:

– Benim Ya Resulallah! Gönlümde size bir suikasd olur diye bir endişe uyandı da sizi bekliyorum! diye cevab verdi. Bunun üzerine Resul-i Ekrem o gece rahat bir uyku uyumuştu.

Görülüyor ki Medine dahilinde ve haricinde bunca husumete karşı sabır ve tahammül ile sulh ve müsalemetin idamesi imkânı kalmamıştı.

Bu sırada Mekke müşriklerinin sergerdelerinden Kurz b. Câbir bir çapulcu müfrezesiyle Medine korularına kadar gelerek Müslümanların bu merada otlamakta bulunan hayvanlarını sürüp götürdükleri duyuldu. Muhacirlerden techiz olunan bir müfreze ile bunlar Bedir nahiyesine kadar takib olunduysa da düşman müfrezesi daha önce savuşup gittiğinden geri dönüldü ki İslâm tarihinde buna *"Küçük Bedir Seferi"* denilir.

Gene bu sırada Ebû Süfyan'ın riyâseti altında bir Kureyş kervanının Şam'a gittiği, bütün kazancının Müslümanlarla harbe sarfedileceği haberi duyuldu. Bu vakıalar üzerine Ashab'dan çoğu Kureyş'e karşı çıkmak istediler. Hattâ Ensar kahramanlarından Sa'd b. Muaz, harb arzusunu şöyle izhar etmişti:

– Allahım, Sen bilirsin ki bana şu Kureyş müşrikleriyle Senin uğrunda mücadele etmekten sevimli bir şey yoktur. O Kureyş kavmi ki onlar Senin Peygamberinin nübüvvetini yalanladılar ve en sonunda memleketinden çıkmağa mecbur ettiler. Tanrım öyle sanırım ki Sen bizimle onlar arasında harbe müsaade edeceksin. **[Buharî]**

Nihayet Hacc sûresinin 39 uncu âyetiyle tedafüî harbe izin verildi ki meâli şöyledir: *"Kendilerine kıtal ve tecavüz edilen müminlere tedafüî harb etmelerine izin verildi. Çünkü onlar zulüm olunmuşlardır. Şüphesiz ki Allah yardımıyla onları muzaffer kılmağa her veçhile kadirdir"*.

Harb ve kıtalin ahkâm ve şeraitine dair nazil olan yetmiş bu kadar âyetten ilk nazil olan âyet budur. Bunu takib eden 40 ıncı âyette bu müsaadenin esbâb-ı mucibesi şöyle bildiriliyor:

"O mazlumlar ki - Rabbimiz Allahtır - demelerinden başka bir sebeb olmaksızın haksız olarak memleketlerinden çıkarıldılar. Eğer Allah insanların bir kısmının tecavüzünü öbür kısmının müdafaasile karşılamasaydı - içlerinden Allah adı çok anılan - manastırlar, kiliseler, mescidler muhakkak yıkılırdı. Şu da muhakkaktır ki Allah kendisine kulluk eden kimseleri muzaffer kılacaktır. Şüphesiz ki Allah çok kuvvetlidir, izzet ve şevket sahibidir". Bu âyetle cihada izin verilmişti. Fakat farz kılınmamıştı. **[Zâdü'l-Meâd]**

İbn Cerîr'e göre Cihada müsaade hakkında nazil olan ilk âyet: *"Sizinle harbedenlerle siz de Allah yolunda harbediniz!"* mealindeki âyettir. Her iki âyet de mütecaviz düşmana karşı Müslümanların tedafüî harbetmelerine müsaade olunmuştur.

Bununla beraber şu mealdeki âyetlerle de bir ilâhî emir ve tenbih vâki olmuştur. *"Ey müminler! Şayed düşmanlarınızla harbetmeğe mecbur olursanız ancak düşmanların ukubetine o ukubetin benzeriyle mukabele ediniz. Eğer mukabele etmeyip de sabrederseniz emin olunuz ki sabır, sabredenler için elbette daha hayırlıdır. Ey Peygamberim! Sabret - Senin sabrın hiç hüphesiz Allahın tevfik ve inayetiyledir - onların davetine icabet etmediklerine de mahzun olma! Ve kurdukları tuzaktan endişelenip sıkıntı içinde kalma! Muhakkak ki Allah'ın inayeti müttakilerle ve affedenlerle beraberdir."* **[Nahl sûresi]**

Kur'ân-ı Mübîn'in tebliğatından pek az bir kısmına örnek olmak üzere işaret ettiğimiz medenî ve insanî şartlara göre Müslümanların kabul ettikleri ilk muharebe *Bedir Gazası*'dır. Bunun da başlıca sebebi yukarıda işaret ettiğimiz veçhile Kureyş sergerdelerinden Kurz b. Câbir'in bir çapulcu müfrezesiyle Medine korularına kadar gelerek Müslümanların bu meradaki hayvanlarını sürüp götürmeleri, bir taraftan da bütün Mekke müşriklerinin sermayesine iştirak ederek kazancı Müslümanlarla harbe sarfedilmek üzere Ebû Süfyan'ın Şam seferine gönderilmesidir.

Ebû Süfyan'ın bu Şam kafilesini önlemek maksadile ihtiyar olunan bu Bedir seferine *"Büyük Bedir Gazası"* denilir ki bu sefere Muhacir ve Ensar Müslümanlarından üç yüz beş kişi iştirak etmişti. Ebû Süfyan kafilesini karşılamak üzere Mekke'den hareket eden Kureyş müşriklerinin kuvveti ise o zamanın harb vesaitiyle mücehhez zırhlı, süvari binden fazla idi.

Kur'ân-ı Mübîn'in en sarih şehadeti veçhile Cenab-ı Hakk'ın teyidi eseri, müminler kendilerinden üç dört misli fazla olan mücehhez bir kuvveti yendiler. Ve Ebû Cehil gibi en azgın Kureyş sergerdeleri de dahil olmak üzere yetmişini tepelediler, yetmiş de esir aldılar. O günün göreneğine göre esirler öldürülürken Müslümanlar bu zalim düşmanlarından nüfus başına bir miktar fidye-i necat alarak serbest bıraktılar ve esaretlerinin devamı müddetince iyi bakılmaları ve güzel muamele edilmeleri Resul-i Ekrem'in evamiri cümlesindendi. **[Sîretü İbni Hişam]**

Bundan sonra Mekke'nin fethine kadar devam eden gazalar -ki başlıcaları *Uhud, Ahzab, Benî Kurayza, Benî Nadîr, Hayber gazalarıyla Hudeybiye Seferi'dir,* bütün bunlar- ya müşriklerin tecavüzü, yahud da bunlara yardımda bulunan Yahudilerin nakz-ı ahdetmeleri üzerine ihtiyar edilmiştir.

Mekke'nin fethi seferi de Hudeybiye müsalahanamesinin bir maddesi Kureyş tarafından ihlâl edilmesi üzerine vukubuldu. Ve Mekkelilerin malları yağma edilmek şöyle dursun, bilâkis Huneyn Gazası ganimeti bol bol onlara verilerek Müslümanlığa samimiyetle gönüllerinin ısınması temin edildi. İslâm dinini ve Resul-i Ekrem'i âteşin hitabeleriyle hicveden ve Mekke'nin fethi günü Müslüman olup taraf-ı Risalet'ten kendisine yüz deve ihsan buyurulan Süheyl b. Amr der ki: *Müslüman oluncaya kadar dünyada en hoşlanmadığım kimse*

Resulallah idi. Fakat Müslüman olup da Peygamberin semahatine nail olunca Resûl-i Ekrem, nazarımda dünyanın en sevimli siması oldu.

Hadis ve Siyer'e dair müellefatta Magazî bahisleri Peygamberimizin düşmanlarına karşı affı ile kerem, semahat menkıbelerile doludur. Magazî unvanı Peygamberimizin yalnız harekât-ı harbiye esnasındaki yüksek kumandalarıyla harp meydanlarında gösterdiği hamaset menkıbelerine münhasır olmayıp, bu bahiste Peygamberimizin birçok evsaf-ı cemîlelerine işaret olduğu gibi hukukî, medenî, itikadî birçok sahalarda beşer hayatını nasıl âdil düsturlara bağladığı da gösterilmiştir. Geçenlerde mecmuamızda Mekke'nin fethine dair bir yazımızda Resul-i Ekrem'in Kâbe kapısında irad ettiği tarihî bir hitabesinden bugünün demokrasî kaidelerine bundan on dört asır önce nasıl işaret ettiğini ve o gün en azılı düşmanlarını umumî bir af ilânı ile nasıl âzâdladığını kaydetmiştik. [215]

Bu umumî afdan sonra artık cezrî hareket olunmuş ve hal-i şirkte temerrüd edenlerin nerede bulunursa katlolunmaları emrolunmuştur. Gerçi, bu tecavüzî bir harb idi. Fakat âdil ve nurlu İslâm rejiminin zulme, cehle, hurafate karşı tam mânasıyla teessüs etmek hakkı idi. Beşeriyetin selâmeti namına şimdi İslâm medeniyetinin bu hakkı yerine getiriliyordu.

Gene böyle Resul-i Ekrem'in vefatından önce Veda Haccı'nda Arafat'ta irad ettiği tarihî uzun bir hutbesiyle de ilk ve orta devirlerin ferdler ve cemiyetler arasında zalimâne carî olan bütün âdetleri müthiş tarrâkalarla yıkılmış, yerine âdil, fazıl medeniyet umdeleri konulmuştur.

---

[215] **Bu yazı Peygamber Ordusunun Mekke'ye Girişi** başlığıyla (İTAM., c. II, S. 71,72; İstanbul Haziran 1947), s. 5-7; 5-7.

EKLER

Ek-I: TBMM'de 17 Nisan 1924'te Yaptığı Konuşma[216]

Kâmil Efendi (Karahisarısahip): **Feridun Fikri Beyefendi;** Maârif programından bahsediyordu. Bu memlekete nasip olmayan bir şey varsa o da programlılıktır. Çok temennî ederim ki, vekil Vasıf Beyefendi buna muvaffak olsunlar. Hayat-ı tedrîse Meşrutiyet devrinden evvel girdim. Meşrutiyet devrinde de Meclis-i Maârif'te aza olarak, hatta lise programları tanzim edilirken bulundum. Maârifimizde ne Mutlakiyet devrinde, ne Meşrutiyet devrinde ne de bu güne kadar Maârif Vekâleti, eski tabiriyle Maârif Nezâreti talim ve terbiyede sâlim bir program vücuda getiremedi ve kati bir sistem takip etmiş değildir. Bunda memleketin bütün gençleri de, ihtiyarları da müttefiktir. Dershane bulunur ki müderrisin fikriyle terbiye orada değişir. Mektep bulunur ki müdürüyle terbiyesi değişir. Şu dershanede Ulûm-ı Tabîiyye müderrisi bir tarîk-i terbiye takip eder. Bu dershanede Ulûm-ı Diniyye müderrisi başka bir tarîk-i terbiye takip eder. Bunların hepsi memleket için esaslı bir program olmadığı, bir terbiye programı bulunmadığı için, din, Terbiye demekten ibaret iken şurada bir takım hurafât ile karışık tedrisâta birisi bulunuyor, diğeri de cehlin zebunu olarak bir takım nazariyât-ı tabiiyye ile henüz katiyet kesb etmeyen ve nazariyât halinde olan hususât ile evlâd-ı vatanın dimağını bozuyor. Bu iki fena cereyan arasında evlâd-ı vatan eziliyor. Efendiler! Hiçbir hükümet buna acımamıştır. Biri sağa, biri sola gelen yanlış cereyanlar arasında evlâd-ı vatan ezilmiştir ve ezilmektedir. Bu neden neşet ediyordu? Hükümetlerin memleketin evlâdı için sâlim bir terbiye programı tanzim etmemelerinden ve sâlim bir terbiye programı üzerinde yürünülmemesinden neşet etmiştir. Bizde maârif programı yoktur, bugün memleketimizde maârif ve terbiye denince en iyi tekemmül eden terbiye-i bedeniyyedir. Bu da evlâd-ı vatanın, bu milletin cengâverliği neticesidir ve buna mukaddes ordumuzun himmetinin inzimam etmesi neticesidir. Hakikaten evlâd-ı vatanın bedenî terbiye kısmı tekemmül etmiş denilecek bir haldedir. Fakat terbiye-i fikriyye kısmen halen ansiklopedik bir vaziyete gidiyor. Her şeyden bir parça her şeyi okutacağız derken terbiyeden matlûp olan gaye fevt oluyor. Terbiye denilince, evlâd-ı vatana iyi bir irade, yüksek ve sağlam bir seciye vermek demektir.

Tunalı Hilmi Bey (Zonguldak): Yaşa hocam yaşa.

Kâmil Efendi (Devamla): Efendim, iyi bir iradeye sahip olarak evlâd-ı vatanı yetiştirmek; yüksek bir seciyede yetiştirmek öteden beri takip ettiğimiz gaye idi. Maârifte evlâd-ı vatana katiyyen ne bu irade veriliyordu, ne de yüksek seciye. Bakarsınız; yüksek bir muharrir yetişir, fakat hain-i vatan yetişir. Emsali nasıl ki gözüktü. Ali Kemal gibi.

Yusuf Akçura Bey (İstanbul): Ali Kemal yüksek muallim değildir.

Kâmil Efendi (Devamla): Bu adam cahil de değildi ya? (Hayatta olanlar da var sesleri) Misali bazı arkadaşlar irad ettiler, ben de tebaiyyet ettim. Efendiler, hakikatten her ilimden bir parça öğrenmek usulü eski bir usuldür. Fakat hiçbir kimseye her ilimden bir miktar göstermek ve her ilimden bir miktar öğretmek, her cihetten malumâttar etmek onu sahib-i irade etmez, sahib-i seciye kılmaz. İyi bir iradeye malik olmak için bugün tabiatın emrettiği kavanîn dairesinde yürümek, o malumâtı vermek, maddî malumât-ı müsbîte vermek, hayalî malumâttan tecerrüt etmek, sahib-i azim ve irade kılmak için evlâd-ı vatana bu terbiyye-i fikriyyeyi vermek icap eder. Terbiyye-i fikriyyede şunu bilir, bunu bilir. Her şeyi bilebilir. Bir adam bir dereceye kadar mütehassıs değilya ve her şeyde mütehassıs olarak katiyyen bütün malumâtı edinmek mümkün değildir. Onun için ihtisas mektepleri, ihtisas meslekleri, ihtisas tarikleri takip edilir. Müşterek bir tahsil gördükten sonra evlâd-ı vatan bu müşterek tahsil-i ibtidâiyyeyi gördükten sonra meslekî mekteplere, meslekî müesseselere ayrılırsa dimağı yıpranmaz, deliye dönmez. Evlâd-ı vatan hakikaten sahib-i seciye, sahib-i irade çıkar müşterek seciyeden sonra. Efendiler, yüksek feylesoflar biraz unutkan ve budala olurlar. Bu katidir ve tecrübeye müstenittir. Rahmetle yâda vesile olsun. Emrullah Efendi murhum en büyük âlimimiz idi. Maârif Encümeni'nde boş enfiye kutusunu karıştırıp elini burnuna götürdüğünü gördüm. Sonra enfiye kutusunu elinden aldım. Doldurttum eline verdim. Bu defa dolu dolu enfiyeyi çekmeye başladı. Kendisi farkında değildi. Binaenaleyh en yüksek âlim olup da böyle irâdeden ârî, düşüncesiz...(Deli değil ya sesleri) bir derece sarihtir (gülüşmeler).

Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu): Dalgındı canım.

Kâmil Efendi (Devamla): Evet dalgındı.

Emin Bey (Tokat): Tabiri biraz daha hafiflet!

Ahmet Mahir Efendi (Kastamonu): Dalgın derler buna.

Kâmil Efendi (Devamla): Dalgın, peki öyle olsun. Herhalde sahib-i irade yetiştirmek, terbiye-i fikriyye verildikten sonra meslekî yetiştirmektir. Efendim, terbiyede en mühim mesele terbiye-i ahlâkiyyedir. Bendeniz burayı açtım. Terbiyede en mühim mesele terbiye-i ahlâkiyyedir.

Mustafa Feyzi Efendi (Konya): Ahlâk-ı hasene, ahlâk-ı seyyie değil.

Kâmil Efendi (Devamla): *İnnî buistü liütemmime mekârime'l-ahlâk)* Gaye, nakl-i mekârim-i ahlâkiyyeyi ikmâlden ibaret olduğunu kendileri beyan buyuruyorlar. Binaenaleyh terbiye-i ahlâkiyye terbiyelerin en yükseğidir. Biz terbiye-i ahlâkiyye hususunda nasıl bir tarîk takip etmeliyiz? Nasıl bir istikâmet almalıyız ve Maârif Vekili Beyefendi bu hususta nasıl düşünüyorlar? Terbiye-i ahlâkiyye hususunda, malum-ı ihsanîniz terbiye-i ahlâkiyye denince müeyyide-i ahlâkiyye hatırlanır. Terbiyeyi hangi müeyyidelerle teyit etmeli ki, ahkâm-ı ahlâkiyye muvaffakiyet-pezîr olsun? Müeyyide-i ahlâkiyye deyince hatıra kutsî duygular gelir. Ulemâ-i İslâm evlâd-ı vatanın bir taraftan

[216] **-TBMM. Zabıt Cerîdesi, Devre II**, İctima Senesi 2, Ankara, Tarihsiz., c. VIII/1, s. 814-816

terbiye-i ahlâkiyyesi ile mukaddes duygularını, diğer taraftan müeyyide-i ahlâkiyye olmak üzere muahaza-i tarihiyyeyi öne sürerler. İşte insan böyle fena olursa Tarih şöyle muahaze eder. Şöyle iyi olursa Tarih mükâfaatlandırır. Fakat tebâyiin değişmesiyle bu muahaze-i tarihiyye de değişiyor.

Sonra vicdan, muâhaze-i vicdan bu da *(Mesâibü kavmin inde kavmin fevâidu)* denildiği gibi, bir hadiseyi birinin musîbet, diğerinin fayda telâkkî ettiği kirâren görülüyor. Binaenaleyh bunlar bir mîyâr-ı ahlâkî olamaz, müeyyide-i ahlâkiyye olamaz.

Ben derim ki, kutsî duygular *Mahafetullah*'a istinat etmedikçe terbiye-i ahlâkiyye nâkıstır ve nâ-tamamdır. Bugün binlerce halk gönüllerini *Mahafetullah*'a vermedikçe, aralarında zapturapt temin etmek, zabıta-i hükümetin işi değildir, zabıtanın göreceği işlerden değildir. Binlerce halk her biri bir türlü düşünür. Binaenaleyh onları zapteden şey terbiye-i ahlâkiyyedir. Memleketin terbiye-i ahlâkiyyesini böyle *Mahafetullah*'a istinat ettirmek mecburiyeti vardır. Binaenaleyh Vekil-i Muhterem hazretlerinden bu hususta da izahât isterim.

3 Mart tarihli kanunla Maârif Vekâleti'ne birçok vazifeler terettüp etti (İşitemiyoruz sesleri). 3 Mart kanunuyla dedim; Maârif Vekâletimize birçok vazifeler daha yükletildi.

Medâris; medreseler iki kısımdı. Birisi *"Darulhilâfe"* ünvanı altında ve hakikaten iyi bir programa mâlik... Çünkü âciz arkadaşınız da 1324 senesinden beri medârisin asrî bir şekle girmesi için hayli çalıştım ve mesaî neticesinde –sâbıkan- Darulhilâfe unvanını taşıyan medreseler, ciddî bir programla, asrî bir programla, asrî bir teşkilâtla halihazırı iktisap etmişti. Diğer taraftan muktedir heyet-i tedrîsiye bulmak bütçede karşılığı mühim bulunan bir mesele olduğu için Darulhilâfe unvanıyla yâdedilen bu medreselerden otuz tane açılabilmiş, bâkiyesi için *(Mâlâ yüdrek küllühû lâ yüdrek küllühû)* kâidesine ittibâen, tabii bu kadar geniş memleketimizde pekçok köyler var, bu kadar köy halkının vâcibât-ı diniyyesini ifa etmesi için bir imama, mümkün olduğu kadar çocuklarını okutmak için bir muallime ihtiyacı olduğundan, *Medâris-i İlmiyye* nâmıyla ve Hükümet-i Milliyye'nin teessüsünden sonra Mustafa Fehmi Efendi Hazretlerinin Şer'iye Vekâleti zamanında bir nizamnâme ile Medâris-i İlmiyye unvanıyla ikinci bir kısım medreseler meydana gelmiştir. Bunlar da bütün bütün programsız değildi. Efendiler, bunların da programları vardı. Fakat diğer programlar gibi yüksek ve asrî değildi. Çünkü o programı takip etmek için mükemmel bir heyet-i tedrîsiyye var, mükemmel bir heyet-i idare var. Fakat diğer bir programı tatbit etmek için iki üç muallim, bundan ibaret. Onun için teşkilâta göre basit bir programla da ikinci olarak Medâris-i İlmiyye meydana geldi. Medâris-i İlmiyye'nin adedi –gazetelerde gördüğüme göre- hayli çok. Vekil Efendi pek isticâl buyurarak bunların hepsini birden kapatmışlar. Bendeniz kendilerinin yerinde olsaydım, bunların içerisinde müderrisleri uygun olmayan, kifâyet-i ilmiyyesi muvâfık olmayanlar vardır. Teftiş edilir, tetkik edilir, o gibiler tedristen men edilir ve diğer kudret-i ilmiyyesi kâfi derecede görülenler tedrisâta devam ederdi. Çünkü memleket muhtaçtır. Bugün Dârulhilâfe medreselerinde imam ve hatip yetiştirmek üzere bu unvanla mektebe kalbettikleri medreseler otuz tanedir. Bu kadar mektep memleketin neresine kifayet eder? Bu gayr-ı kâfidir.

Mustafa Feyzi Efendi (Konya): Kırk bin köy var.

Kâmil Efendi (Devamla): Onun için Vekâlet istîcâl etmiştir. Bunları tetkik etmeliydi. Programa muvâfık değilse onu ıslah etmeliydi, fakat bunların heyet-i mecmuasını birden kapatmamalıydı. Sonra İlâhiyat şubesi açılacak, 3 Mart kanunu mucibince de efendiler, Tevhid-i Tedrisât denilince tabiî, tedrisât-ı ibtidâiye, tâliye, âliye meslekleri ayrıdır. Çünkü tedrisât-ı tâliyeyi; ibtidâiye, tedrisât-ı âliyeyi de tedrisât-ı tâliye yetiştirecektir. Yani âlî müesseselere talebeyi, tâlî mektepler yetiştirecektir. Bunun için meslekî müesseseler, tedrisât-ı tâliyeden başlar. Yoksa tedrisât-ı âliyeye vardığı zaman me'lûf olmadığı ilimler, fenler talebenin önüne sürülecek olursa hiç birini hazım edemez, hiç birini kavrayamaz. Bunun için tetkik ederken aşağıdan yukarıya doğru çıkalım.

Bendenizce Dârulfünûn'un meslekî şuûbâtına göre, fakültelere göre her halde tâlî liseler olmalı. Şimdi bugünkü liselerimizden çıkan bir efendi; İlâhiyat şubesine verildiği zaman Tefsir, Hadis, Tasavvuf gibi derin ulûm-ı İslâmiyeyi nasıl okur, nasıl anlar?

Görülüyor ki Arabî ve Farisî lisanlarını okutmak için ihzarî sınıflar açılıyor. Efendiler! Lisanı bilmek başka, bir ilmin âlî kısmına talebeyi yetiştirmek için onlara verilmesi lazım gelen malumât-ı tâliye başkadır. Ha! Ne yapılması lazım gelir? Ben olsaydım bu Dârulhilâfe kısmına tabi olan medreseleri; Dârülfünûn İlâhiyat şubesi için mahreç olmak üzere teşkilât-ı hâzırasıyla ibkâ ederdim, Medâris-i İlmiyyeyi de iyi bir teftişe tabi tuttuktan sonra öteden beri müderrisleri ve tedrisâtı derece-i matlûbede görülenleri İmam ve Hatip mektebine kalp ederdim ve memleketin din mekteplerinde de hiçbir devre-i ifrât ve hiçbir ilmî noksanlık hasıl olmazdı. Bendeniz düşünüyorum, acaba Dârülfünûn İlâhiyat şubesine bugün biraz talebe bulabilirler mi diye?...

Necip Bey (Mardin): Bir tek yok...

Kâmil Efendi (Devamla): Bunun için eski mevcuttan biraz sarf edebilirsiniz, fakat üç sene sonra hiçbir tek bulamazsınız ve ihtimali yoktur Efendiler.

Ziyaettin Efendi (Erzurum): Zaten maksat odur.

Hâfız İbrahim Efendi (Isparta): Talebe olmazsa maksat hasıl olur.

Kâmil Efendi (Devamla): Ben öyle zannediyorum ki, Vekâlet böyle maksat takip etmez. Onun için bütçenin bu nokta-i nazardan ıslahı zarurîdir, derece-i vücuptadır. Bunu da ıslah için bilmem Muvâzene-i Maliye Encümeni'ne mi gönderelim. Islah edelim, yoksa mütehassisîn tarafından tetkik mi edilmelidir? Orası Hey'et-i Celîlenize aittir.

Ek-II: Huzur Dersleri İle İlgili Hatırâtından[217]

Hazır bulunduğum birinci ders

Bu dersin mevzuu Sûre-i Yusuf'un *"Felemmesteyesû minhu halasû neciyyâ"* nazm-ı şerîfi ile başlayan 80. ayeti idi. Malum-ı fâzılâneleri

[217] Ebü'l-Ulâ Mardin, **Huzur Dersleri**, c. II-III, s. 765-766.

olduğu üzere, bu ayette, İhvet-i Yusuf'un Bünyamin'i Hazret-i Yusuf'un elinden kurtarmak ümitleri kesilerek çekildiklerinde, içlerinden büyüğü, kardeşlerine: *"Bilmiyor musunuz, aleyhinizde Allah'tan misak almıştı. Bundan önce de Yusuf hakkında büyük kusur etmiştiniz. Artık ben bu Mısır diyarından –babam bana izin verinceye yahut Allah hakkımda bir hüküm tayin edinceye kadar– ayrılmam"* demişti.

Bu dersin mukarriri **Gürcü Abdüllâtif** (**Batumlu Abdüllâtif**) **Efendi** idi. İlmi ve ahlakî faziletleriyle meşhur olan üstadı yeni tanıyor idim. Bu muhterem zat, aynı zamanda en yüksek hatip idi, dersi takrire başlayınca bediî bir zevk ile seçilmiş cümlelerle tarz-ı beyanına hayran oldum; hitabetin en cazip bir üslûbu ile ruhlara hakim olmuştu, hitabetiyle meşhur olan Manastırlı İsmail Hakkı merhumun üslûb-ı beyanı bile üstadın hitabeti yanında pek sönüktü. Manastırlı merhumun takrir esnasında elleriyle, evzâiyle yaptığı hareketler yerine, Abdüllâtif'in hitabetinde sanâyi-i edebiyyenin ruhları teshir eden füsunkâr mehâbeti hakimdi.

Bu dersin takrir olunduğu günlerde Birinci Cihan Harbi'nin cephelerde en kanlı muharebeleri cereyan ediyordu, bunların en mühimi de Mısır seferi idi. Şam'dan hareket eden bir ordumuz, Tih sahrasını geçerek Kanal'a varmış ve müfreze muharebeleri başlamıştı. Fakat günler geçtiği halde bir netice alınamamış, umumî efkârda yeis ve fütur hakim olmaya başlamıştı. İşte üstad Abdüllâtif merhum, günün bu meselesine tam hazakatla temas etti ve dersin sonunda Padişah'a karşı şöyle hitap etti:

-Şevket-meâb! Ordu-yı Humâyûnunuz bugün Kanal'da Mısır cihadıyla meşgul bulunuyor, gazilerimize Cenab-ı Hak'tan nusret ve zafer temennî ederiz.

-Şevket-penah! Benî İsrail'i kırk sene delalete uğratan bu Tih sahrasını geçiş, Ordu-yı Hümâyûnunuzun çok güç, fakat en şanlı zaferidir ve bu tarihî zafer, kat'î ve nihaî zaferin yanılmaz mübeşşiridir. Vaktiyle İskenderler, Cengizler gibi cihangirler bile bu susuz kum deryasından geçmeyi gözlerine kestirememişlerdi; bu cesaret ve şehâmeti, yalnız ecdâd-ı izâmınız Yavuz Sultan Selim Han hazretleri göstermiş, deve kafilelerine yükletilmiş su tulumlarıyla ordusunu sulayarak sekiz günde geçirme harikasını göstermiş ve bunu Mısır'ın fethi takip etmiştir.

-Hilâfet-penah! Zaferin gecikmesinden millî iradeniz gevşememelidir. Dersimiz olan ayet-i kerimede İhvet-i Yusuf'un: "Allah'ın hükmü zâhir oluncaya kadar Mısır diyarından ayrılmayacağız, o hayru'l-hâkimîndir" diye ahd ü peymân ettikleri gibi, Ordu-yı Hümâyûnunuz da: "Hayru'l-hâkimîn olan Cenab-ı Hak'kın nusret ve zaferi hakkımızda tahakkuk etmedikçe, Mısır topraklarından ayrılmayacağız" suretinde ahd ü peymân etmelidir. Zât-ı şevket-simâtınız ise, o kahraman Yavuz ceddinizdeki yüksek iradenin varisi bulunuyorsunuz. Dua buyurunuz. Dua-i hilâfet-penahîleri müstecaptır ve bi-inâyetillah fetih ve zafer muhakkaktır.

Ders bununla bitmişti: Osmanlı Devleti'nin Padişahı Sultan Reşad ve Sadrazam Talat Paşa, Şeyhülislâm Musa Kâzım Efendi, Başkumandan Enver Paşa gibi devlet ricâli üzerinde derin tesirler bırakmıştı, hepsinin de teessürden gözleri yaşarmıştı. Ferdası gün Musa Kâzım Efendi ile görüşürken: *"O koca feylesof, dün beni ağlattı. Ağlamak nasıl olur, ömrümde bilmezdim"* demişti.

Ek-III: Hayatından Görünümler ve Belgeler

Kâmil Miras'ın İlk Mebusluğu
17 Aralık 1908 - 18 Ocak 1912
(TBMM Sicil Dosyası)

Kâmil Miras'ın Üçüncü Mebusluğu
14 Mayıs 1914 - 21 Aralık 1918
(TBMM Sicil Dosyası)

Kâmil Miras - 1940 (İTA., s. 1/10)

Kâmil Miras - Nisan 1945 (İTAM., S. 59-60/1)

جواب

Kâmil Miras'ın Özgeçmişi (Haziran 1910)
(Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki Dosyasından)

460 نومرو

توركیا بیوك ملت مجلسنه ایكنجی دورهٔ انتخابیه‌ده اعضا انتخاب اولونان ذوات كرامه مخصوص مختصر ترجمهٔ حال ورقه‌سیدر.

هویت :

داڵرهٔ انتخابیه‌سی	قره‌حصار صاحب	انتخابدن اول صوك مأموریتی	[illegible]
اسمی	محمد كامل	مأمورد كلسه انتخابدن اول صوك وضعیتی	
پدرینك اسمی	[illegible]	مضبطهٔ انتخابیه تاریخی	١٥ حزیران [illegible]
تاریخ تولدی	بیك ایكیوز طقسان بر	قاچ رأی ایله مبعوث انتخاب اولندیغی	[illegible]
محل تولدی	قره‌حصار صاحب	مضبطه‌سنك مجلس هیئت عمومیه‌سنجه تاریخ تصدیق (*)	
مسلكی	مدرس	مجلسه تاریخ التحاق	[illegible]

مختصر ترجمهٔ حال (**)

[illegible]

(*) بوخانه مجلس هیئت تحریریه‌سنجه املا اولنه‌جقدر.
(**) ترجمهٔ حال اساسلرینك بوخانه‌یه املاسی لازمدر. اوجمله اعضانك تحصیل ایتدكاری مكتبلر یا كمال تحصیل وثیقه‌لری مكتبدن نشأتلرنده‌كی مسلكلری و بعده متسلسلاً بولندقلری مأموریتلر صنعتلری، اولكی مجلسلرده اعضا اولدوق بولنوب بولنمدقلرینه دائر ممكن مرتبه مفصل و واضح معلومات درج و ایشبو ایضاحاتك تاریخلرله اكمالی رجا اولنور.

Kâmil Miras'ın TBMM'deki Özgeçmişi
(TBMM Arşivi)

T. C.
Diyanet işleri reisliği
.... Müdürlüğü
Sayı ....

Hülâsa

KARARNAME 15632

1- 3665 numaralı kanunun 2 inci maddesinin dördüncü fıkrasındaki şarta müsteniden ve 3656 numaralı kanunun 13 üncü maddesine tevfikan açık bulunan 90 lira maaşlı Diyanet İşleri Müşavere hey'eti azalığına mülga Darülfünun müderrislerinden Kâmil Miras tayin edilmiştir.

2- Bu kararnamenin icrasına Başvekil memurdur.

25 Haziran 1940

REİSİCUMHUR
İsmet İnönü

Başvekil
Dr. R. Saydam

Aslına mutabıktır

Kâmil Miras'ın Hizmet Çizelgesi)
(Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki Dosyasından)

T. C.
Diyanet işleri reisliği
.... Müdürlüğü
Sayı ....

Hülâsa

KARARNAME 15632

1- 3665 numaralı kanunun 2 inci maddesinin dördüncü fıkrasındaki şarta müsteniden ve 3656 numaralı kanunun 13 üncü maddesine tevfikan açık bulunan 90 lira maaşlı Diyanet İşleri Müşavere hey'eti azalığına mülga Darülfünun müderrislerinden Kâmil Miras tayin edilmiştir.

2- Bu kararnamenin icrasına Başvekil memurdur.

25 Haziran 1940

REİSİCUMHUR
İsmet İnönü

Başvekil
Dr. R. Saydam

Aslına mutabıktır
H. Altay

Heyet-i Müşavere Azalığına Tayini
(Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki Dosyasından)

BİBLİYOGRAFYA[218]

ARŞİV KAYNAKLARI:

Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki **23-2500 Numaralı Sicil Dosyası**.
Emekli Sandığı'ndaki **MO/102872 Numaralı Sicil Dosyası**.
Emekli Sandığı'ndaki **MO/88254 Numaralı Sicil Dosyası** (Mustafa Çağlayan'a Ait).
TBMM'deki I, II, III. Dönem **118 Numaralı Meclis-i Mebusân Azası Sicil Dosyası**.
TBMM'deki II. Devre **440 Numaralı Afyonkarahisar Mebusu Sicil Dosyası**.
Başbakanlık Osmanlı Arşivi: **İrade, Meşihat, 1328, Safer 16**.
Millî Kütüphane, **Afyonkarahisar Şer'iye Sicili, Defter, nr. 173**.
Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, **Diyanet İşleri Başkanlığı (051), 4, 31, 2 (1)**.

NİZAMNÂME VE TALİMATNÂMELER:

Dâire-i Meşîhatta Bir Dâru'l-Hikmeti'l-İslâmiyye Tesis ve Meclis-i Meşâyih Tesis ve Meclis-i Meşâyih Teşkilâtının Tevsîiyle Müftüler Sınıf ve Maaşâtı Hakkında Kanun.

Dâru'l-Fünûn-ı Şahane Nizamnâmesi, İstanbul, 1318.

Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi Nizamnâme-Ders Cetveli-Suret-i Tedrîs ve Kitaplar-Talimatnâme, İstanbul, 1330/1333.

Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesiyle Taşra Medârisi Hakkında Nizamnâme, Cerîde-i İlmiyye, S. 33 (İstanbul Z. Hicce 1335), s. 936-943.

Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi, Düstur, İstanbul, 1334, II/6, s. 1325-1330.

Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi, Düstur, İstanbul, 1330, II/2, s. 127-138; Beyanü'l-Hak, S. 64, 65 (İstanbul 2/12 C. Âhir 1328), s. 1285-1288; 1300-1303.

Medâris-i İlmiyye Nizamnâmesi, İstanbul, 1926.

Medâris-i İmiyye Nizamnâmesine Zeyl Olarak Tanzim Olunan Taşra Medârisi Nizamnâmesi, İstanbul, 1326R.

Medâriste Fünûn-ı Mütedâvilenin Suret-i Talim ve Tedrisiyle Dershanelerin Suret-i İdaresi Hakkında Tasdîk-i Âlîye İktiran Etmek Üzere Bulunan Talimatnâme Sureti ve Dört Senelik Teşkilât-ı Dersiyyeye Mahsus Tedrisât Müfredâtı, İstanbul, 1330.

Medresetü'l-İrşad Nizamnâmesi, Cerîde-i İlmiyye, S. 51 (İstanbul R. Evvel 1338), s. 1639-1641.

SÜRELİ YAYINLAR:

Açıksöz, Muhtelif Sayılar.
Cumhuriyet; 15 Haziran- 30 Temmuz 1926 Kolleksiyonu.
Çorum, Nr. 85, 11 K. Evvel 1338/21 R. Âhir 1341.
Hakimiyet-i Milliye; 15 Haziran- 30 Temmuz 1926 Kolleksiyonu.
Vakit; 15 Haziran- 30 Temmuz 1926 Kolleksiyonu.
Meclis-i Mebusân Zabıt Cerîdesi, I, II ve III. Devrenin Muhtelif Ciltleri.
Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Cerîdesi, II. Devrenin Muhtelif Ciltleri.

KİTAP VE MAKALELER:

Abay, Mehmet; **Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsir İle İlgili Eserler Bibliyografyası**, Dîvân İslâmî Araştırmalar, S. 1999/1 (İstanbul), s. 249-303.

– Abdullah Edib, **Gülelim mi? Ağlayalım mı?**, Hayru'l-Kelâm, S. 17 (İstanbul 14 R. Âhir 1332), s. 135-136.

– Ahmet Kâmil, **Yeni Neşriyât**, SR., c. III, S. 51 (İstanbul Temmuz 1949), s. 12.

Akdağ, Eyüp; **Şah Veliyyullah Dehlevî'nin Huccetullahi'l-Bâliğa Adlı Eseri Işığında Hadis Anlayışı**, Ankara, 2000, AÜSBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Akgün, Seçil; **Halifeliğin Kaldırılması ve Laiklik (1924-1928)**, Ankara, Tarihsiz.

Akkoyun, Turan; **Ömer Fevzi Atabek ve Afyon Vilâyeti Tarihçesi**, Afyon, 1997.

Akseki, Ahmet Hamdi; **Yeni Hutbelerim**, İstanbul, 1936-1937, c. I-II.

Albayrak, Sadık; **Son Devrin İslâm Akademisi Dâr-al Hikmet-il İslâmiye**, İstanbul, 1973.

Albayrak, Sadık; **Dârü'l-Hikmeti'l-İslâmiyye**, DİA., c. VII, s. 407-408.

Albayrak, Sadık; **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul, 1996, c. I.

Arslan, Ali; **Darülfünun'dan Üniversite'ye**, İstanbul, 1995.

Arslan, Hüseyin; **Seyyid Bey ve Mustafa Sabri'ye Göre Hilâfet Meselesi,** Ankara, 1998, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

[218]. Kâmil Miras'ın kitap ve makaleleri **Bibliyografya**'ya dahil edilmemiştir.

Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Arslanpay, Nail; **Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması (1924-1973)**, Ankara, 1973.
Aydar, Hidayet; **Kur'ân-ı Kerîm'in Tercümesi Meselesi**, İstanbul, 1996.
Aydar, Hidayet; **Türklerde Kur'ân Çalışmaları**, İÜİFD., S. 1 (İstanbul 1999), s. 159-235.
Aybars, Ergün; **İstiklal Mahkemeleri**, Ankara, 1982.
Ayhan, Halis; **Türkiye'de Din Eğitimi**, Ankara, 1999.
Aykut, Ayhan; **Ansiklopedi**, DİA., c. III, s. 217-227.
Aykut, Ayhan; **İslâm-Türk Ansiklopedisi**, DİA., c. XXIII, s. 57-58.
(Aynî), Mehmet Ali; **Dârulfünûn Tarihi**, İstanbul, 1927.
Barthold, W; **Orta Asya'da İslâmiyet'in İntişar Ettiği Zamana Ait Bir Âbide,** TM., c. II (İstanbul 1928), s. 69-74.
Bilmen, Ömer Nasuhi; **Âdem Maddesine Ait Suallere Cevap**, İTAM., c. I, S. 15 (İstanbul 20 Haziran 1941), s. 4-6.
Bilmen, Ömer Nasuhi; **Büyük Tefsir Tarihi Tabakatu'l-Müfessirîn**, İstanbul, 1974, c. II.
Birinci, Ali; **Hürriyet ve İtilâf Fırkası (II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakkîye Karşı Çıkanlar)**, İstanbul, 1990,
Bulut, Mehmet; **Birinci ve İkinci Türkiye Büyük Millet Meclisinde Din Eğitimi, Din Hizmetleri ve Dinî Yayın Konularında Yapılan Müzakereler Üzerine Bir Araştırma**, Ankara, 1991, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Bulut, Mehmet; **İlk Cumhuriyet Meclisinde Dinî Yayıncılık**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXVIII, S. 1 (Ankara Ocak-Şubat-Mart 1992), s. 139-149.
Bulut, Mehmet; **Kuruluş Yıllarında Diyanet İşleri Başkanlığı ve Din Hizmetleri**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXX, S. 3 (Ankara Temmuz-Ağustos-Eylül 1994), s. 99-128.
Bulut, Mehmet; **Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXX, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1994), s. 91-124.
Bulut, Mehmet; **Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri**, Ankara, 1997, AÜSBE., Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Bulut, Mehmet; **Diyanet İşleri Reisliği (Başkanlığı) 1341 (1925) Mali Yılı Bütçe Müzakereleri**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXXVI, S. 1 (Ankara Ocak-Şubat-Mart 2000), s. 99-128.
— Bursa Medâris-i İlmiyyesinde Ba'sübade'l-Mevt, Hayru'l-Kelâm, S. 11, 12 (İstanbul 30 Safer, 9 R. Evvel 1332), s. 82-84; 95-96.
— Cerîde-i İlmiye, c. III, S. 32 (İstanbul, Şevval 1335), s. 913-914; c. IV, s. 1086.
— Cerîde-i İlmiye (Islâh-ı Medârise Dair Nüsha-i Fevkalâde), İstanbul, 1332.
Cerrahoğlu, İsmail; **Tefsir Tarihi**, Ankara, 1988, c. I-II.
— Cevdet Paşa, **Tezâkir**, Yay. Cavid Baysun, Ankara, 1967, c. IV.
Cündioğlu, Dücane; **Bir Siyasi Proje Olarak Türkçe İbadet I**, İstanbul, 1999.
Cündioğlu, Dücane; **"Matbû Türkçe Kur'ân Çevirileri ve Kur'ân Çevirilerinde Yöntem Sorunu"**, 2. Kur'ân Sempozyumu, Ankara, 1996, s. 157-212.
Çadırcı, Musa; **"Cevdet Paşa'nın Medreselerle İlgili Görüşleri"**, Ahmet Cevdet Paşa, Ankara, 1997, s. 79-84.
Çakan, İsmail L.; **Babanzâde Ahmed Naim**, DİA., c. IV, s. 375-376.
Çakır, Memnune; **Cumhuriyet Dönemi Diyanet İşleri Başkanlığının Vaaz ve Hutbelerle İlgili Yayınladığı Talimât ve Tebliğler**, Ankara, 1999, AÜİFKtp., Yayınlanmamış Lisans Tezi.
Çelik, Esma; **Tevhid-i Tedrisat Kanununa Kadar Türkiye'de Medreseler**, Ankara, 2000, AÜSBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Danişmend, İsmail Hami; **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, İstanbul, 1971, c. V.
Develioğlu, Ferit; **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat**, Ankara, 1970.
— Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilât Albümü (1924-1989), Ankara, 1989.
Doğan, Recai; **II. Meşrutiyet Dönemi Eğitim Hareketlerinde Din Eğitim-Öğretimi**, İFD., c. XXXVIII (Ankara 1998), s. 361-446.
Doğan, Recai; **Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler**, Dinî Araştırmalar, c. I, S. 2 (Ankara Eylül-Aralık 1998), s. 5-51 (İFD., c. XXXIX (Ankara 1999), s. 491-534).
Doğan, Recai; **"Cumhuriyetin İlk Yıllarında Tevhid-i Tedrisat Çerçevesinde Din Eğitim-Öğretimi ve Yapılan Tartışmalar"**, Cumhuriyetin 75. Yılında Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi, Ankara, 1999, s. 227-288.
Döğer, Hayrul; **Tevhîd-i Tedrisât Kanunu ve İmam ve Hatip Mektepleri**, Bursa, 1992, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Erdem, Sami; **Cumhuriyet'e Geçiş Sürecinde Hilâfet Teorisine Alternatif Yaklaşımlar: Seyyid Bey Örneği (1922-1924)**, Divan İlmî Araştırmalar, S. 1996/2 (İstanbul 1996), s. 119-146.
Ergin, O. Nuri; **Türk Maarif Tarihi**, İstanbul, 1977, c. I-II, V.
Erman, Azmi Nihat; **İzmir Suikasti ve İstiklâl Mahkemeleri**, İstanbul, 1971.
Ertan, Veli; **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Mütercimi Prof. Kâmil Miras**, Diyanet Dergisi, c. X, S. 106-107 (Ankara Mart-Nisan 1971), s. 122-125; Aynı Yazı **Sahîh-i Buharî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercümesi ve Şerhi**, Ankara, 1972, c. IV, s. 3-6.
Ertan, Veli; **Vefatının Yıldönümü Nedeniyle Prof. Kâmil Miras**, Diyanet Dergisi, c. XXV, S. 2 (Ankara Nisan-Mayıs-Haziran 1989), s. 13-22.
Fahreddin Kerim, **Haksız Bir Tenkide Cevap**, İTAM., c. I, S. 15 (İstanbul 20 Haziran 1941), s. 3-4.

(Fergan), Eşref Edip; **Mehmet Akif**, İstanbul, 1938, c. I.
(Fergan), Eşref Edip; **Tahrir Heyetimizden Profesör Kâmil Miras**, İTAM., c. I, S. 5 (İstanbul 27 K. Evvel 1940), s. 2.
(Fergan), Eşref Edip; **Merhum Kâmil Miras,** SR., c. X, S. 244 (İstanbul 1957), s. 290-291.
Goloğlu, Mahmut; **Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?**, Ankara, 1973.
Gönçer, Süleyman; **Afyon İli Tarihi**, Afyon, 1991, c. II.
Güngör, Mevlüt; **Cassâs ve Ahkâmü'l-Kur'ân'ı**, Ankara, 1989.
Hamidullah, Muhammed; **Kur'ân-ı Kerîm Tarihi**, Çev. Salih Tuğ, İstanbul, 1993.
Hamidullah, Muhammed-Yaşaroğlu, Macit; **Kur'ân Tarihi Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Terceme ve Tefsiri Bibliyografyası**, Çev. M. Sait Mutlu, Ankara, 1991.
Hansu, Hüseyin; **Babanzâde Ahmet Naim Hayatı, Fikirleri, Eserleri, Hadisçiliği**, Van, 1996, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
— Hayru'l-Kelâm, S. 30 (İstanbul 16 Receb 1332), s. 210.
Hizmetli, Sabri; **İsmail Hakkı İzmirli**, Ankara, 1996.
İhsanoğlu, Ekmeleddin; **Darülfünun**, DİA., c. VIII, s. 521-522.
İnan, Abdülkadir; **Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Tercemeleri Üzerine Bir İnceleme**, Ankara, 1961.
İnançalp, Muallim Cevdet; **Müderris Ahmet Naim**, İstanbul, 1935.
İplikçioğlu, Niyazi; **"Afyon'un Yetiştirdiği Büyük Din Bilgini Profesör Kâmil Miras ve Eserleri (1874-1957)**, IV. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, Ankara, 1995, s. 151-152.
İpşirli, Mehmet; **Huzur Dersleri**, DİA., c. XVIII, s. 441-444.
İpşirli, Mehmet; **Ders Vekâleti**, DİA., c. IX, s. 183-184.
İpşirli, Mehmet; **Dersiâm**, DİA., c. IX, s. 185-186.
İzmirli, İsmail Hakkı; **Tenkit Değil, Tahrif**, İTAM., c. I, S. 14 (İstanbul 30 Mayıs 1941), s. 1-4.
İzmirli, İsmail Hakkı-Edip, Kemal; **İlmî Mesâîye Düşmanlık Zihniyeti, İlmî Muhit İçinde Bu Zavallı Zihniyet Nasıl Yaşayabilir?**, İTAM., c. I, S. 17 (İstanbul 1 Ağustos 1941), s. 3-8.
İzmirli, İsmail Hakkı; **"Avrupa Edebiyatı ve Biz" Muharririne Göre İslâm Dini ve Medeniyeti**, İTAM., S. 28 (İstanbul 20 Şubat 1942), s. 2-3; S. 30 (İstanbul 20 Mart 1942), S. 2-3; s. 34 (İstanbul 15 Mart 1942), s. 2-4.
Jöschke, Gotthard; **Yeni Türkiye'de İslâmlık**, Çev. Hayrullah Örs, Ankara, 1972.
Kandemir, Feridun; **İzmir Suikastinin İçyüzü**, İstanbul, 1955.
Kara, İsmail; **Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, Metinler-Kişiler**, İstanbul, 1997, c. I-II.
Kocatürk, Utkan; **Atatürk ve Türk Devrimi Kronolojisi 1918-1938**, Ankara, 1973.
Köprülü, Orhan F.; **İslâm Ansiklopedisi**, DİA., c. XXIIII, s. 43-44.
Küçük, Cevdet; **İstiklâl Mahkemeleri**, DİA., c. XXIII, s. 350-355.
Kütükoğlu, Mübahat S.; **Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi ve Kuruluşu Arefesinde İstanbul Medreseleri**, İTED., c. VII, S. 1-2 (İstanbul 1978), s. 1-212.
Kütükoğlu, Mübahat S.; **Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi**, DİA., c. VIII, s. 507-508.
— Lütfi Simavi, **Sultan Mehmed Reşad Han'ın ve Halefinin Sarayında Gördüklerim**, İstanbul, 1340.
Maraş, İbrahim; **İdil-Ural Türklerinde Cedidcilik (Yenilikçilik) Hareketleri (1850-1917)**, Ankara, 2000, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
Mardin, Ebü'l-Ulâ; **Huzur Dersleri**, İstanbul, 1951, c. I, 1966, c. II-III.
— Mukaddime, İA., c. I, s. I-XXI.
Miras, Emin; **Çocuklarımıza Din Kitabı**, İTAM., c. II, S. 69 (İstanbul Nisan 1947), s. 15-16.
Miras, Sedat; **Din Zehir Değil, Panzehirdir**, İTAM., c. II, S. 81 (İstanbul Ekim 1947), s. 9-10.
Miras, Sedat; **Atatürk Lisesi Öğretmeni Fahrünnisa Hanım'a Açık Mektup**, İTAM., c. II, S. 92 (İstanbul Ocak 1948), s. 16.
— Muallim Nafiz, **Prof. Şerefeddin Yaltkaya'nın Arapçadan Tercüme Ettiği Bir Eser**, İTAM., c. I, S. 23 (İstanbul 21 T. Sanî 1941), s. 3-4; S. 24 (İstanbul 5 K. Evvel 1941), s. 3-4.
(Olgun), Tahiru'l-Mevlevî; **Matbuat Alemindeki Hayatım ve İstiklâl Mahkemeleri**, İstanbul, 1990.
Öcal, Mustafa; **Ebezâde Şerif Mehmed Efendi İle Bir Mülakât ve Bazı Belgeler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1991), s. 125-146.
Öcal, Mustafa; **İmam-Hatip Liseleri ve İlk Öğretim Okulları**, İstanbul, 1994.
Özcan, Azmi; **Hilâfet** (Osmanlı Dönemi), DİA., c. XVII, s. 546-553.
Özdemir, Cemalettin; **Şah Veliyyullah Ahmet b. Abdirrahim ed-Dehlevî Hayatı, Eserleri ve Fikirleri**, Ankara, 1990, AÜSBE., Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Özege, Seyfettin; **Bağış Kitapları Ek kataloğu**, Erzurum, 1973, c. V.
Özervarlı, M. Sait; **Kelâmda Yenilik Arayışları (XIX. Yüzyıl Sonu XX. Yüzyıl Başı)**, İstanbul, 1998.
Özervarlı, M. Sait; **Son Dönem Osmanlı Düşüncesinde Arayışlar: Mehmed Şerafeddin'in "İctimâî İlm-i Kelâm"ı**, İslâm Araştırmaları Dergisi, S. 3 (İstanbul 1999), s. 157-190.

Öztürk, Kâzım; **Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927**, c. II, s. 39-40.
Paksüt, Fatma; **"Merhum Dayım Hamdi Yazır"**, Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, Ankara, 1993, s. 2-24.
Parmaksızoğlu, İsmet; **Türkiye'de Din Eğitimi,** Ankara, 1966.
Serinsu, Ahmet Nedim; **Babanzâde Ahmet Naim, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri**, Ankara, 1978, AÜİFKtp., Yayınlanmamış Lisans Tezi.
— Seyyid Bey, **Hilâfetin Mahiyyet-i Şer'iyyesi Hakkında Seyyid Bey Tarafından İrad Edilen Nutuk**, Ankara, 1340. Sadeleştirilmiş Metin; **Hilâfetin Mahiyeti Şer'iyyesi**, Sadeleştiren Suphi Menteş, İstanbul, 1969.
Sezgin, Abdülkadir; **Cumhuriyet Döneminde Dinî Hayatın Meselelerinin Tarihî Kökenleri**, Ankara, 1990, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
Sezgin, Ömür-Şaylan, Gencay; **Terakkîperver Cumhuriyet Fırkası**, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, İstanbul, 1983, c. VIII, s. 2043-2051.
Şengül, İdris; **Kur'ân Kıssaları Üzerine**, İzmir, 1994.
Togan, A. Zeki Velidi; **Kur'ân ve Türkler,** İstanbul, 1971.
Topaloğlu, Ahmet; **Kur'ân-ı Kerîm'in İlk Türkçe Tercümeleri ve Cevâhirü'l-Asdâf**, Türk Dünyası Araştırmaları, S. 27 (İstanbul Aralık 1983), s. 58-66.
Tuncay, Mete; **İstiklâl Mahkemeleri**, Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi, c. IV, s. 1938-1943.
— Türkiye Büyük Millet Meclisi Albümü (23 Nisan 1920-20 Ekim 1991), Ankara, 1994.
Uğur, Mücteba; **İmam Buharî**, Ankara, 1994.
Uğur, Mücteba; **Hasan Basri Çantay**, Ankara, 1994.
Uşaklıgil, Halid Ziya; **Saray ve Ötesi: Son Hatıralar**, İstanbul, 1941, c. II.
Yaltkaya, M. Şerafeddin; **İctimaî İlm-i Kelâm**, İslâm Mecmuası, c. II, S. 15 (İstanbul 1332), s. 434-436; c. II, S. 18 (İstanbul 1333), s. 490-491; c. II, S. 19 (İstanbul 1333), s. 506-507; c. III, S. 25 (İstanbul 1333), s. 604-605; c. III, S. 28 (İstanbul 1333), s. 650-653.
Yeşil, Ahmet; **Türkiye Cumhuriyetinde İlk Muhalefet Hareketi, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası,** Ankara, 2002.
Yazıcı, Nesimi; **Osmanlıların Son Döneminde Dingörevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler**, Diyanet Dergisi, c. XXVII, S. 4 (Ankara Ekim-Kasım-Aralık 1991), s. 55-124.
Yazıcı, Nesimi; **Tanzimat ve Abdülhamid Döneminde Din Görevlilerinin Yetişme Ortamı**, Diyanet İlmî Dergi, c. XXX, S. 2 (Ankara Nisan-Mayıs-Haziran 1994), s. 31-38.
Yazıcı, Nesimi; **"Islâh-ı Medâris Öncesi Karahisar-ı Sahib'de Medreseler"**, III. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu, Afyonkarahisar, 1994, s. 43-47.
Yazıcı, Nesimi; **Son Dönemde Karahisar-ı Sahib Medreseleri ve Islâh-ı Medâris Uygulaması**, TTK. Belleten, c. LIX, S. 223 (Ankara Aralık 1994), s. 635-658.
Yazıcı, Nesimi; **Karesi Gazetesi Penceresinden Balıkesir'de Dinî Hayat Üzerine Bazı Gözlemler (1916-1917)**, İFD., c. XXXVII (Ankara 1998), s. 105-129.
Yazıcı, Nesimi; **Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler**, İFD., (Cumhuriyetin 75. Yıldönümü Özel sayısı), (Ankara 1999), s. 209-216.
Yazıcı, Nesimi; **"Osmanlı Son Dönemi Taşra Medreseleri Üzerine Bazı Düşünceler"**, Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim Milletlerarası Kongresi (İstanbul, 12-15 Nisan 1999)'ne sunulan tebliğ, Baskıda.
Yazıcı, Nesimi; **Cerîde-i İlmiyye**, DİA., c. VII, s. 407-408.
Yazıcı, Nesimi; **"Osmanlıdan Cumhuriyete Bir Afyonlu: Prof. Kâmil Miras"**, V. Afyonkarahisar Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri, İstanbul, 2001, s. 41-49; az farkla **Diyanet İlmî Dergi**, c. XXXVII, S. 1 (Ankara Ocak-Şubat-Mart 2001), s. 119-126.
Yıldırım, Ali; **Türk Üniversite Tarihi**, Ankara, 1998.
Zengin, Zeki Salih; **Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Islah Hareketleri ve Din Eğitimi (1908-1918)**, Kayseri, 1993, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

İNDEKS

-A-

-B-

-E-

-F-

-G-

-H-

-K-

-L-

-M-

-N-

-O-

-Ö-

-P-

-R-

-S-

-Ş-

-T-

-U-

-Ü-

-V-

-Y-

-Z-